

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA
ÖĞRETİMİ ÇERÇEVESİNDE SÜBHA-İ SİBYÂN
VE NÛBEHARA BİÇÛKÂN MANZUM
SÖZLÜKLERİ**

**Abdurrahim BÜYÜKDAĞ
2501151492**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU**

İSTANBUL - 2020

ÖZ

OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİ ÇERÇEVESİNDE SÜBHA-İ SİBYÂN VE NÛBEHARA BİÇÛKÂN MANZUM SÖZLÜKLERİ

Abdurrahim BÜYÜKDAĞ

Bu çalışmamızda, Osmanlı Medreseleri Sıbyan Mekteplerinde yabancı dil olan Arapçanın öğretiminde ders kitabı olarak okutulan *Sübha-i Sıbyân* ve *Nûbehara Biçûkân* adlı iki manzum sözlüğün başlangıç düzeyi Arapça öğretimi incelenmiştir. Osmanlı döneminde yabancı dil öğretiminde bir gelenek haline gelen manzum sözlüklerin yazıldığı dil, bölgedeki konuşulan dile göre farklılık göstermektedir. Eğitim dilinin Arapça olduğu Osmanlı medreseleri, bulundukları coğrafyaya göre farklı anadillere sahip toplumların eğitim merkezî olan Sıbyan mekteplerinde ise eğitim-öğretimin dili, bölgede konuşulan dildir. Sıbyan mekteplerinin öğretim programları, en kıdemli öğretmenler tarafından belirlendiği gibi ders kitabı olarak okutulacak materyaller de ihtiyaca binaen ya öğreticinin benimsediği ya da bizzat ders verenin hazırladığı materyallerden oluşmaktadır. Medrese sisteminde okutulan bazı eserler gibi bu sözlükler de ezberlenmek için manzum olarak yazılmıştır. Arapça kelimelerin karşılıkları, *Sübha-i Sıbyân*'da Türkçe, *Nûbehara Biçûkân*'da ise Kürtçe olarak verilmektedir. Her iki sözlüğün 17. yüzyılda telif edilmesinden hareketle, küçük çocuklara öğretilen yabancı dil yöntemlerindeki ortak ve farklı noktaları eserlerin bahirlerine göre sırasıyla incelenmiştir. Farklı bölümlerde ele aldığımız eserler, yabancı dil öğretimi merkezli olarak nasıl bir yöntem izlediklerini irdelenip yeri geldiğinde karşılaştırılmıştır. Eserlerden hareketle Arapçayı öğretmekteki çaba ve amaçlar irdelenmiştir. Osmanlı dönemi Sıbyan Mekteplerindeki eğitim-öğretim ve programlarının genel yapısından hareketle başlangıç düzeyi Arapça öğretimindeki dil öğretim yöntemleri, eserlerin ilgili bölümlerinde belirtilmiştir. Türkçe ve Kürtçe konuşulan bölgelerde genel itibari ile uygulanan sistemlerin birebir aynı olmadıkları ancak eğitim öğretimdeki temel amaçlarının birbirine paralel olduğu söylenebilir. Eserlerin yazıldıkları dönemde ve kendinden sonra bıraktıkları izler değerlendirilmiştir. İncelediğimiz eserleri karşılaştırılıp bunların anadili ve yabancı dil öğretimindeki yerleri modern dil öğretim yöntemleri bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sübha-i Sıbyân, Nûbehara Biçûkân, Yabancı Dil Öğretimi, Manzum Sözlük, Sıbyan Mektepleri.

ABSTRACT

DICTIONARIES IN VERSE OF SÛBHA-I SİBYÂN AND NÛBEHARA BIÇÛKÂN AS PART OF TEACHING OF ARABIC IN OTTOMAN MADRASAS

Abdurrahim BÜYÜKDAĞ

This study examines the two dictionaries written in verse, namely *Sûbha-i Sıbyân* and *Nûbehara Biçûkan*, which were used as text books for teaching Arabic, the foreign language taught in Infants' schools of Ottoman Madrasas, in terms of beginner's level Arabic teaching. The verse-dictionaries, which became a tradition in foreign language teaching in Ottoman period, were written in various languages depending on the language spoken in relevant regions. Ottoman madrasas, where the language of instruction was Arabic, was the education center of people who spoke various native languages depending on the geographical region, and thus the language of instruction in Infants' schools was the language spoken in the relevant region. Syllabus of Infants' schools was determined by doyen educators, while the materials to be used as text books consisted of materials adopted by the teacher or personally prepared by the course-teacher, depending on the need. These dictionaries were written in verse so as to facilitate memorizing, as is the case with some other works used in the Madrasa system. *Sûbha-i Sıbyân* included Turkish equivalents of Arabic words, while *Nûbehara Biçûkan* included Kurdish equivalents of the same. Given that both dictionaries were written in the 17th century, similarities and differences in methods of foreign language teaching for young children were studied in accordance with the *bahrs* of the works. Discussed in different parts of the study, the works were examined, and compared where necessary, in terms of the methods they follow for foreign language teaching. Efforts and objectives in teaching Arabic were studied through the said works. With reference to the general structure of education and syllabuses in Infants' schools of Ottoman period, the language teaching methods in beginner's level Arabic teaching were identified in relevant parts of the works. It can be said that the systems implemented in Turkish and Kurdish speaking regions are not exactly identical in general, however, the main objectives in education are aligned with each other. The influence of the works both in the period in which they were written and afterwards were examined. The works studied were compared, and their place in native language and foreign language teaching were examined in the context of modern language teaching methods.

Key Words: Sûbha-i Sıbyan, Nûbehara Biçûkan, Foreign Language Teaching, Dictionaries in Verse, Infants' Schools.

ÖNSÖZ

Arap Dili alanındaki çalışmalarının ana gayelerinden biri, İslami ilimlerin dili olması hasebiyle, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasıdır. Kur'an dili olan Arapça, farklı dillere sahip toplumların İslam dinini kabul etmeleri ile bu toplumların ilişkili oldukları coğrafyalarda geçer dil olan Lingua Franca'sı hâline gelmiştir. Günümüzde İngilizcenin dünyada geçer dil olması gibi Arapça da Emevilerden Osmanlı'nın son dönemlerine kadar İslam dininin yaygın olduğu bölgelerde ortak dil olmuştur. Bu durum anadilleri Arapça olmayan toplulukların Arapçayı öğrenmelerini zorunlu hâle getirmiştir. Arap Dilinin İslami ilimlerin dili olması sebebiyle de Arapçanın yabancı dil olarak öğretilmesi daha da rağbet görmüştür. Yabancı dil olarak Arapçanın öğretimi için hazırlanan materyaller, başta Kur'an olmak üzere İslami ilimlerin anlaşılması amacını içermektedir. Türkiye'de ise bu kapsam, İslami ilimlerin dili olması yanında Arap dilini konuşanlar ile iletişim bağlamında gelişmektedir.

Eğitim dilinin Arapça olduğu Tanzimat öncesine kadar Anadilleri Arapça olmayan çocuklara Arapçayı öğretmek amacıyla manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Osmanlı'nın hüküm sürdüğü geniş coğrafyada Arapçayı öğretmek amacıyla edebiyat türlerinden biri olup dillerinden biri Türkçe olan sözlüklerin yanında Kürtçe manzum sözlükler de kaleme alınmıştır. Yabancı dil öğretimin en etkili yöntemlerinden biri olan sözlük ezberleme tekniğini de içeren manzum sözlükler; edinilecek dile ait kelime, deyim, özdeyiş, tümeleş, ilgeç, edat ve cümle yapısının yanında ahlak ve kişisel gelişim eğitimini de içermektedir. En az bilinen özelliklerinden birisi de, eğitim-öğretime başlayan küçük çocuklara kendi anadillerini öğretme ve anadilleriyle düşünmeyi kazandırıyor olmasıdır. Manzum sözlükler, günümüzde anaokulu ile ilkökul seviyesine denk gelen Sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulup ezberletilmiştir. Osmanlı dönemi yabancı dil olarak Arapça öğretimi, İslami eğitim sisteminin geleneksel yapısından hareketle ilk olarak manzum sözlükler ile yapılmaktadır. Okutulacak Manzum sözlükler bölgeden bölgeye çocukların anadillerine uygun olarak ya bizzat müderris tarafından yazılan ya da meşhur olmuş sözlük ile yapılmaktadır.

Bu çalışmamızda Osmanlı dönemi Arapça öğretiminde ders materyali olarak kullanılan *Sübha-i Sıbyân* ve *Nûbehara Biçûkân* isimli iki manzum eser, başlangıç düzeyi dil öğretimi çerçevesinde incelenip inceleme bölümlerinde gerekli hususlar karşılaştırılmıştır. Bu çalışmamızdaki amaç, Türkçe ve Kürtçe dilleriyle başlangıç düzeyi Arapçanın öğretiminde kullanılan manzum sözlüklerdeki yöntemleri ve ilkeleri

belirleyip yabancı dil materyali olarak karşıtsal değerlerini ortaya koymaktır. Böylelikle uzun bir dönem İslami ilimlerin ve bilimin merkezi olan geniş Osmanlı coğrafyasında uygulanan yabancı dil öğretim program ve materyallerin günümüz açısından değeri ortaya konulup bu alanda yapılacak çalışmalara bir pencere açmaktır. İncelediğimiz eserlerle ilgili birçok çalışma mevcuttur.

Sübha-i Sıbyân ile ilgili Osman İriç'in yaptığı çalışmada, eserdeki kelimelerin kaynakları sırasıyla ve kelime kelime incelenmektedir. Atabey Kılıç yaptığı çalışmalarla *Sübha*'nın Klasik Türk edebiyatı bağlamında değerini ortaya koymaktadır. Diğer çalışmalar ise Kılıç'ın yaptığı çalışmalara paraleldir *Nûbehara Biçûkân* ile ilgili "*Nûbehara Biçûkân (Arapça-kürtçe-Arapça) Sözlük*" adıyla en detaylı çalışmasında Kadri Yıldırım, şekil içerik ve dil açısından analinizler yapmaktadır. Mustafa Öztürk, "*Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân İle Kürtçedeki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkân Arasında Bir Karşılaştırma*" isimli çalışmasında her iki eser arasındaki benzerlik ve farklılıklara değinip klasik edebiyat eserleri açısından konumlarını ortaya koymaktadır. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran en büyük özelliklerden biri, Sıbyan Mektepleri ve dengi müesseselerde ders kitabı olarak okutulan eserlerin yabancı dil eğitiminde izlediği yöntem ve ilkeleri ilgili bahirlerde detaylı bir şekilde ortaya koymasıdır. Daha önce yapılan çalışmalardan hareketle yabancı dil öğretim materyali olarak her iki sözlüğün değerini ortaya koyup bu bağlamda başlangıç düzeyi dil öğretimi ile ilgili programların hazırlanmasında ön ayak oluşturma amacını taşımaktadır.

Bu vesileyle değerli görüş ve önerilerinden istifade ettiğim ve ilmi kişiliği ile tezin hazırlanmasında beni destekleyen tez danışmanım Doç. Dr. Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU Hocama, bu çalışmayı yapmamı tavsiye eden Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR Hocama, yine tavsiye ve görüşlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. M. Sait ÖZERVARLI, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ÇELİK, Araştırma Görevlisi Mesut ERZİ ve Araştırma Görevlisi Mehmet AKTAŞ'a şükranlarımı sunuyorum. Eğitim hayatımın her döneminde beni fedakârlıkla destekleyen ve cesaretlendiren annem, babam, kardeşlerime en samimi duygularla teşekkür ediyorum. Bu çalışmayı, çok büyük zorlukları beraber atlattığımız sevgili eşim Kader BÜYÜKDAĞ'a ve varlıklarıyla enerji veren çocuklarım Ahmed Emin ve İbrahim'e armağan ediyorum.

Abdurrahim BÜYÜKDAĞ

Üsküdar, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vii

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ SİBYÂN MEKTEPLERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE BAŞLANGIÇ DÜZEYİ ARAPÇA ÖĞRETİMİ

1.....	Yabancı Dil Öğretiminde Manzum Sözlükler	23
1.1.	Türkçe Manzum Sözlükler	27
1.2.	Kürtçe Manzum Sözlükler	33

İKİNCİ BÖLÜM

SÜBHA-I SİBYÂN

1.1.	Sübha-ı Sıbyân ve Müellifi	36
1.2.	Sübha-ı Sıbyan ve Yabancı Dil Öğretimi	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÛBEHARA BİÇÛKÂN

1.1.	Müellif	78
1.2.	Nûbehara Biçûkân ve Yabancı Dil Öğretimi.....	82
SONUÇ		115
KAYNAKÇA		123

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz	: Bakınız
bkz.: aş.	: Eserin kendi içinde aşağıya atıf
bkz.: yuk.	: Eserin kendi içinde yukarıya atıf
Bs.	: Baskı
C:	: Cilt numarası
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
s.	: Sayfa/sayfalar
t.y.	: Basım tarihi yok
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Toplumların varlıklarını devam ettirmeleri ve geliştirmeleri bakımından en önemli araçlardan birisi, resmî veya gayri resmî eğitim-öğretimin yapılmasıdır. İnsanlık tarihinin en önemli ortak noktalarından birisi de sistemli eğitim-öğretimdir. Sivil eğitim-öğretim müesseseleri, hem İslam öncesi hem de İslam sonrası başlangıç seviyedeki eğitim ve öğretimin merkezidir. Günümüzde ilköğretim okulları seviyesine denk gelen programlı eğitim-öğretimin ilk örneği olan “Küttâblar”ın varlığı İslam öncesine kadar dayanmaktadır. İslam’dan önce var olan Küttâblar, genellikle sadece okur-yazarlık kazandırma fonksiyonunu karşılarlar. Ancak İslam’dan sonra ise, buna ek olarak Kur’an eğitimi ve temel dini bilgilerin eğitimi de yapılmaktadır. İslam’ın ilk dönemlerinde Küttâblar fazla yaygın olamamakla birlikte, eğitim öğretimin camilerden bağımsız yerlerde yapılmaya başlanmasıyla bu isim tercih edilmeye başlanmıştır. Bu kurumlarda eğitimcilere “sıbyan muallimi” veya “müeddip” denilmiştir.¹ İslam’dan sonra olan Küttâbların eğitim programı, Hz. Ömer’in “Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara yaygın halde olan darb-ı meselleri ve güzel şiirleri de rivayet ediniz.” sözü çerçevesinde şekillenmiştir.² Bu program, coğrafya ve zamana göre farklılıklar gösterse de Tevhid-i Tedrisat Kanunu’na kadar İslam ve Türk coğrafyasında Sıbyan Mekteplerinde hâkim olan bir sistemdir.

Osmanlı döneminde “mektep” tabiri, günümüzdeki “okul” kelimesini karşılayacak şekilde kullanılmıştır. İslam dünyasında mektebin genel olarak “branş”, “ekol”, “talim”, “büro” ve “ticarethane” gibi başka anlamlarda da kullanıldığı bilinmektedir.³ Sıbyan mektepleri; mahalle mektebi, daru’t-ta’lim, daru’l-ilm, mektep, mektephane, muallimhane,⁴ taş mektep ve mekteb-i ibtidâiyye⁵ gibi isimlerle de bilinmektedir.⁶ Genellikle beş-altı yaşlarından itibaren çocukların gittiği Sıbyân Mekteplerinde

¹ Cahid Baltacı, **XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İFAV Yayınları, 2. bs., İstanbul, 2005. C:1, s. 58-59.

² Ahmed Çelebi, **İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi**, Çev.: Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 45.

³ Baltacı, **a.g.e.**, s. 76-77; Nebi Bozkurt, “Mektep”, **DİA**, C: 29, s. 10-11.

⁴ Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik Ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Haz.: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 45.

⁵ Muhammed Ali Yazıbaşı, “II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai Ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim Ve Öğretimi”, Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 58; Mimar Ali Naci Özyalvaç, “Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri”, Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 7-8.

⁶ Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 6.

“muallim” tarafından verilen dersler arasında en temel ders Kur’an-ı Kerim’dir. Kur’an dersine geçmeden önce de sırasıyla Arapça harflerin okunuşunu öğreten “elif-bâ” cüzleri okutulup sonra Âmme cüzü okutulur ve ardından Kur’an’ın okunuşuna geçilir.⁷ Kur’an’la ilgili derslerden biri olan “Tecvid” dersinin amacı, Arap harflerinin doğru telaffuzu ve Kur’an’ın okunuşu esnasında doğru bir şekilde birbirine bağlanmasıdır. Bu yüzden Sıbyân mekteplerindeki en temel dersler, Kur’an dili Arapça ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Kürtçe eğitim veren medreselerde “Seyda, Emir, Molla” gibi isimlerle anılan hoca, caminin bitişiğindeki “hücre” adı verilen yapıda küçük çocuklardan oluşan öğrenci grubuna ders vermekteydi.⁸ Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde görevli olan kadro şemasının başında gelen “hoca veya muallim”; mektepten sorumlu, programı hazırlayan ve uygulayıp uygulatan kişidir. Birden fazla muallimin olması durumunda “muallim-i evvel, muallim-i sani” şeklinde bir sınıflama yapılmaktadır. Osmanlı’nın son dönemindeki (1869) modernleşme ile birlikte bazı bölgelerde kız çocukların eğitim aldığı kurumlar, erkek öğrencilerden ayrılarak buralarda muallimler ve kadın hocalar sorumluluğu üstlenmiştir. “Kalfa”, muallimin yardımcısıdır. Genellikle müezzinlerden oluşan Kalfalar, muallim olmadığında ona vekâlet etmek, Arapça sarf-nahiv, hat ve ilmihal öğretmek, hafızlık yaptırmak gibi görevler üstlenmektedir. Sıbyan mekteplerinin üçüncü kadrosu ise, “Bevvab”lardan oluşur. Bevvab, kapıcı anlamına gelip muallimden sonra mekteplerde en fazla sorumluluğu olan görevlidir. Mektebin açılması, çocukları mektebe getirip götürmek, çocukların mektepteki yeme-içmesinden sorumlu olmak, düzen ve temizlik işlerini üstlenmek vb. görevleri Bevvab üstlenmektedir. “İbrikçi, ferraş, müstahfız, hademe-i mektep” gibi başka görevliler de bulunmakla birlikte genellikle bunlar kalabalık nüfusun olduğu ve fazla gelirli vakıfların olduğu yerlerdeki mekteplerde görev almışlardır.⁹

Genel anlamda Osmanlı medreselerindeki Arapça eğitim-öğretimine gelindiğinde, İslami öğretimin geleneksel unsur ve yapılarından hareketle oluşmaya başlayıp bu çerçevede sistematikleşmiştir. Eğitim ve öğretim programının temeli, fazla değişiklik

⁷ Mefail Hızlı, “Sıbyan Mektepleri: Değer Eğitiminin Tarihe Bakan Yüzü”, **Din ve Hayat Dergisi**, Sayı: 1, Yıl: 2009, s. 50-53.

⁸ Muhammed Sadık Hamidi, “Doğu ve Güneydoğu Medreselerinin Mahiyeti ve Ders Müfredatı’nın Islah Önerisi”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, 2012, Muş Alparslan Üniversitesi, C: 1, s. 314-315.

⁹ İsmail Kara, Ali Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar/Yorumlar/Tetkikler**, Haz.: İsmail Kara, Ali Birinci, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005, s. 11.

ve müdahaleye uğramayan kitaplar ve müderrislere dayanmaktadır. Arapça eğitimi ise, günümüzde hazırlık sınıfı olarak kabul edilebilecek Sıbyan Mekteplerinde ezberlenen kitaplarla yapılmaktadır.¹⁰ Osmanlı Sıbyan Mekteplerindeki programlar, Cumhuriyet'e kadar çeşitli değişim ve gelişimlere uğramıştır. Fatih Sultan Mehmet, Sahn-ı Seman ve Tetimme medreselerinin yanında kimsesiz çocuklar için yaptırdığı caminin yanına bir Sıbyan Mektebi yaptırmıştır.¹¹ Vakfiyesinde, yaptırdığı caminin batısında yer alan mektepte görevlendirilmek üzere Allah rızasına talip yetkin bir muallimin tayin edilmesi emredilir. İhtiyaçlarını karşılayacak kadar para ile yetim ve fakir çocukların eğitimi yapılacak ve muallime eğitim-öğretimde her konuda yardımcı olacak ehil bir kalfanın atanacağı belirtilip bunun için bütün masrafların kendi vakfiyesinden karşılanacağı belirtilmektedir.¹² Fatih döneminde Kur'an'ın öğretilmesi şart koşulurken II. Beyazıt döneminde muallim ve kalfa, öğrenciye Kur'an ve ilmi hal bilgisini öğretmekle zorunlu tutulmuştur. Buna rağmen Sıbyan Mekteplerinin ilk yazılı ders programı, II. Beyazıt'ın vakfiyesiyle bilinir.¹³ Bu vakfiye, aynı zamanda Sıbyan mekteplerinin program, idare ve amaçlarını belirtme açısından çok önemlidir. Bu vakfiyede Sıbyan Mektebinin ismi "Muallimhane" olup yetim ve fakir çocuklara muallim ve kalfa tarafından Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi için kurulmuştur. Muallim; salih, hafız, namaz ve şeriat erkânlarını bilen ve kadir kıymeti olan birisi olmalıdır. Cuma günü dışındaki bütün günlerde en fazla otuz öğrenci ile eğitim yapılacaktır. Bu eğitim genel olarak; Kur'an'ın yüzünden gerektiği gibi okutulması, geçmiş derslerin tekrarı ve mütalaa edilmesi, namaz ile ilgili adâb ve erkânın öğretilmesi, ahlak/edep eğitiminin yapılması, öğretmenin hizmet süresince işini ciddiye alması, mektepten ayrılış zamanında dua ile öğrencilere izin verilmesi ve muallime her konuda yardımcı olan "halife" adındaki kişinin salih ve hafız birisinin olması gibi temel esas ve ilkelere dayanmaktadır.¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman'a ait vakfiyede ise muallimin genel özellikleri ve maharetleri ile ilgili hususlar ve Sıbyan Mekteplerinde verilen eğitimin pratiği ve anlayışı yazılı olup, bu açıdan türünün en güzel örneklerinden birisidir. Bu

¹⁰ Musa Yıldız, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", **Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi (22-23 Kasım 2007)**, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ankara, 2007, s.1 (1-8).

¹¹ Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)" **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C:XV, s. 45.

¹² Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş**, Ulusal Yayınları, İstanbul, 1997, s. 203.

¹³ Özgönül Aksoy, **Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme**, İsmail Akgün Matbası, İstanbul 1968, s. 13.

¹⁴ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi, Eser Matbaası**, İstanbul, C: 1-2, 1977, s. 83.

vakfiyeye göre; Müslüman çocuklarına ilimlerin usulü öğretilecek bir okul inşa edilecek ve burada otuz kişiden az olmayacak şekilde fakir öğrenciler okutulacaktır. Kur'an hafızlığında ve tecvitte çok iyi, güvenilirlik ve korumada ehil, her türlü töhmet ve eksiklerden uzak, züht sahibi, fıkıh ilmine vakıf ve namazın sünnet ve vaciplerini iyi bilen bir muallim sekiz akçe karşılığında mektepte muallim olacaktır. Bu muallim çocuklara Kur'an-ı Kerim eğitimi verecek, onları namaza alıştırıp onunla ilgili durumları açıklayacaktır.¹⁵ Özetle verdiğimiz bu iki vakfiye, özelde Sıbyan mektepleri genel de ise Osmanlı medrese sistemindeki temel eğitim felsefesini özetlemektedir.

I. Mahmud dönemine gelindiğinde hat hocasının Sıbyan Mekteplerine atanması söz konusudur. I. Abdulhamid dönemindeki Hamidiye Mektebi'nde (1838) Arapça ve Farsça öğretimi programa alınmaktadır.¹⁶ Bu dönemde Arapça ve Farsçanın Sıbyan Mektepleri programına alınmasının en belirgin sebeplerinden birisi, dönemin ihtiyaçlarının karşılamasına dayandığı belirtilmelidir. Hamidiye mektepleri Babîâlî yakınında yer alıp hükümet dairelerine alınacak memurların bu okullardan mezun olan kişilerden seçilmesi söz konusudur.¹⁷ II. Mahmud döneminde mektep hocaları; çocuklara okuma, Kur'an talimi, tecvit, ilmi hal, İslam'ın şartları ve akaid öğretmektedir. Tanzimat'tan bir yıl önce (1838) Umur-i Nâfia Meclisi tarafından Sıbyan Mektepleri, büyük ve küçük olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu meclisin aldığı kararlar arasında eğitim öğretim yapma salahiyeti olmayan hocaların uzaklaştırılması, öğrencilerin sınıflara ayrılıp ayrı program ve derslerin okutulması, mahalle mekteplerine dört yaşındaki, büyük mekteplere ise beş yaşındaki çocukların gelmesinin zorunlu tutulması ve maddi durumu olmayan çocuklar için yatılılık imkânının sağlanması gibi kararlar alınır.¹⁸ Küçük mektepler, mahallelerde yar alıp burada bir-iki defa Kur'an hatmedilir. Camilere yakın olan büyük mekteplerde (Sınıf-ı Sani/Rüştüye) ise, çocukta Türk dilinin yerleşik hâle gelmesi için Türkçe gramer, Tuhfe, Nuhbe ve *Sübha-i Sıbyan* sözlükleri, Birgivî'nin *Akaid Risalesi* gibi kitaplar ve ahlak risaleleri okutulmuş ve bu kapsamda hat ve yazı eğitiminin verilmesi de müfredat olarak kararlaştırılmıştır. Daha sonrasında sarf ve nahiv konuları da müfredata eklenerek bu mekteplere "Rüştüye" denilmiştir.¹⁹ İlk rüştüye mektebi, müfredatı atanan öğretmenlerce belirlenen yatılı ve gündüzlü eğitim veren "Mekteb-i Maarif-i Adliye"(1838) olup devlet kademelerine bu

¹⁵ Akgündüz, **a.g.e.**, s. 203.

¹⁶ Baltacı, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁷ Ergin, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁸ Gelişli, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁹ Baltacı, **a.g.e.**, s. 78.

okuldan mezun olan kişilerin seçilmesi amacıyla kurulmuştur.²⁰ Aynı zamanda Matematik, Tarih ve Coğrafya gibi dersler de okutulup öğrencinin hem dini ilimlerde hem de beşeri ilimlerde yetkin olması hedeflenmektedir.²¹ *Sübha*-i Sıbyan'ın resmi olarak Sıbyan Mekteplerinin müfredatında yer alması, Tanzimat'tan sonra yapılan eğitim reformlarıyla başlamıştır. Bundan önce eğitim programlarında resmî olarak okutulduğuna dair herhangi bir kanıt ulaşamadığımızı belirtmekte yarar vardır. Osmanlı'nın son dönemlerinde hazırlanan eğitim programlarında *Sübha*'ya yer verilmesi, onun bir dil materyali olarak değerinin ve halk ile ilim adamları arasındaki yaygın olmasının en iyi delili sayılabilir.

Sıbyan Mekteplerinde eğitim-öğretim hayatına başlama şekli, günümüzde oryantasyon eğitiminin ilkeleri bakımından dikkate değer bir uygulamadır. Kız ve erkek çocuklar, “Âmin Alayı (Bed'i Besmele Cemiyeti)” denilen bir programla başlar. Ailelerin ekonomik durumuna bağlı olarak çocuklara uygun elbiseler giydirilip değerli eşyalarla süsleyip eğitimde kullanacakları materyallerle sünnet veya düğün tarzında bir tören yapılır. Törende okunan ilahi ve dualara karşılık, çocukların âmin demelerinden dolayı bu merasime “Âmin Alayı” ismi verilmiştir. Öğreticileri ve öğrencileri eğitim-öğretime ısındırmak ve teşvik etmek amacıyla aileler, maddi durumları nispetinde bunlara bağışta bulunur. Törene katılan misafirlere yemek ve tatlı ikramında bulunulurdu. Mekteplerde ilk ders, Âmin Alayının yapıldığı gün öğretmeninin karşısına oturan öğrencinin hocasını tanıması, besmele getirmesi ve hocanın elini öpmesi şeklindedir. Bu merasimle, öğrencinin öğretmene teslim edilmesi sembolize edildiği söylenebilir.²² Bu gibi uygulamaların çocuğun oryantasyon ve mektep/okul ile ilgili duygu ve düşünceleri açısından çok önemli olduğunu belirtmek gerekir. Küttâb ve Sıbyan Mekteplerinde buluğ çağına ulaşan çocuklar bu eğitim kurumlarından ayrılırdı.²³

Genel anlamda Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim hayatına başlayan öğrenci, sırasıyla *Muhtasarat*, *Haşiye-i Tecrid*, *Miftah*, *Kırkılı*, *Hariç*, *Dahil* ve *Sahn-ı Semân* eğitim kurumlarından icazet alarak *Danışmend* sıfatını alırdı.²⁴ Medrese

²⁰ Mustafa Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri: 1908-1914**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 23-24.

²¹ Gelişli, **a.g.e.**, s. 46.

²² Ergin, **a.g.e.**, s. 91-96; Kara, Birinci, **a.g.e.**, s. 12; Unat, **a.g.e.**, s. 7; Âmin Alayının nasıl yapıldığını anlatan anı için bkz.: Hasene Ilgaz, **Unutulmayan Yıllar**, Uçtay Matbaası, İstanbul, 1970, s. 8-10.

²³ Mehmet Faruk Bayraktar, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, İFAV Yayınları, 6. bs. İstanbul, 2007, s. 90.

²⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.12.

eğitimine hazırlık olarak kabul edilen Arapça eğitimi Sarf, Nahiv ve Belagat olmak üzere aşamalı olarak öğretilirdi.²⁵ İncelediğimiz eserlerin dönemi (17. yy.) âlimlerinden Taşköprülüzâde, Arapça lügat ezberlettikten sonra sırasıyla *Maksud, İzzi, Merah, Avamil, Kafiye, İsagoci, Hüsam, Şemsiye Şerhi, Miftah* ve *Mevakıf* gibi gramer derslerini okutmuştur.²⁶ Ders anlatımlarının bölgenin dili ile yapılmasının yanı sıra ağırlıklı olarak Arapça eğitim verilmiştir.²⁷

Bununla birlikte, Osmanlı medrese sisteminde okutulan ders kitapları ve programlar hakkında detaylı bilgi veren kaynaklar ve bu kaynaklar üzerine yapılan özel çalışmalar mevcuttur.²⁸ Tarihî süreç içerisinde Sıbyan Mektepleri eğitim-öğretim programında okutulup şehir, kasaba, köy, vakıf, dönem ve hocaya göre farklılık gösteren dersleri; elifba, Kur'an, ilmiyal, ahlak, ibadet, akaid, sülüs ve nesih yazıları, hüsn-ü hat, matematik, hesap, tecvit, imla, tarih, dinler tarihi (ilm-i edyan) coğrafya, musiki, Türkçe dilbilgisi, Türkçe-Arapça-Farsça sözlükler, Arapça ve Farsça gramer şeklinde sıralamak mümkündür. Buna rağmen Sıbyan mekteplerinde klasik dönem boyunca vakfiye ve kanunnamelerden hareketle kesin olarak tespit edilmiş dersleri ise şöyle sıralamak mümkündür: Kur'an-ı Kerim, yazı (kaligrafi), fıkıh (ilmiyal), dinler tarihi, sarf-nahiv, ahlak (edeb) ve aritmetik.²⁹

Sıbyan mektepleri ile ilgili Tanzimat sonrası dönemde yapılan eğitim reformlarıyla hangi pedagojik perspektifle öğretim yöntemlerinin uygulanacağı hususunda özel

²⁵ Yıldız, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", s. 8(1-8)

²⁶ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2007, s. 115.

²⁷ Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi", **Eğitime Bakış**, Yıl: 13, Sayı: 39, 2017, s. 58(43-58)

²⁸ Bu kitapları şöyle sıralamak mümkündür: İshak b. Hasan et-Tokadi (ö.1689) -Nazmu'l-'Ulûm (Manzûme-i Tertîb-i 'Ulûm), Muhammed b. Ebubekir el-Mar'aşî (Saçaklızade) (ö.1733) - Tertîbu'l-'Ulum, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1780) - Tertîbu'l-'Ulûm, Ali b. 'Abdullah el-Uşşâkî (Nebi Efendizade) (ö.1786) – Kasîde fi'l-Kutubi'l-Meşhûre fi'l-'Ulûm, Manzûme fi Tertîbi'l-Kutub fi'l-'Ulûm (müellif bilinmiyor) ve Kevâib-i Seb'a (müellif bilinmiyor). Detaylı bilgi için bkz.: Betül Can, "Osmanlı Medrese Müfredât Programlarında Arapçanın Yeri (XVII.-XVIII. Yüzyıl)", **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın, v.d., Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 143(143-174); Bilgin Aydın, İsmail E. Erünsa, "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)" **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim Ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın, v.d., Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 95-120.

²⁹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyân Mekteplerinde Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri**, Haz.: Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul, 2001, s. 109- 115; Şükran Fazlıoğlu, İhsan Fazlıoğlu, "Varlık, Bilgi Ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili", **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın, v.d., Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.15-30; Şükran Fazlıoğlu, İhsan Fazlıoğlu, "Varlık, Bilgi Ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili", **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın, v.d. , Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.15-30.

çalışmalar mevcuttur.³⁰ Verilen derslerin hangi metotla ve nasıl öğretilmesi gerektiğine dair Selim Sabit tarafından kaleme alınan *Rehnümâ-yı Muallimîn* isimli eser, Sıbyan Mekteplerinde eğitim-öğretim yöntemi ile ilgili yapılan yenilikler açısından dikkate değer bir çalışmadır.³¹ Sıbyan Mekteplerinde uygulanan eğitim öğretim programının temelde “bireyselleştirilmiş öğretme-öğrenme modeli” olduğu belirtilmelidir. Mektebin fiziki şartlarına uygun olarak teorik temelli öğretimin yapıldığı programda, sınıf düzeninden ziyade rahle ve minder şeklindeki örgütlenme ile dersler işlenmektedir. Muallim, öğrencilere tek tek ders verdikten sonra halife tarafından alınan ders tekrar edilir. Konu ya da kitabın bitirilmesinden sonra çocuğun psikolojisi ve özel durumları dikkate alınarak genel bir tekrar yapılır. Genel olarak uygulanan bu tekniklerin salt bir ezber yöntemi şeklinde uygulandığı düşünülemez. Ezber yönteminin uygulanmasına dair eleştiriler, münferit ve eğitimin bozulduğu dönemlerin örnekleri olarak kabul edilmekte ve bunların yüzeysel değerlendirmeler olduğu belirtilmelidir. Bu anlamda hâkim anlayış olan “İki satır ezber, iki yük muhtevası kitap; iki harf anlamak ise, iki satır ezberlemekten iyidir.” ilkesinin mekteplerdeki eğitim stratejisini oluşturduğunu belirtmek gerekir.³² Çocukların kişisel gelişimi, okul-aile işbirliğini güçlendirilmesi ve öğrenme motivasyonunu yükseltilmesi gibi teorik yöntemler ile çocuk psikolojisine uygun bir şekilde verilen eğitim, Sıbyan mekteplerinde öğretimin metodik karakterini ortaya koymaktadır.³³

Sıbyan Mekteplerinde kullanılan yapılar genellikle padişah, sultan, devlet adamları ve vakfiyeler tarafından yapıp bütün ihtiyaçları ise hayırseverler tarafından karşılanmaktadır.³⁴ Eğitim ile ilgili toplumun ürettiği sivil çözüm, ortak kültür ve değerlerin en güzel örneği Sıbyan mektepleridir. Buradaki eğitimin sivil oluşu, onun denetlenmediği anlamına gelmemelidir. Bu kurumları büyük oranda denetleyenler, bizzat toplumun kendisidir. Eğitim-öğretim ücretsiz olduğundan Sıbyan Mektepleri

³⁰ İkinci Meşrutiyet sonrasında Arapça öğretimi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz.: Hasan Soyupek, “İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi”, Doktora Tezi, Isparta, 2004; Kerim Açık, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)”, Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

³¹ Selim Sabit, *Rehnümâ-yı Muallimîn*, Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul, t.y. ; *Rehnümâ-yı Muallimîn* ile ilgili yapılan çalışma için bkz.: Adnan Ersoy Haktanır, “Selim Sabit Efendi’nin *Rehnümâ-yı Muallimîn* Adlı Eserinin Öğretim Teknikleri Açısından İncelenmesi (Metin-İnceleme)”, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2006.

³² Akgündüz, *a.g.e.*, s. 206.

³³ Açık, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)”, s. 29.

³⁴ Hasan Akyol, “Osmanlı Devletinde Eğitim Öğretim –Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar- (1299-1789)”, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Baskı: 1, Ankara, 2000, s. 90 (89-150).

doğrudan Osmanlı Vakıf Hukukuna tabi tutulmaktadır. Mekteplerin mali yönetimi, kadıların nezaretinde mütevelliler tarafından yapılmaktadır.³⁵ Yöresel bir dil ile eğitim yapılan Sıbyan mekteplerinde, eğitim-öğretimdeki bütün sorumluluğun öğretmende/muallimde olduğunu belirtmek gerekir. Her köy veya mahallenin o dönemlerin şartlarına göre teftiş edilmesi düşünülemez. Bu açıdan düşünüldüğünde okutulan ders kitap ve malzemelerinin konuşulan dil gibi bölgeden bölgeye farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Çocukların gelişim ve olgunluk durumlarına göre genellikle mektebe başlangıç yaşının 4 ile 7, bitirme yaşının ise 12 ile 14 aralığında olduğu belirtilmektedir. Sıbyan mekteplerinde genellikle kız ve erkek şeklinde karma bir eğitim verilirken bazı bölgelerde farklı uygulamalar mevcuttur. Erkek öğrencilere erkek öğretmenlerin, kız öğrencilere bayan öğretmenlerin ders verdiği de olmuştur. Bazı uygulamalarda aynı sınıfta beraber ders alan kız ve erkek öğrencilerin oturma yerleri ayrılırken bazı bölgelerde ise farklı sınıflarda eğitim yapılmıştır. Bu uygulamaların temelinde kız ve erkek öğrencilerin birbiri ile fazla konuşma, yakınlaşma ve kaynaşma durumlarının veya farklı cinsiyete sahip öğretmen-öğrenci iletişiminin usul ve adap gereği hoş görülmemesinden kaynaklandığı yapılan düzenlemelerde görülmektedir.³⁶

Sıbyan Mekteplerinde -günümüzde de devam eden- tartışmaların odağında yer alan konulardan birisi de disiplin konusudur. Bu konuda elimizdeki belgelerden hareketle Sıbyan Mekteplerinde eğitim öğretim sürecinde öğrencinin hangi pedagojik yöntemle eğitildiği, vakfiyeler ve hukuki metinlerden hareketle açıklamak en doğrusudur. Fatih Sultan Mehmet vakfiyesinde şiddet kullanmayı ve öğrencilere soğuk davranmayı yasaklayan ifadeler şu şekilde kayıtlara geçmiştir:

*“.... Ve bir kimse halife-i mekteb olup mualliminin talim eylediği etfale tekrar ve iade ve istiskal-i hizmet eylemeyüp bilmedikleri mevazi lütf-i rıfk ile ifade eyleyüp ...”*³⁷

Bu ifadeler; öğrenciye şiddet unsuru ile yaklaşmadığını, çocuk psikolojisine uygun bir şekilde kendilerine davranıldığını, şefkat ve merhamet merkezli eğitim-öğretim ilkeleri ile mekteplerde öğretimin yapıldığını göstermektedir. İnsana yapılan şiddetin İslami ilkelere aykırı olması ve medreslerde uygulamaları görülen falakanın kesin bir dil ile yasaklanmasına dair Yavuz Sultan Selim’e ait bu kararname çok iyi bir örnektir:

³⁵ Akgündüz, a.g.e., s. 204.

³⁶ Akgündüz, a.g.e., s. 207.

³⁷ Akgündüz, a.g.e., s. 208.

“Çocuklar mektebde, dersinde ve okumada ve gerek azad olub konağına ve evine gider ve menzillerden mektebe gelürken yollarda veyahut evlerinde haşarılık yolunda ve valideyninden ve veli ve malıklarından gizlü şer’an ve aklen mezmum olan bir kabahat eylediklerinde o misüllü kabahat eden ve dersin okumada tekasül eden ve tembellik eyleyen çocukları hoca efendiler ayaklarını ve kız ise ellerini falakaya koyup değnek ile darb ederek gelmişler ise de böyle falaka değnek ile darb, Şer-i Şerif’de olmadığından terk olunub icaba göre rıfk u nevazişle mektebe ısındırmak muamelesi icra eyleyeler...”³⁸

Vakfiye ve kararnameler kadar yapılan kanunnameler de eğitim-öğretim programlarının ıslahı açısından çok önemli bir yer kaplamaktadır. 16. yüzyılda Osmanlı ilmiye kanunnamelerinin temel hedefleri, medreselerde okutulacak ders kitaplarının belirlenmesi ilkesi bulunmaktadır. Kanunname-i Talebe İlm kanunuyla dönemin, müderrisin ve talebenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ders kitaplarının belirlenmesi söz konusudur. Bu kanunnamelerde yer alan bir diğer hedef, nitelikli eğitimin sağlanması hususundadır. Böylelikle okutulan derslerin anlaşılması, iyi öğretilip öğrenilmesi, talebeler üzerindeki etkisi ve donanımlı talebelerin yetiştirilmesi, eğitimin süreleri ve bu konularda ciddiyet üzerinde durulmaktadır. Bir diğer hedef olan medrese kapasitesinin gözetilmesi hususundaki kanunnamelerle, eğitim ve öğretimin önemli bir etkeni olan fiziki durumlar üzerinde durulmaktadır. Kanunnamelerdeki hedeflerin sentezlendiği son hedef ise ideal müderris ve öğrenci yakalama hedefidir. Öncelikle müderris eğitimi ve müderrisin öğretim sürecindeki konumu ve davranışları üzerinde durulmaktadır. Uymaları gereken kurallar, hangi ders materyalini nasıl kullanmaları gerektiği, nasıl bir öğrenci profili için çabalamaları gerektiği ve özellikle öğrenciye kazandırılması gereken kazanımlar hususunda önemli uyarılar yapılmaktadır.³⁹ Medreseler için yapılan düzenlemeler şüphesiz Sıbyan mekteplerindeki öğretim programı ve öğrenci kalitesini artırdığını belirtmek gerekir. Medreselerde genel olarak tümünden-gelimci metodun ezber, tekrar, kavrama, müzakere ve defter ya da not alma aşamalarına⁴⁰ bakıldığında aslında Osmanlı döneminin bütün medreselerindeki genel karakteristik programı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı dönemi medrese birikiminin içerisinde araştırma konumuzla ilgili olarak Doğu medreselerini incelediğimizde Diyarbakır, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Van

³⁸ Akgündüz, **a.g.e.**, s. 208.

³⁹ Yasemin Beyazıt, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanunnameler Ve Medrese Eğitimi”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın, v.d. , Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 605-616(593-630).

⁴⁰ Hakan Anameriç, Fatih Rukancı, “XI-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C: XXIII, Sayı: 2, 2008, s. 40(35-56)

gibi yerleşim yerlerinde halen faaliyet gösteren medreseler bulunmaktadır. Ancak doğu/şark medreseleri tabiriyle ifade etmek istediğimiz coğrafi sınır, Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı bölgelerdir. Bu coğrafya şu bölgelerden ibarettir: Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu, Irak'ın kuzeyi, İran'ın batı bölgeleri ve Suriye'nin kuzey bölgelerinden oluşmaktadır.⁴¹ Bu medreselerin yapı ve işleyiş bakımından Osmanlı dönemi medreseleri ile birebir aynı yapıda oldukları söylenemez. XVI. ve XVII. yüzyılda Türk, Arap, Çerkez, Endonezya, Çeçen, Laz, Gürcü, Fars, Azeri gibi diyarlardan öğrencilerin gelip eğitim gördükleri geleneksel Kürt Medreseleri genel itibari ile Mir Medreseleri, Şeyh Medreseleri ve Vakıf Medreseleri olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Öğrenci 5-11 yaş aralığında Sıbyan medreselerindeki eğitime denk bir eğitim alır ondan sonra on beş-yirmi beş yaşa kadar süren başarılı öğrencilerin beş yılda da bitirebileceği bir medrese eğitimi verilirdi. Medreseyi bitirme göstergesi bitirilen kitaba göre değerlendirilirdi. Medrese eğitimine "Xwendina Rêzê (Programın Okunması)" denilip bu programda 100'ü aşkın sıralı kitap bulunmaktadır. Bu kitapların ortalama 20'si Kürtçe birkaç tane Farsça geri kalını ise Arapçadır. Medrese eğitiminin sonunda icazet verilirdi.⁴² Yıldırım ise, klasik Kürt medreselerini Beylik Medreseleri (Kürt hanedan ve beyliklerinin kurdukları medreseler), Tekke Medreseleri (tasavvuf ve tarikat tekkelerine bağlı mederseler) ile Cami ve Hücreler olmak üzere üçe ayırmaktadır.⁴³ Günümüz Doğu medreselerini idari yapı olarak; bölgede yaygın olan tarikat şeyhlerinin öncülük ettiği tarikat merkezli ve medrese geleneğine göre icazet alıp halk arasında *Seyda* olarak bilinen irşat faaliyetleri ile birlikte talebelere ders verilen aydın/alim merkezli medreseler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.⁴⁴ Bu medreselerin bir anlamda halkın fetva alma merkezleri olup yöre halkaları ile iletişim halinde olması sebebiyle bu kurumlardaki eğitim dilinin Kürtçe olması kaçınılmazdır.⁴⁵

Zeynelabidin Zinar, eski Kürtçe eğitim verilen medreselerin günümüzde yerini sessiz bir kabristana bıraktığını bu eğitimi ancak millet bilincinin yapraklarında bulmanın mümkün olduğunu belirtir. Ona göre günümüze gelen eğitimin yüzyıllar önce yaşamış Harîrî, Cizîrî, Bateyî, Teyranî, Hânî v.b. gibi önderlerin on birinci

⁴¹ M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 27.

⁴² Zeynelabidin Zinar, "Dî Nava Medrese-yên Kurdî De Giringiya Medreseya Axtêpeyê", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, C: 2, 2012, s.115-117(111-137).

⁴³ Kadri Yıldırım, **Kürt Medreseleri ve Âlimleri**, C:1, Avesta, İstanbul, 2018, s. 46.

⁴⁴ Mustafa Keskin, "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 4, Sayı: 1, 2016, s. 66(61-82).

⁴⁵ Uğur Erman, "Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2013, s. 83.

yüzyıldan bu yana bıraktıkları kırıntıların izlerinden başka bir şey değildir. Bunların en meşhurları, Medresa Sitrabasê (Diyarbakır), Medresa Sor (Kırmızı Medrese-Cizre), Medresa Bazîdê (Doğubayazıt), Medresa Şemdinan (Şemdinli), Medreseyên Bedlisi (Bitlis Medreseleri: Îxlasiye, Katibiye, Şukriye, Şerefiye, Şemsiyeyê), Medresa Hizanê (Hizan), Medresa Qerekoyê (Varto), Medresa Farqînê (Silvan), Medresa Hawêlê (Baykan), Medresa Sêrtê (Siirt), Medresa Hakîfê (Hasankeyf), Medresaya Paloyê (Palu) ve Medresa Oxînê (Koyunlu) gibi medreselerdir. Bu medreselerde okumanın kendi döneminde var olan diğer medreselerden daha prestijli olduğu belirtilmektedir.⁴⁶

Medreseye başlamadan Kürt öğrencilere Allah'ın, peygamberlerin, evliyanın ve Allah dostlarının isimleri, İslam'ın ve imanın şartları, Fatiha suresi ve Tahiyat duası aileleri tarafından öğretilirdi. Daha sonra yaşadıkları bölgedeki cami imamları, medrese oku(muş)yan çocuklar (feqî) ve okuma yazma bilen kişiler tarafından çocuklara Elifbayı (Arapça alfabe) öğretilirdi. Elifbayı öğrenen her çocuk adına eğitime alışması ve başarılı olması için fakirlere bir hediye (meftûhane-xêrdîn) verilir ve bu gelenek daha sonra bitirilen her kitap için verilir. En büyük hediye Kur'an-ı Kerim bitirilince verilir. Kur'an'dan sonra *Kürtçe Mevlid* (Mewlûda Kurmancî ya Mele Ehmed Bateyî) başlanır daha sonra *Nehcu'l-Enam* (Xelîlê Sêrtî) okunurdu. Bunlardan sonra *Nûbehar* (Ahmed-i Hânî) ve *Kürtçe Şeriat* (Gayetu'l-İhtisar) okunurdu. Bu kitaplar bittikten sonra eğitime devam etmek isteyen on iki yaş civarındaki çocuklar medreseye gider, medreseye gitmeyen ise sosyal hayata katılırdı.⁴⁷ Bu açıklamalardan çıkarılacak en önemli sonuç; Kürt bölgelerinde, sistematikleşmiş Tükçe eğitim verilen Sıbyan medrese eğitiminden farklı bir eğitimin verilmesidir. Sıbyan medreselerinde çocuklar, verilen eğitimi kendi ailelerinin yanında almaktadır. Bu yönüyle Kürt nüfusunun yaşadığı bölgelerdeki eğitim sisteminin genel anlamda Osmanlı dönemi medreseleri içerisinde kendine has bir karakteristik bir yapısı olduğu savunulabilir.

Ana hatlarıyla Sıbyan medreseleri ve eğitim sistemini ele aldıktan sonra; dil öğretim materyallerinden genelde sözlük, özelde ise manzum sözlükler üzerinde durmak gerekir. Sözlük, bireylerin iletişim kurmak için kullandıkları dil malzemesini bir sistematikle içerisinde barındıran eserleri ifade etmektedir. Sözlükler; genel, özel, tek dilli ve iki/çok dilli olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmaktadır. İlk sözlük, milattan önce

⁴⁶ Zeynelabidin Zinar, **Xwendina Medresê**, Pencînar Weşanxaneya Çanda Kurdî, Stockholm, 1993, s. 9-11.

⁴⁷ Zinar, **a.g.e.**, s. 19-21.

3000'li yıllarda Asurlular/Akadlar tarafından Sümerce-Akadca olarak kil tabletlere yazılıp günümüze ulaşmıştır. Bunu Çince ve Yunanca sözlükler takip edip modern sözlüklere benzeyen ilk eser ise, Aristophanes'in yazdığı *Lexicon*'dur. Arapçada ise Kur'an'daki anlaşılmayan sözcüklerin (garib) anlaşılmasını amaç edinen Atâ b. Ebû Rebâh'ın yazdığı *Garîbü'l-Kur'an* isimli eserdir. Arap dilindeki sözlük çalışmaları, bu eserle birlikte gelişmeye başlayıp *Garîbü'l-Kur'an*, *Garîbü'l-Hadîs* ve *en-Nevâdir* şeklindeki çalışmalar da sözlük çalışmaları içerisinde değerlendirilmiştir. İslam'ın yayılmasıyla yabancı dili konuşan farklı unsurlar, Arapçanın hatalı konuşulmasına sebebiyet vermiştir. Bunun sonucunda doğru ve yanlış dil malzemelerinin tedvin edilme dönemi başlamaktadır. Hâliyle derlenen dil malzemesi, başlarda (hicri II. asır) konularına göre tasnif edilmeye gayret edilmiştir. Sözlük yazımında üçüncü devre, dil malzemesinin tamamını içeren sistemli sözlüklerin hazırlanmasından oluşur. Bu sistemle hazırlanan ilk eser Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitabü'l-Ayn* isimli eseri kalbetme ekolünün ilk örneğidir. Arapça hazırlanan sözlük türleri; mahreç ve alfabe sırasına, konularına ve kalıplara göre olmak üzere dört temel sistemle oluşturulmuştur. Bu sistemler daha sonra ekolleşmeyi beraberinde getirerek mahreçlere göre hazırlanan eserler, ses ve taklîb sistemleri (kalbetme) ekolü olarak meşhur olarak sözlüklerin en meşhur türlerini oluşturmuştur. İkinci ekol ise, alfabe sırasına göre dizimi esas alan sözlüklerdir. Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Cîm* isimli eseri kelime kökünün sadece iki harfine göre dilmiş olup bu türün ilk örneğidir. En meşhuru ise ilk harfinden son harfine kadar, baştan sona doğru alfabetik bir şekilde İbn Fâris'in hazırladığı *Mücmelü'l-Luğâ*'dır. Kelimenin son harfinin dikkate alınmasından ötürü "kafiye sistemi (ekolü)" olarak bilinen ilk eser ise Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcü'l-Lüğâ ve Sıhâhu'l-Arabiyye*'dir (*es-Sıhâh*). Alfabetik sistemle kelime köklerinin tespitine dayalı hazırlanan ilk eser ise, İbn Düreyd'in (321/933) *Cemheretü'l-Luğâ*'sıdır. Arapça konularına göre kavram sözlükleri, Ebû Ubeyd Kâsım b. Selmân (ö.224/838) tarafından yazılan *el-Ğarîbü'l-Musannef* isimli eser ile başlamıştır. Sözcüklerin morfolojik kalıplara göre sınıflandırılan ilk sözlük olan *Dîvânü'l-Edeb*, İshak b. İbrâhim el-Fârâbî (ö.350/961) tarafından kaleme alınmıştır. X. yy.ın ikinci yarısından itibaren görülen iki dilli sözlükler; Arapça, Süryanice, Farsça ve Türkçe ile sınırlı kalıp XVII. yy.ın başlarından itibaren ise gelişmeye başlamıştır. Türkçede bilinen ilk sözlük ise, Dîv'anü Lugâti't-Türk'dür. Osmanlı dönemine gelindiğinde XVIII.

yy.ın ikinci yarısına kadar telif edilen sözlükler eğitim amacıyla yazılmıştır.⁴⁸ Bu tür eserler genel anlamda tuhfe olarak bilinmektedir.

*Tuhfe*⁴⁹, *Nazm*, *Manzume* veya *Lugat* gibi⁵⁰ isimlerle bilinen Manzum sözlük, mesnevi nazım şekliyle birinci amacı yabancı dil öğretimi olan eserler olup herhangi bir dildeki kelimelerin başka bir dildeki karşılıkları, manzum olarak verilen sözlüklerdir.⁵¹ Genel anlamda manzum sözlük, yabancı dil öğrenim süresini kısaltmak ve şiir yoluyla kolaylaştırmak, hedef dil ile anadildeki kelimeleri anlam bütünlüğü içerisinde kullanabilecek şekilde hazırlanmış eserlerdir. Böylelikle Kur'an-ı Kerim'deki dil malzemesi başta olmak üzere ezber yoluyla küçük çocuklara kelime, gramer, kültür, değer, edebiyat ve aruz öğretimi gibi edinimler kazandırılmaktadır.⁵² Türkçe dilini konuşan küçük çocuklar için yazılan ikinci eser olan *Sübha-i Sıbyân*, ağırlıklı olarak Kur'an kelimeleri ile o dememin konuşulan dilinden hareketle manzum şeklinde yazılmış sözlük türlerinden birisidir. Kendisinden önce yazılan *Ferîşteoğlu* lüğatinin küçük çocukların seviyesi üzerinde olduğunu düşünen müellif⁵³, *Sübha-i Sıbyân*'ı başlangıç seviyesi dil öğretimi için hazırladığını belirtir. Bunun için başlangıç seviyesi yabancı dil öğretimi yapan ilk manzum sözlük olarak kabul edilmelidir. Bu özelliği ile manzum sözlük geleneğinde öncü bir eser mahiyetindedir. Dillerinden biri Kürtçe olan ilk manzum sözlük ise, Ahmed-i Hânî'nin küçük çocuklara anadili ile Arapça öğretmek için yazdığı *Nûbehara Biçûkân* isimli manzum sözlüktür.

Sübha-i Sıbyân ile ilgili birçok çalışma mevcuttur. Osman İriç'in yaptığı "*Sübha-i Sıbyân Ve Kelimelerinin Kaynakları*" isimli Yüksek Lisans çalışması, *Sübha*'nı teknik olarak incelenip Kuran'-ı Kerim'de olan kelimelerin anlamlarının verilmesi şeklinde bir çalışmadır. Kemal Baş'ın "*Sübha-i Sıbyân'ın Kıbrıs Nüshaları*" isimli Yüksek Lisans çalışması, *Sübha-i Sıbyân*'ın Kıbrıs nüshaları üzerinde yaptığı dilbilimsel bir incelemedir. Eserde yer alan bütün sözcükler, Arapça sözcük türleri sınıflandırılıp

⁴⁸ İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, C: 37, s. 398-401; Ahmet Topaloğlu, Mustafa S. Kaçalın, "Sözlük", *DİA*, C: 37, s. 402-414.

⁴⁹ Güler Doğan Averbek "Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul, 2019, s.79(62-83).

⁵⁰ Yusuf Akçay, "Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü Ve Karahisarî'nin Şâmilü'l-Luga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme", Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 46

⁵¹ Erol Çelik, "Mezîd-zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid, (Metin, Sözlük, İndeks, Tıpkıbasım)", Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2008, s. 7.

⁵² Zehra Gümüş, "Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr [Tuhfe-i Şâhidî Şerh], (İnceleme-Tenkitli Metin- SözlükTıpkıbasım)", Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, s. 2; Anıl Arslan, "Tuhfe-İ Hüsâmî (İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin)",Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016. s. 3.

⁵³ Bkz.: aş.: s. 37.

söyleyiş, sesbilim, sözcük, sözlük ve anlambilim açısından incelenmiştir. Aynı çalışmada metin ve dizin de bulunmaktadır. Atabey Kılıç, “*Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-ı Sıbyân -1- (İnceleme)*” isimli çalışmasıyla Sübha incelenmiş daha sonra “*Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân-2 (Metin)*” isimli çalışmasıyla da eserin metin bölümü incelenmiştir. Ayrıca “*Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sübyân*”, isimli çalışmaları ile Sübha’nın Klasik Türk edebiyatı bağlamında değerini ortaya koymaktadır. Bunlar dışında “*Manzum Sözlük Mecmuası (Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 4026) Tuhfe-i Vehbî-Tuhfe-i Şâhidî-Sübha-i Sıbyân (İnceleme-Metin)*” ve “*Bosnevî Mehmed Necîb Sübha-i Sıbyân Hediye-i İhvan (İnceleme-Metin)*” isimli çalışmaları da mevcuttur. Tacettin Uzun’un “Arapça-Türkçe Sözlüklerin Öncüsü Sayılan *Subha-i Sıbyân*” isimli çalışmasında Sübha’yı, bir edebiyat türü olarak incelemektedir. Mustafa Öztürk, “*Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân ile Kürtçe’deki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma*” isimli makalesi ile her iki eser arasındaki benzerlik ve farklılıklara değinip klasik edebiyat eserleri açısından eserlerin konumlarını ve kelime kadroları bakımından karşılaştırmaktadır. Edebiyat türü olarak nasıl kaleme alındıkları ve eserlerin hacim karşılaştırması yapılmaktadır. Kelime öğretiminde uygulanan yöntemler ve muhteva ile ilgili değerlendirmeler de verilmektedir.

Nûbehara Biçûkân ile ilgili en detaylı çalışma ise, Kadri Yıldırım’ın “*Ehmedî Xanî Külliyyatı I Nûbehara Biçûkan (Arapça – Kürtçe – Arapça Sözlük)*” isimli çalışması olup eseri; şekil, içerik ve dil açısından incelemektedir. İçerik bölümünde eseri, izlenilen teknik ve metot ile kelime grupları açısından ele alır. Dil öğretiminde eserin izlediği yöntemleri, örneklerle açıklamaya çalışır. Aynı zamanda eserin latin harfleri ile yazılışı ve çevirisi verilirken ilgili bazı bölümlerde ise açıklamalarda bulunur. *Nûbehar* ile ilgili diğer çalışma Mazhar Dede’nin “*İki Dilli Manzum Sözlükler Arasında Bir Mükayese Lugat-ı Feriştioğlu-Nûbihar Örneği*” isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada eserlerin sözlükbilim açısından değerlendirilmesi, eserlerin ortak ve farklı yönleri ve iki eserin müelliflerinden sonrakinin ilkinden etkilenip etkilenmediği konusu araştırılmıştır.

Bu çalışmada ise ilk olarak, Osmanlı dönemi Sıbyan Mektepleri öğretim programları çerçevesinde yabancı dil eğitimini ve manzum sözlüklerle yapılan yabancı dil öğretimi incelenmiştir. Sıbyan Mektepleri ve dengi müesseselerde ders kitabı olarak okutulan *Sübha-i Sıbyân ile Nûbehara Biçûkân* isimli eserlerin yabancı dil eğitiminde izlediği yöntem ve ilkeler, çocuk eğitimi açısından izledikleri sistem

ayrıca öğretim programı olarak kullanılmalarına dair değerlendirmeler, eserlerin ilgili bahirlerde sırasıyla ele alınıp incelenmiştir. Daha önce yapılan çalışmalardan hareket yabancı dil öğretim materyali olarak her iki sözlüğün değerini ortaya koyup bu bağlamda başlangıç düzeyi dil öğretimi ilgili programların hazırlanmasında ön ayak oluşturmak amaçlanmıştır. Bu çalışmanın özgün tarafı ise her iki sözlüğün anadille öğretim açısından değeri ve asırlar boyunca nesillerin yetiştirilmesinin anahtarı olması bakımından kendinden sonraki hemen hemen her manzum sözlüğe örneklik teşkil eden ilkelerin günümüz dil öğretim metotlarınca değerlendirilmesidir. Bu eserlerden hareketle Türkiye’de eğitim öğretimin büyük sorunlarından biri olan yabancı dil öğretiminde ailelerin ve eğitim kurumların yabancı dil öğretimine nasıl başlamaları, hangi ilke ve yöntemlere dikkat etmeleri gerektiğine dair değerlendirmeler yapılmıştır.

Osmanlı dönemi Sıbyan Mekteplerinde yabancı dil olan Arapçanın öğretiminde ders kitabı olarak okutulan *Sübha-ı Sıbyân* ve *Nûbehara Biçûkân* adlı iki manzum sözlüğün başlangıç düzeyi Arapça öğretimindeki etkilerini karşılaştırmalı ve incelemeli olarak yaptığımız bu çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Osmanlı dönemi eğitim öğretim ekseninde Sıbyan mekteplerindeki öğretim programları ve yabancı dil eğitiminde kullanılan ders materyalleri hususları ele alınıp Kürtçe konuşulan bölgelerdeki eğitimin esasları incelenmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalar tanıtılmış tarihi süreç içerisindeki uygulamalar verilmiştir. Aynı zamanda Türkçe eğitim verilen Sıbyan Mektepleri ve Kürtçe eğitim verilen kurumların genel uygulamalarına değinilmiştir. Bu bağlamda manzum sözlükler ve yabancı dil öğretimindeki etkisine kısaca değinilmiştir.

Birinci bölümde, Osmanlı Dönemi Sıbyân Mekteplerinde Eğitim-Öğretim ve Başlangıç Düzeyi Arapça Öğretiminin genel yapısı ve yabancı dil öğretim programlarının Türkçe ve Kürtçe olarak nasıl uygulandığı incelenmiş, Yabancı dil olan Arapçanın öğretiminde kullanılan manzum sözlükler tanıtılmıştır. Türkçe ve Kürtçe manzum sözlükler genel itibari ile tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, *Sübha-ı Sıbyân* genel özellikleri ve müellifi ile ilgili genel değerlendirmeler verilip *Sübha*’nın yabancı dil öğretim materyali olarak izlediği ilke, yöntem ve teknikler incelenmiştir. Eserdeki bahirler, sırası ile tahlil edilip yabancı dil öğretim değeri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ele alınan *Nûbehara Biçûkân*, *Sübha*’yı incelenirken kullanılan ölçüt ve yöntemler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Sonuç kısmında *Sûbha-ı Sıbyân* ve *Nûbehara Biçûkân* eserlerinin karşılaştırmalı tahlillerinden hareketle başlangıç düzeyi Arapça öğretiminde ulaşılan sonuçlar belirtilmiş ve eserlerin özellikleri ayrı ayrı verilmiştir. Yabancı dil öğretiminde geçmiş mirasın değerini ortaya koyup günümüzde bu alanda hazırlanacak dil materyallerine ve programlarına destek mahiyetinde çıkarsamalar ve tavsiyelerde bulunulmuştur.

Nûbehara Biçûkân'ın Kürtçe yazılmasından dolayı Çalışma boyunca verilen Kürtçe cümle veya kelimelerin yazımında Kürt-Latin alfabesinin yazım özellikleri uygulanacaktır. Kürtçenin Türkçeden farklı ses ve işaretlendirme özellikleri şu şekildedir: Kürtçedeki “Î-î” harfi Türkçedeki “I-ı” harfine, “Î-î” Türkçedeki “İ-i” sesine, “Û-û”, Türkçedeki “Uu” sesine, “U-u” Türkçedeki “Ü-ü” sesiyle karşılanır. Yine Kürt harf sistemindeki “X-x” harfi Arapçadaki “خ ve غ” harflerine, “Q, q” harfi Arapçadaki “ق” harfine, “W-w” harfi Arapçadaki “و” harfine karşılık gelmektedir. Bunların dışında Kürtçedeki “Ê-ê” harfi de Türkçede “e-i” arasında telaffuz edilen “kapalı e” sesiyle telaffuz edilir. Ayrıca incelediğimiz eserlerden, anlatımın daha akıcı ve kolaylık olması adına gerekli yerlerde “Sûbha” ve “Nûbehar” olarak bahsedilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ SİBYÂN MEKTEPLERİNDE EĞİTİM- ÖĞRETİM VE BAŞLANGIÇ DÜZEYİ ARAPÇA ÖĞRETİMİ

Eğitim-öğretimin ezbere dayalı olduğu Abbasiler döneminde, eski Yunan ve Hint örneklerinden hareketle öğretilecek meseleler didaktik şiir yoluyla öğretilmeye başlanmış ve ilk örnekler bu devirde meydana getirilmiştir. Şiirlerin nesre göre daha kolay ezberlenmesi, onu eğitim öğretimin bütün safhalarına taşımıştır.¹ İslami ilimlerin yazılı dili olan Arapça, tedvin dönemiyle birlikte dinî, milli ve siyasi olgular sonucunda Kur'an merkeze alınarak sistematikleşmiştir.² Osmanlı'da bu sistemin uygulandığı alanların başında dil eğitimi gelmektedir. Osmanlı'dan önce temelleri tamamıyla oturmuş olan İslam eğitim sistemi, İslam dininin hakim olduğu bütün bölgelerde tercih edilmiş ve bir eğitim programı olarak kabul edilmiştir. Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminden genellikle sarf, nahiv ve belagat anlaşılsa da Sıbyan Mekteplerinde Arapça öğretiminin farklılık gösterdiği söylenebilir. Osmanlı dönemi medreselerinde dersler ulûm-u âliye (araç ilimleri) ve ulûm-u 'aliye (yüksek ilimler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Araç ilmi olarak ilk öğretilen ilim Arapçadır.³

Osmanlı Devleti çok sayıda farklı milletin yaşadığı geniş bir coğrafyaya hâkim olup hakimiyetini "millet sistemi" diye bilinen bir kapsayıcı anlayışla sağlamaya çalışmıştı. Bu yüzden klasik dönemden itibaren Osmanlı'nın anadilde eğitim politikasına bakıldığında, farklı halkların kendi anadillerinde eğitim-öğretim yapabildikleri görülmektedir.⁴ "Osmanlı" mefhum olarak siyasi bir varlığın ötesinde toplumlar bakımından değişik süreç ve uygulamaları içine alan bir kavramdır. Osmanlı'yı resmî ve sabiteler kadar özerklik ve değişkenlikleri aynı oranda içinde barındıran bir dönem olarak ele almak mümkündür. Bu durum, idari ve hukuki alanda olduğu gibi öğretim programları ve bu programların uygulanış yöntemleri için de geçerlidir. Her ne kadar

¹ Kadri Yıldırım, "Didaktik Şiirin Abbasîler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine bir İncelem", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 18, Sayı:1, 2009, s. 205.

² Muhammet Çelik, "Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri", Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s. 15-18.

³ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.18; Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/1, s. 277(274-293).

⁴ Konuyla ilgili karşılaştırmalı bir araştırma için bkz.: Sefa Secen, "Anadilde Eğitim ve Türkiye Uygulaması", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 16, Sayı: 52, Yaz 2015, s. 197 (185-198).

yapılan çalışmalar İstanbul merkezli olsa da Osmanlı'nın hâkimiyet alanında öğretim programlarında yer alan eserlerin bölgeden bölgeye farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Çünkü bu dönemdeki programların genel karakteri, merkezi olmayıp ilim kamuoyu, vakıf ve müderrisler tarafından belirlenen mekân ve zamana göre farklılık gösteren esnek bir müfredattan oluşmaktadır. Bu açıdan Osmanlı Medreseleri için zamanla farklı unsurları içine alan “kar-topu” ya da “ağaç” benzetmesi yapılmaktadır.⁵

Osmanlı ilk dönem medreselerinde eğitim-öğretim dili Türkçe olmakla beraber dili Arapça olan eserler ders materyali olarak kullanıldığı için Arapça ilim dili halini almıştır.⁶ Sıbyan Mekteplerinde genellikle bölgede hâkim olan yöresel dil ile eğitim yapıldığı belirtilmelidir.⁷ İslam medeniyetinin karakteristik yapısı itibarıyla Arap dilinin İslam ümmetinin eğitim dili olmasındaki en büyük sebeptir. Ders materyali olarak kutulan eserlerin geneli Arapça olması, öğretimin Arapça ile yapılmasını bir nevi zorunlu hâle getirmiştir. Öyle ki, bu durum Türkçe öğretimini yapan alfabenin ilk örneği ve ilk dilbilgisi kitabı “Nuhbetü'l-Etfal”⁸, (1274/1858–59) -ilk okuma ve yazma öğretim yöntemi ve tekniği geliştiren eser- Kayserili Rüştü Bey tarafından yazılmıştır.⁹ Eğitim-öğretim dilinin Arapça olması, Osmanlı'ya has bir durum olmayıp tarih boyunca egemen medeniyetlerce kabul gören bir sistemdir. Lingua Franca (geçer dil), aynı dilleri konuşmayanların anlaşmak için kullandıkları ortak dildir. Bir dilin yaygınlaşıp Lingua Franca hâlini alması, millet ve egemenliğin dili olmak üzere iki etkeni vardır. Günümüzde İngilizce, dünyanın ortak anlaşma dili olması bakımından Lingua Franca olarak kabul edilir. Bizans imparatorluğunun asıl dili Latince olmamasına rağmen eğitim dili olarak Latince'nin kullanılması bu bağlamda açıklanmaktadır. Aynı durum Arapça için de geçerliydi. Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda eğitim dili olarak kullanılan Arapça, medreseleri de etkisi altına almıştır. Bunun için bir medrese türü olarak kabul edilmesi mümkün Sıbyan Mekteplerinin, sistem olarak kendinden önce

⁵ Fazlıoğlu, Fazlıoğlu, a.g.e., s.15-21.

⁶ Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul, 1984, s. 8-11.

⁷ Akgündüz, a.g.e., s. 206-207.

⁸ Zeki Gürel, Tarık Aksoy, “Türkçe İlk Alfabe Kitabı Nuhbetü'l-Etfâl'de Türkçe Öğretim Metodu ve Günümüzdeki Bazı Uygulamalar”, **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 2, Sayı: 17, 2008, s. (19-29); Namık Kemal Şahbaz, “Çocuk Edebiyatımızda İlk Önemli Kaynak: Nuhbetü'l Etfal”, **Çocuk Edebiyatı**, Sayı: 22, Mart 2009, (Çevrimiçi) <http://www.egitim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/21-30/sayi-22-cocuk-edebiyati-mart-2009/306-cocuk-edebiyatimizda-ilk-onemli-kaynak-nuhbetu-l-etfal> (28.05.2020).

⁹ Aksoy, Gürel, a.g.e., s. 28(19-29).

var olan özellikle de Selçuklulardan kalan bir mirasın devamı gibi düşünülmesi gerekir.¹⁰ Ancak Sıbyan Mekteplerindeki eğitim dilinin, genel medreselerden farklı olarak -bu konuda ihtilaf olmakla beraber- bölgede konuşulan dilin olduğu vurgulanmalıdır.

Osmanlı Devleti'nde çocuk yaştaki öğrencilere Türkçe veya Kürtçe eğitim veren eğitim kurumlarında, İslami ilimlerin öğretilmesi gibi ortak bir hedef vardır. Meriç Güven'in şu tespiti de buna işaret etmektedir: "Osmanlılar önce maddi ve manevi bilimlerin hazırlayıcı disiplinleri olarak ulum-ı aliye sınıfından nahiv, sarf ve belâgat gibi dil bilimlerini daha sonra ulum-ı âliye sınıfından kalam, fıkıh, hadis gibi temel İslami bilimleri öğrenmiş tetkik ve tettebbu etmişlerdir (araştırmışlardır). Dil bilimi alanında okutulan ve temel İslami bilimlerin öğrenilmesi için mucip ve lüzumlu olan bu dersler, süreç içerisinde Arapça temelinde ve Kur'an'la ilgisi bağlamında geliştirilmiş ve ilerletilmiştir."¹¹ Bu çerçevede Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki medrese sisteminin İslami ilimler kapsamında Osmanlı'daki diğer medreselerle ortak bir paydada buluşmasının yanı sıra, kendi içinde farklı bir geleneğe sahip olduğu da söylenebilir. Çünkü "suhtelik, fakilik ve taliplik" gibi aşamalara sahip olan bu gelenekte, 6-11 yaş arasındaki çocukların eğitimi "suhtelik" aşamasına denk gelmektedir. Genellikle köylerde ve şehirlerin mahalle aralarında bulunan bu medreselerde bu aşamada çocuklara verilen eğitim Elifba, Kur'an, Kürtçe Mevlid, *Nûbehara Biçûkân*, basit akaid dersleri ve ilmiyal bilgileri gibi unsurlardan oluşmaktaydı.¹² Bu kitapların bitimiyle Kürt bölgelerinde medrese öğrenimine başlayan öğrenciler sırasıyla şu kitapları okurlardı: *Nehcu'l-Enam*, *Gayetu'l-İhtisar*, *İbnu Kasım*, *Akaid (Eqîdeya Ahmed-i Hânî)*, *Bacûrî*, *Kürtçe Tefsir (Tefsîra Kurmancî)*, *Emsile*, *İzzi*, *Avamil (Curcanî)*, *Zuruf (Aman)*, *Avamil Şerhi (Se'dullaha Seğir)*, *Şerhu'l-Muğnî*, *İzzi Şerhi (Taftazanî)*, *Nahiv (Hell ve Sadullah Gewra)*, *Netaic (Berkuyî)*, *Suyutî (Elfiyye Şerhi)*, *Camî*, *Muğni't-Tullab*, *İsağûcî (Mele Halîlê Sêrtî)*, *Qewlehmed (Muğni't-Tullab Şerhi)* v.b.¹³

Fakat gerek Sıbyân mekteplerinde gerekse Kürtçe kitapların okutulduğu bu medreselerde, eğitim dilinin ne yüzde yüz Türkçe veya Kürtçe ne de yüzde yüz Arapça

¹⁰ Aksoy, **a.g.e.**, s. 18-19.

¹¹ Güven, Meriç, Osmanlılarda Dil Bilimi Eğitimi ve Çalışmaları, **SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, Sayı 16, Kasım 2017, s.146.

¹² "Ahmet Yalar ile Röportaj", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: VI, Kasım 2011, s.166 (159-167).

¹³ Diğer kitaplar ve daha detaylı bilgi için bkz.: Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 46-70; Zinar, **a.g.e.**, s. 63-100; Yıldırım, **Kürt Medreseleri ve Alimleri**, s. 128-201.

olduğu söylenebilir. Kur'an'ın ve onun etrafındaki İslami ilimlerin öğretilmesine odaklanan bu medrese ve mektepler, temelde anadilde eğitim vermekle birlikte, Arapçanın öğretilmesini de en önemli hedefleri arasına yerleştirmişti. Türkçe, Kürtçe veya başka bir anadilin yanında ikinci bir dil olan Arapçanın öğretilmesine de çocuk yaşta başlanması, Osmanlı döneminde Arap Dili öğretiminin ne kadar ciddiye alındığını göstermektedir. Çünkü bilindiği üzere yabancı bir dilin öğrenimine çok küçük yaşlarda başlamak, daha başarılı ve kalıcı bir öğrenmeyi sağlamaktadır.¹⁴

Bu çerçevede örneğin Norşin Medreselerindeki müfredata bakacak olursak, “Sarf (Emsile, Bina, Maksûd vb.), Nahiv (Avamil, Terkîb vb.), Vaz’, İştikak, Me’ânî, Beyân, Bedî’, Arap Şiiri ve Arapça Lûgat” gibi tamamen Arap Dilinin öğrenimine yönelik dili Arapça veya Kürtçe olan ilimlerin verildiği, “Usûl-i Fıkıh, İslam Tarihi, Hadis, Tefsir, Kelam, Ahlak, Münazara, Hat, Mantık ve Felsefe” gibi çoğunluğu Arapça ve bir kısmı Kürtçe olan kaynaklar üzerinden İslami ilimlerin verildiği ve bunun yanında Molla Hüseyin-i Bateî’nin *Kürtçe Mevlidi*, Ahmed-i Hânî’nin *Nûbehar* adlı Arapça-Kürtçe sözlüğü, Molla Halil Siirdî’nin *Nehcu’l-Enâm* adlı Kürtçe manzum akaid-ahlak kitabı, Molla Yunus’un Kürtçe olarak telif ettiği Arapça dilbilgisi kitabı olan *Zurûf* adlı eseri ve benzeri Kürtçe kitapların da okutulduğu görülmektedir.¹⁵

Kürt dili ile eğitimin başlangıç aşaması ve *Nûbehar*’ın yazıldığı dönemde ders kitabı olarak okutulup ve günümüzde Doğubayazıt, Ağrı, Tillo, Norşin, Ohin, Diyarbakır, Muş, Kars, Siirt, Bingöl ve diğer birçok medresede okutulan eserlerle ilgili Molla Mahmûd-i Beyâzîdî’nin “*Sarf İlmi Mukaddimesi ve Kurmancî Diliyle Ta’lim (Eğitim) Usulleri Konusunda Lüzumlu Bilgiler*” başlığı altında Kürt Dilinin Kurmancî Lehçesinde Sarf İlmine ait kuralları geliştiren alimlerden bahsedip Kurmancî lehçesinin morfolojik (sarf) açısından tahlilini yaptığı, bu konuda kaide, kurallar, eğitim sistemi ve görüşler tespit ettiği yazısı, Mehmet Salih Geçit tarafından şöyle tercüme edilmektedir:

“... Rahman ve Rahim Olan Allah’ın Adıyla. Bilinmesi gerekir ki Kürt öğrenci ve şakirtleri (feqî) 1000 yılına kadar sarf ilmini Arabiyyü’l-İbâre olan kitaplardan okurlardı. Onlar sarf ilmini Sa’duddin Teftâzânî’nin Sa’dinî denilen kitabından,

¹⁴ Hatice Arslan Sözüdoğru, “Ana Dil ve Okul Öncesi Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretimi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Haziran 2017, Yıl: 10, Sayı: XXX, s. 354(349-363).

¹⁵ Mehmet Çelik, “Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum Olarak Medreseler (19. Ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği)”, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017, s.41; Selman Yeşil, “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Uluslararası Sempozyum)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s.453-460; Hamidi, “Doğu ve Güneydoğu Medreseleri’nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı’nın Islah Önerisi”, s. 313-328.

Çarperdi'den ve Sa'dullah-ı Gevre'den okurlardı... Bu bilgilerin Arapça kitaplarından çıkarılması da çok zor oluyordu. Daha sonra 1000 tarihinde Hakkârî'nin kazalarından biri olan Mükûs kazasına bağlı bir köy vardır ki ona Teremâh diyorlar. O köyde Ali isminde izan ve idrak sahibi, fetanet ve zekâ sahibi bir insan meydana çıktı... Anadilinde son derece meşhur ve maruf oldu. Hatta günümüze kadar bile onun isim ve nişanları Kürdistan'da bulunmaktadır. Bu Ali Teremâhî denilen zat kendi elleriyle köyünde cami ve medrese inşa etmiştir. Bir müddet de kendisi ders vermiştir. Sarf ilminin son derece zahmetli, zor ve engebeli bir ilim olduğunu, mübtedi (başlangıç) seviyesindeki talebelerin sarf ilmindeki kipleri ve il'alleri Arapça kitaplardan istihrac edemediklerini görüp müşahede ettiğinde bu durumu kolaylaştırmak için Kurmancî dilinde çekim yapmayı kolaylaştıran bir sarf kitabı (Tasrifu Molla Ali) yazmıştır. Onun yazdığı bu kitaptaki ibareler Kürt öğrencileri nezdinde son derece makbul, umumi ve gerekli bir hale gelmiştir. Öyle ki sarf, nahiv, madde, mantık ile diğer ilimleri okuyan talebeler öncelikle Ali Terâmâhî'nin metnine ait ibareleri okuyup ezberlemekte, daha sonra da diğer ilimleri tahsil etmektedirler... Şehir, kaza, kasaba ve köylerde bulunan Müslüman Kürdistan ahalisi arasında mutlaka bir, iki yahut üç adet medrese vardı. Hatta daha fazla sayıda medreseleri vardı. Kürdistan vilayetlerinin ovalarında ve dağlık alanlarında medreseler ve âlimler hakkında hiçbir dereceye girmeyecek şekilde eşsiz bir dikkat ve ihtimam vardı. Büyük ve küçük olsun Kürdistanlı olan herkesin nezdinde ilim ve âlimlerin büyük saygı ve önemi bulunmaktaydı. Cizre, İmâdî, Sorân, Siirt ve etraflarında son derece kuvvetli ilme sahip mollalar vardı. Kürdistanlı talebeler Bağdad, Basra, Musul'a kadar giderler, oralarda gezip farklı ilim dallarında tahsil yaparlardı. Kürt öğrencilerin mübtedi olanları başlangıç aşamasında hece harflerini (alfabeyi) ve Kur'an'ı okurlar, sonra Kurmancî Mevlidi, sonra Nevbihar ve Pend-i İ'târî'yi, sonra Şeriat (fıkıh) alanında İcâz, Muharr ve Envâr'ı okurlardı. Bunun yanında bir de Tasrif, Zuruf ve Molla Yunus Halketînî'nin Terkib adlı kitaplarının ibarelerini okurlardı ki bu üç kitap da Kurmancî dili üzere yazılmıştır. Daha sonra da Sarf ilminde Sa'dinî, Sa'dullah Küçük, Mantık ilminden Hüsâmâtî, Kavl-i Ahmed ve Şerh-i Şemsiyye okurlardı. Hülâsa tertip usulü üzere peş peşe on iki ilimden okumaktadırlar. Bundan sonra da müfredatı sona erdirip mezun olurlar. Burada bahsettiğimiz Ali Terâmâhî ve Molla Yunus Halketînî'nin her ikisi de kendi köylerinde medfundurlar."¹⁶

Medreselerde okunan dinî ilimlerin zamanın şartlarına göre değişiklik gösterdiğini göz önünde bulundurduğumuzda, Sıbyan Mekteplerinde de öğretim programına bağlı olarak yabancı dil öğretiminde kullanılan yöntem ve eserlerin az da olsa değiştiği söylenebilir. Okutulacak eserler üzerinde sürekli tartışmalar yaşanmış din âlimleri ve medrese hocaları bu eserleri çeşitli tasniflere ayırmış ve bunları verdikleri öneme göre tercih etmişlerdir.¹⁷

¹⁶ Mehmet Salih Geçit, "Bir Bilim Tarihçisi Olarak Molla Mahmûd-İ Beyâzidî", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C: 13, Sayı: 70, 2020, s. 1143-1144(1135-1151). Not: Cümle düşüklükleri metnin aslına bağlı kalarak düzeltilmeye çalışılmıştır.

¹⁷Mehmet Seyid Geçit, "Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa Elcelâlî Örneği", **Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı**, Iğdır Üniversitesi Yayınları, Iğdır, 2017, s. 501(491-503).

1. Yabancı Dil Öğretiminde Manzum Sözlükler

Klasik dil öğretiminin en büyük kaynaklarını oluşturan manzum sözlükler, “hacmi küçük, faydası büyük ve ezberi kolay” eserler olarak vasıflandırılmıştır.¹⁸ Çeşitli ilimlerin öğretilmesinde şiir dilini kullanılma geleneği başlangıç düzeyi yabancı dil öğretiminde genel olarak sıbyan veya mübtedi olarak isimlendirilen eğitim öğretime yeni başlamış çocuklara dil öğretmek amacıyla yazılmış eserlerdir.¹⁹ Osmanlı dönemi eğitim öğretiminin yapı taşlarından olan Sıbyan mekteplerinde okutulan manzum sözlükler, içerik olarak dinî muhtevaya sahiptir. Ezber eğitiminin en kolay yolu olarak manzum sözlükler, bu sistemin düşünsel bir sonucu olarak ortaya çıktığı savunulabilir. Bir anlam örgüsü içerisinde verilen manzum sözlükler, hem yeni sözcüğün anlamını öğretmekte hem de bu sözcüğün pratik olarak kullanımını vermektedir. Böylece öğrenilen kelimelerin günlük hayata uygulanabilirliği kolaylaşmakta ve dildeki canlılık korunmuş olmaktadır. Manzum sözlüklerin yabancı dil öğretiminde telaffuz kolaylığı sağlaması ve kültürel değerlerin derinliğinin kavratılması açısından önemli bir rolü bulunmaktadır.²⁰

Dil, insanın en temel ihtiyacının sonrasında olduğu kuşkusuzdur.²¹ Bu ihtiyaç yabancı dilin öğrenilmesini de zorunlu kılar. Dil öğretiminin materyali olarak Manzum sözlüklerin kullanılmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Sıbyân veya mübtedî diye tabir edilen çocuklara ya da dil eğitimine yeni başlayan kişilere ezberletilen manzum sözlüklerin birinci amacı kelime öğretiminin yapılmasıdır. Gramer, kültür, aruz ve edebiyat öğretimini içerisinde bulunduran sözlükler, vezinle yazıldığı için ezber, tekrar ve mütalaası kolay olduğundan tercih edilmişlerdir. Bu sözlükler, edebi sanatları ve zamanın geleneğini içermeleri bakımından eğitim öğretimde tercih sebebi olmuştur. Şiirin düzyazıya oranla çocuklar tarafından tercih edilmesi, belîğ ve basit olması bu alanda yapılan çalışmalara rağbeti artırmaktadır. Dilin bütün ilimlerin anahtarı olması

¹⁸ Yusuf Öz, “Tuhfe-i Şâhidi Şerhleri”, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Konya, 1999, s. 5.

¹⁹ Mehmet Kırbıyık, “Manzum Sözlüklerin Dil Öğretiminde Kullanılması”, **Uluslararası VII. Dil, Yazın, Değişibilim Sempozyumu (02 - 05 Mayıs 2007) Bildiri Kitabı**, Haz.: Durmuş Bulgur, Hatice Büyükkalaycı, C: II, Konya, 2007, s. 598(597-604); Hasan Ekici, “Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe’si ve Şerh Metodu”, **Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 2017, s. 20(19-36).

²⁰ Yusuf Akçay, “Manzum Sözlüklerin Modern Sözlükçülüğe Uygulanabilirliği”, **Turkish Studies**, Volume 4/4, 2009, S. 35-42(30-46).

²¹ Bedia Akarsu, **Wilhem Von Humbolt’da Dil-Kültür Bağlantısı**, İstanbul Matbaası, 1955, s. 8.

hasebiyle, ilim hayatlarının başlangıcında olan çocuklara, en kolay ve faydalı dil öğretim malzemesini manzum sözlükler oluşturmaktadır. Kelimeleri bir sistem içerisinde bir araya getirip karşılıklarını vermeye çalışan manzum sözlükler, genellikle birçok konuda uzmanlığı bulunan ilim erbabı tarafından kaleme alınmaktadır. Manzum sözlük geleneği, klasik edebiyatın başta gelen bir türü olup İslam dinine giren milletlerin tarihinde de yer alır. Manzum sözlüklerinin tercih edilmesinin sebepleri arasında; çocuklara dil öğretimi, edebi zevkin kazandırılması, medrese eğitiminde baskın olan ezber yeteneğini geliştirmek, Kur'an terminolojisini kazandırma ve aruz ilmini tanıtmaya gibi amaçlar sayılabilir.²² Muhteva ve şekil olarak manzum sözlüklerin özelliklerine bakıldığında çocukların; sözcük bilgisi, tarih, hesap, fiil çekimleri, sayılar, ay-yıl-mevsim isimleri, kalıplaşmış ifadeler, önemli şahsiyetler, atasözleri, deyimler, kültürel kullanımlar, cümle kalıpları, sentaks bilgisi, dini bilgiler ve söz sanatları gibi temel beceriler edinmektedir.²³

Mantıkî üslubun nahiv ilminin ilkelerini belirlemesi sonucunda gelecek nesillerin dil öğrenimlerini zorlaştırdığı ve dil yeteneklerini zayıflattığı yönünde eleştiriler getirilmiştir. Buna çözüm olarak dil ile edebî metinler sentezinde yeni dil öğretim metotlarının arayışına girilmiş ve edebî metinlerle Arapça öğretiminin yapılması yönünde tavsiyelerde bulunulmuştur. Öğrenilen dilin hatalardan arındırılmış ve daha düzgün kullanılması bakımından dilbilgisi ve edebi metinler arasında irtibatın kurulması hayati bir durum olarak görülmektedir. Bu amaçla seçilen metinlerin - öğrencinin duygu ve düşünce dünyasına hitap edip ezberlenen dil malzemesi-telaffuzda, ifadede ve irapta doğruya götürdüğünden güçlü bir temel kazandırdığı savunulmaktadır.²⁴ Osmanlı dönemi Arapça öğretiminde en sık kullanılan metotları ise; takrîr, ezber, kavrama, imlâ, tekrar, soru-cevap, müzâkere, tartışma ve münâzara şeklinde özetlemek mümkündür.²⁵ Bütün bu yöntemlerin belli oranlarda kullanıldığı Manzum sözlükler, genellikle mesnevî nazım şekliyle yazılmış, mukaddime, sözlük

²² M. Zahir Ertekin, "İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan", **e-Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi**, Nisan 2017, Sayı: 1, s. 89(89-106).

²³ Güler Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi** 21, İstanbul, 2018, s. 89(85-114).

²⁴ Muhammed Abdülmun'im Hafacî, "Arapça Öğretiminde Kaidelerle Edebi Metinler Arasındaki İrtibatın Önemi", Çev.: Rahmi Yaran, M. Ü. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 20(2001) s. 170-171(161-173).

²⁵ Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 14 Sayı: 44, 2010, s. 309(305-320).

kısmı ve hâtime bölümlerinden oluşmuştur.²⁶ Manzum sözlüklerin dilleri olan Arapça-Farsça haricinde İslâm coğrafyasında 21. asra kadar Türkçe, Hintçe, Urduca, Kürtçe, Sanskritçe, Peştuca, Taberice, İngilizce, Almanca, Fransızca, Bulgarca, Rumca, Ermenice, Boşnakça, Arnavutçayı da ihtiva eden pek çok manzum sözlük telif edilmiştir.²⁷

Genel sözlüklerden işlev olarak farklılık gösteren manzum sözlükler, verilen kelimelerin anlamının bulunmasından ziyade küçük çocuklara anlayabilecekleri dili ve o dildeki kelimelerin diğer dildeki karşılıklarını öğretme amacıyla hazırlandığı söylenebilir. Bu durumda öğretilen kelimelerin sayısı önem arz etmektedir. Manzum sözlükler ile yapılan yabancı dil öğretiminde alt ve üst seviye kelime dağarcığının ne kadar olacağı öğrenilen dildeki amaç ve öğrencilerin yaşlarına göre hangi sözcüklerin olması gerektiği hususunda oluşmuş bir fikir birliğinden söz edilmesi henüz mümkün değildir. Genel anlamda incelen sözlüklerden hareketle manzum sözlüğü telif eden ve bu eseri okutan müderrisin uygun bulduğu eser ikileminin bağlayıcı olduğunu belirtmek gerekir. Öğrencinin manzum sözlükle öğreneceği kelime hazinesinin en belirgin göstergesinin bölgedeki anadilinin olduğunu da belirtmek gerekir. Modern dil öğretim yöntemlerine göre ilköğretim birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar bir öğrencinin tanınması gereken kelime sayısı 2000 ile 3000 civarında olup öğrencinin bunları yazılı dilde de tanınması beklenmektedir. Bu kelime bilgisine sahip öğrencilerin normal metinleri anlaması söz konusudur.²⁸ Günümüzde birinci sınıf Türkçe ders kitabında 710 ile 790 arasında farklı kelime kullanımı olmuştur. Kullandıkları ortalama

²⁶ Manzum sözlükler ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında bkz.: Ahmet Hilmi İmamoğlu, "Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şâhidî'nin Sözlüğü", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum, 1993; Yusuf Öz, **Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler**, TDK Yayınları, Ankara, 2010; Atabey Kılıç, **Manzume-i Keskin Türkçe-Arapça-Farsça Manzum Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara, 2009; Ahmet Kartal, **Tuhfe-i Remzî**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003; Perihan Ölker, **Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye (Arapça-Türkçe Manzum Sözlük)**, Palet Yayınları, Konya, 2015; Ahmet Tanyıldız, **Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2013; Bahir Selçuk, Mesut. Algül, "Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürrî'nin Güher-Rîz'i", **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, 2015, 1(2), s. 133-164; Mehmet Akif Gözitok **Çelebizâde Ali İlmî, Nazm-ı Bedî' (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)**, Mim Yayınları, Erzurum, 2016; Ağâh Sırrı Levend, **DivanEdebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015, s. 651; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Haz.: Ezel Elverdi, Mustafa Kutlu, D. Mehmet D., Dergah Yayınları, "Manzum Lügatler" C. VI, İstanbul, 1977, s.144; Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", s. (85-114).

²⁷ Doğan Averbek, a.g.e., s. 87(85-114).

²⁸ Fatma Açık, "Temel Türkçe (A 1/ A 2) İçin Söz Dağarcığı Tespit Denemesi", **Abdurahman Güzel için Armağan Kitabı**, Akçağ Yayınları, 2013, s. 3-7(1-17).

kelime sayısı ise 200-250 civarındır.²⁹ *Sübha*'da yaklaşık 2000, *Nûbehar*'da da 1000 kelime olduğu göz önüne alındığında bu sözlüklerin modern yabancı dil öğretimi çerçevesinde kelime bilgisi konusunda orta yolu gözettileri belirtilmelidir. Kelime hazinesi bireyde aktif ve pasif olmak üzere iki işleyiş şeklinde kendini göstermektedir. Kişi zihinsel olarak kazanımını elde ettiği kelimeler pasif, bu kelimeleri kullanabilmesi ise aktif süreci ifade etmektedir. Hangi kelimelerin öğretilmesi hususunda kişinin günlük hayatta karşılaşılabilecekleri, duygu ve düşüncelerini ifade edebilecekleri sözcük, sözcük grupları, deyimler, terimler ve edatlar olarak belirtilmektedir.³⁰ Buna göre incelediğimiz her iki eser, öğrencilere hem anadillerini öğretmede hem de ileride alacakları eğitime hazırlık mahiyetindedir. Bu özelliklerinden dolayı genel olarak aktif kelimeleri öğrettikleri söylenebilir.

Yabancı dilin edinildiğinin ve o dilin artık kullanılabileceğinin göstergesi, dilin dilbilimsel anlamlandırma boyutu ile ilişkilidir. Kelimenin dört temel dilbilimsel boyutu olan ve sarmal dâhilinde fonoloji ve ortografi, morfoloji, sözdizimi ve semantik boyutlar edinilen dilin kodlarını ele verir. Fonoloji ve ortografik boyut, bir kelimenin yazımı ve telaffuz ile ilişkilidir. Morfolojik boyut, sözcüğün biçim birimlerini ifade eder. Söz dizimi boyutu, ses birim ve biçim birimlerinin birleşimidir. Semantik-pragmatik boyut ise, iletişimin amacı olarak anlamlandırılır.³¹ İncelediğimiz manzum sözlükler, Arapçayı öğretirken anadilin semantik boyutlarından hareketle sözcüklerin yazım ve telaffuzu, biçimi, dizimi ve öğretilmesindeki amaç bakımından dilbilimsel anlamlandırma ilkeleri gereğince hazırlandığı belirtilmelidir. Özellikle telaffuz ve hedeflenen anlam boyutlarına her iki eserde de çok sık rastlanmaktadır.

²⁹ Abdurrahman Güzel, "İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerine Ortak Kelime Hazinesi Kazandırmanın Önemi", Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Uluslararası V. Dil, Yazın, Değişibilim Sempozyumu, **Dilbilim, Dil Öğretim ve Çeviribilim Yazıları**, Haz.: Cemal Yıldız, Latif Beyreli, Pagem Yayıncılık, C: 1, 2006, s. 325-326(323-330).

³⁰ Murat Özbay, Deniz Melanlıoğlu, "Türkçe Eğitiminde Kelime Hazinesinin Önemi", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, **Eğitim Fakültesi Dergisi**, C: V, Sayı: I, 2008, s. 34(30-45).

³¹ Murat Demirekin, "Yabancı Dil Olarak Türkçenin Anlamlandırılmasında Kelime Ve Dil Öğrenme Stratejileri Kullanımı", Doktora Tezi, Ankara, 2017, S. 25.

1.1. Türkçe Manzum Sözlükler

Manzum sözlük, bir dildeki kelimelerin başka bir dildeki karşılığını manzum şekilde aktaran eserdir. Genelde İslam medeniyeti özelde Türk İslam dünyasında disiplinlere ait eserler manzum olarak yazılmaya gayret edilmiştir. Lügat dışında akaid, tefsir, hadis, fıkıh, gramer, tarih, tıp ve astronomi ile ilgili yazılmış manzum eserler bulunmaktadır.³² Klasik Türk Edebiyatı alanına giren manzum sözlükler,³³ günümüzdeki ilköğretim veya okul öncesi seviyesine denk gelen çocukların Türkçe kelimelerin karşılıklarını Arapça, Farsça veya diğer dilleri öğrenmeleri için telif edilen eserlerdir. Bununla birlikte çocuklara, şiiri öğrenip kullanmaları için aruz vezinlerinin öğretimi de söz konusudur. Klasik Türk Edebiyatı alanında yaklaşık 50'den fazla manzum sözlük bulunmaktadır.³⁴ Manzum sözlük yazımı yabancı dil eğitimine önemli derecede fayda sağlayacağı düşüncesi sonucunda birçok türü kaleme alınmıştır.³⁵ Manzum sözlük yazımında hemen hemen hepsinde ortak bir yazım şekli bulunmaktadır. Mesnevî nazım şekliyle yazılıp besmele, hamdele, salvele ve sebeb-i teliften oluşan bir giriş bölümü bulunur. Daha sonra sözlük bölümü gelir ve kısıda olsa eserin sonunda bir hatime bulunur. Manzum sözlüklerin bölümleri genellikle "Kıt'a" başlığını taşıyıp "kısım, bölüm ve parça" anlamındadır. Kıta, genellikle kullanılan bahiri göstermek için kullanılan bir göstergedir.³⁶ Türkçe yazılan sözlük bahirlerinin ismi genelde Arapça olup nadir olsa da Farsça yazılanlar da vardır. *Sübha-i Sıbyân*'da Farsça yazılan bölüm, "Der-Beyân-ı Sebeb-i Nazm-ı Kitâb" şeklindeki eserin telif edilmesindeki sebeplerin açıklandığı bölümdür.

³² İlker Demirci, "Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük (Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Sözlük)", Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2012, 3.

³³ Atabey Kılıç, **Manzum Sözlük Mecmuası (Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 4026) Tuhfe-i Vehbî-Tuhfe-i Şâhidî-Sübha-i Sıbyân (inceleme-Metin)**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007, s. 10-11; Atabey Kılıç, **Manzum Sözlük Mecmuası (Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 4026) Tuhfe-i Vehbî-Tuhfe-i Şâhidî-Sübha-i Sıbyân (inceleme-Metin)**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007, s. 10-11.

³⁴ Türk Edebiyatında Manzum sözlükler ile ilgili yapılan çalışmaları için ayrıca bkz.: Özcan Kaş, "Osmanlı Döneminde Arapça Sözlük Çalışmaları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007. Mehmet Dursun Erdem, "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması", **Hece**, 9/104-105, 2005, s. 178-189; Atabey Kılıç, **Bosnevî Mehmed Necîb Sühbâ-i Sıbyân Şerhi Hediye-i İhvan (metin-inceleme)**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007, s. 7-8.

³⁵ Kırbıyık, a.g.e., s. 184.

³⁶ Daha detaylı bilgi için bkz.: Demirci, a.g.e., s. 4-8.

İlk manzum sözlüğün İranlı şair Reşidüddin Vatvât tarafından nazmedildiği bilinir.³⁷ İki dilli manzum sözlüğün ilk ve kısmi örneği Edîb Natanazzî (ö.499/1106) tarafından yazılan *Dustûru'l-Luğa* ve *Kitabu'l-Halas* adları ile tanınmış eserdir. Farsça dilini konuşanlara Arap dilini öğretmek amacıyla yazılmış ve daha rahat ezberlenmesi için şiir dilinde yazılan gramer bilgilerinin ağırlıkta olduğu bir eserdir.³⁸ İlk iki dilli manzum sözlük, Bedrüddin Ebu Nasr Mes'ud (Mahmud) b. Ebî Bekr el-Farâhi'nin *Nisabu's-Sıbyân* isimli Arapça-Farsça sözlüğüdür. Dillerinden biri Türkçe olan iki dilli ilk sözlük Hüsâm b. Hasan'ın telif ettiği Tuhfe-i Hüsâm isimli eserdir.³⁹ Türkçe-Farsça sözlüklerin en meşhuru ve en fazla nüshası bulunan ise, Muğlalı İbrahim Dede'nin yazdığı Tuhfe-i Şâhidî isimli sözlüktür.⁴⁰ Diğer önemli bir sözlük ise Tuhfe-i Vehbi olup yazarı Sünbülzâde Vehbî'dir.⁴¹ İlk Arapça-Türkçe yazılan manzum sözlük ise, Abdüllatif b. Melek (795/1392) tarafından kaleme alınan "Lugat-ı Feriştioğlu" isimli eserdir. Müellif bu eseri torunu için yazdığını eserin girişinde belirtir.⁴² Buradan hareketle aslında küçük çocuklar için yazıldığı söylenebilir. Bu alanda yazılmış en meşhur ve en bilinen eserdir. Arapça-Türkçe sözlüklerden önem bakımından ikinci sırada gelen sözlük "*Sübha-i Sıbyân*"dır.⁴³ Anadolu'da telif edilen ilk Farsça-Türkçe sözlük ise Hüsâm b. Hasan el-Konevî'nin 802/1399-1400 (?)'de nazmettiği Tuhfe-i Hüsâmî isimli eserdir.

Farsça-Türkçe yazılmış başlıca eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür: ⁴⁴

³⁷ Akçay, "Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisarî'nin Şâmilü'l-Luga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme", s. 45.

³⁸ Yusuf Öz, "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler", Doktora Tezi, Ankara, 1996, s. 53.

³⁹ Arslan, "Tuhfe-i Hüsâmî (İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin)", s. 7.

⁴⁰ Kılıç, "Bosnevî Mehmed Necîb Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediyyetu'l-İhvan", s. 10.

⁴¹ Atabey Kılıç, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin)", *Turkish Studies*, C: 1, Sayı: 4, 2007, s. (410-475).

⁴² Muhtar, Cemal, "*İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 30; Akçay, "Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü...", s. 45.

⁴³ Akçay, "Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü...", s. 46.

⁴⁴ Ahmet Kartal, *Tuhfe-i Remzî Manzum Farsça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 24-45; Demirci, a.g.e., s. 9-13; Akçay, "Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü...", s. 44-55; Kırbıyık, "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", s. 182 -183(181-200); Öz, "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler", s.115; Şirvan Kalsın, "Farsça- Türkçe Manzum Sözlüklerde Dil ve Üslup", *Perspectives on Otoman Studies, Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Otoman Studies (CIEPO)*, Berlin, 2010, s. (329-334); Perihan Ölker "Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği Ve Mahmûdiyye", *Turkish Studies*, Volume 4/4, 2009, s. 874(873-888).

- Tuhfe-i Hüsâmî; Hüsâm-i Hoyî tarafından 1399–1400’de Nasîbü’l-Fityân ve Nesîbü’t-Tıbyân adlı Arapça–Farsça sözlükleri örnek alınmış ve ona nazire olarak yazılmıştır.⁴⁵
- Bahrü’l-Garâyib; bu türün Anadolu’daki ikinci sözlüğüdür. Lütfullah Halimî b. Ebî Yûsuf tarafından 1462’te yazılmıştır.⁴⁶
- Şâdiyye; Mehmed b. Yahyâ-yı Konevî, Nisâbu’s-Sıbyân örnek alarak 1484’de kaleme almıştır.
- Tuhfe-i Şahidî; Şâhidî İbrahim Dede tarafından Yavuz Sultan Selim döneminde 1515’te telif edilmiştir.⁴⁷
- Lûgat-i Manzûme (Tuhfe-i Lâmi); Bursalı Lâmi Çelebi tarafından 1527’den önce telif edilmiştir.⁴⁸
- İlm-i Lûgat; İmâdzâde Velî b. Yûsuf-ı İmâdî tarafından yazıldığı aktarılmaktadır.
- Manzûme; Osman b. Hüseyin-i Bosnevî tarafından 1583’de yazılmıştır.
- Nazmü’l-Esâmî; XVI. asrın ikinci yarısında yazılmış olup müellifi bilinmemektedir.
- Fethu’l-Fettâh; 1599 yılında Sun’î-i Malatyavî tarafından kaleme almıştır.
- Tuhfetü’l-Mülûk; Kuddusî tarafından hicri 1063’de yazılmıştır. Tuhfe-i Şahidî’ye nazire mahiyetindedir.
- Kân-i Maânî; Seyyid Hasan Rızâî’nin 1671 yılında telif ettiği eserdir.
- Tuhfetü’l-Hâfız; Hafız Abdullah Bin Halil Bin Ali tarafından 1761’te Selanik’te telif edilmiştir.⁴⁹
- Tuhfe-i Vehbî; 1782 yılında Sünbülzâde Vehbî tarafında kaleme alınır.⁵⁰
- Nazm-ı Bedî; İlmî Alî Efendi tarafından 1809’da yazılan eserin günümüzde nüshası bulunmamaktadır.
- Güher-Rîz; Süleymân Dürri’nin 1263/1847’de yazdığı eserdir.

⁴⁵ Kırbıyık, a.g.e., s. 182 -184(181-200).

⁴⁶ Adem Uzun, “Lugat-ı Halimî”, Doktora Tezi, Erzurum, 2005; E . Charles Faroe, “Lütfullah Halimî’nin Bahru’l-Garaib’i”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991; Necip Fazıl Duru, “Lütfullah Halimî b. Ebî Yûsuf’un Bahru’l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, 201, s. (109-138).

⁴⁷ Gümüüş, a.g.e..

⁴⁸ İbrahim İmran Öztahtalı, **Lâmi’î Çelebi ve Lûgat-ı Manzumu (Tuhfe-i Lâmi’î)**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004.

⁴⁹ Muhittin Turan, “Hasan Rızâyî ve Kân-ı Ma’ânî İsimli Manzum Sözlüğü”, **Turkish Studies** Volume 7/4, 2012, Ankara, s. (2939-2992).

⁵⁰ Atabey Kılıç, “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin)”, **Turkish Studies**, C: 1, Sayı: 4, 2007, s. (410-475).

- Tuhfetü'l-Manâ; Macaristan-Şiklovis'te yaşayıp adı yazmalarda Osman olarak geçen biri tarafından 1268/1852'de yazılmıştır.
- Tuhfe-i Remzî; Ahmet Remzi Akyürek tarafından 1343/1924 yılında basılmıştır. Eser, Anadolu'da manzum sözlük yazma geleneğinin son halkası kabul edilir.

Arapça-Türkçe manzum sözlüklere öncüllük eden “Lugat-ı Feriştioğlu” ve “Sübha-i Sıbyân” haricindeki diğer başlıca eserleri şöyle sıralamak mümkündür:

- Lugat-ı Mahmûdiye; Feriştioğlu'ndan istifade edilerek yazılan sözlük 1553 yılında Hasan b. Ali tarafından istinsah edilmiştir.⁵¹
- Tuhfe-i Fedâî; Fedâî'nin 1634'te kaleme aldığı ve Şahidî'nin tuhfesine nazire olarak ele aldığı eserin kütüphanelerde iki nüshası bulunmaktadır. 401 beyitten oluşan eser, 1200 civarında Türkçe kelimenin karşılığını içerir. Bu sözlük anadili Arapça olan çocukların Türkçede Kur'an'ı anlamaları için yazılmıştır.⁵² Asıl gaye çocuklar için yabancı dil olan Türkçeyi öğretmektir.
- Nazmü'l-Leâl; Antepli Şeyh Ahmet tarafından 1641 yılında, Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire amacıyla kaleme alınan eser, 57 bölüm 664 beyit ve yaklaşık 3000 kelimenin Türkçe karşılığı alfabetik olarak verilmektedir.⁵³
- Cevâhirü'l- Kelimât; Şemsî'nin 17. yüzyılda yazdığı eser, üç bölüm, altmış bir kıta, toplam 549 beyitten oluşmaktadır. 1500 civarında Türkçe sözcüğün karşılığı verilip çocuklara Arapça öğretimi için yazılmıştır.⁵⁴
- Nazmü'l-Ferâid; Mezîd-zâde Ayıntabî 1697'de telif ettiği eser Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire mahiyetinde olup 838 beyitten oluşmaktadır⁵⁵

⁵¹Akçay, “Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü...”, s. 48.

⁵² Halil İbrahim Yakar, “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî”, **Turkish Studies**, Sayı: 6 Tunca Kortantamer Özel Sayısı 2, Güz 2007, s. 1023(1015-1025).

⁵³ Ömer Asım Aksoy, “Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 180, Ankara, 1959, s. (205-248); Abdülkerim Gülhan, “Şeyh Ahmed Ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leâl”, **ZfWT** Vol.: 2, No.: 2, 2010, s. 210(201-226), (Çevrimiçi) <http://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/view/119/agulhan> (21.01.2020); Abdülkerim Gülhan, “Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi**, Manisa, 11-12-13 Kasım 2005, s.(11-12).

⁵⁴ Yılmaz İnce, “Manzum Sözlükler ve Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelimât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2, Elazığ, 2002, s. 179(175-182)

⁵⁵ Yazılan bütün manzum sözlükler için ayrıca bu esere bkz.:Çelik, “Mezîd-zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid, (Metin, Sözlük, İndeks, Tıpkıbasım)”, s. 10-20.

- Tuhfe-i Âsım; Mütercim Âsım tarafından 1798'de yazılmıştır. 1838'de 70 sayfa olarak Bulak Matbaasında basılmıştır. Esad Muhammed Efendi tarafından bir şerhi bulunmaktadır.⁵⁶
- Nuhbe-i Vehbî; Sünbülzâde Vehbî'nin 1799 yılında tamamlayıp Padişah III. Selim'e sunduğu, 1948 beyit 83 kıtadan oluşmaktadır. Eserde 3800 kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir.⁵⁷

Türk İslam Edebiyatı alanında üç dilli manzum sözlükler de bir gelenektir. Yabancı dil öğretiminde kullanılmak üzere, Farsça-Arapça-Türkçe yazılmış sözlükler bulunmaktadır. Bu sözlüklerin başlıcalarını isim olarak zikretmeyi yeterli görüyoruz. Şöyle ki: Abdurrahman-ı Malkaravî'nin U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmî'l-Cevâhiri'l-Acâyib'i (1427), Şeyhülharamzâde Seyh Abdülkerîm-zâde'nin Lûgat-i Abdülkerim'i (1594), Gencî Pir Mehmed Efendi'nin Genc-i Leâl'i (1631), Tireli Mustafa Haki'nin Menâzîmü'l-Cevahir'i (1632), Abdurrahman Zahidi-i Konevî'nin Tevfiye'si (1721), Antakyalı Şeyh Ahmed'in Se Zebân'ı (1721), Eşref Feyzî'nin Lûgat-i Feyzî'si (1736), Ahmed Resmî b. İbrâhîm-i Giridî'nin Nazm-ı Giridî'si (1740), Mustafa b. Osman'ın Manzûme-i Keskîn'i (XVIII. yüzyıl), Mustafa İlmî b. İbrahim'in Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân'ı (1772), Osman Şâkir b. Mustafâ-yı Bozokî'nin Müselles-nâme-i Şâkir'i (1795-6), Hayret Mehmet Efendi'nin Tuhfe-i Zîbâ'sı (1819), Hasan Aynî'nin Nazmü'l Cevâhir'i (1811), Çemişkezekli Nasuh Efendi'nin Tuhfe-i Nushî'si (1880) ve Süleyman Hayri'nin (1844-1891) Hayrû'l-Lugat'ı olmak üzere toplamda 14 manzum sözlük bulunmaktadır.⁵⁸

Dillerinden biri Türkçe olan "Miftâh-ı Lisân", Yusuf Halis Efendi tarafından 1850 yılında kaleme alınmıştır. Eser, manzum Fransızca-Türkçe sözlük türünün ilk örneğidir. 495 beyitten oluşan eserde yaklaşık olarak 2500 Fransızca kelimenin karşılığı verilmektedir.⁵⁹ Yine Mehmet Emin Refî' Kalâyî tarafından 1815 yılında yazılan "Manzûm Lugat-ı Ermenice" isimli Ermenice-Türkçe sözlük de bu türün örnekleri arasındadır.⁶⁰ Boşnakça-Türkçe manzum bir sözlük olan "Makbul-i Arif",

⁵⁶ Demirci, a.g.e., s. 15.

⁵⁷ Necmettin Yurtseven, "Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatlar ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si", Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 25; Demirci, a.g.e., s. 15; Kırbıyık, a.g.e., s. 182 -183(181-200).

⁵⁸ Demirci, a.g.e., s. 14-18; Kartal, a.g.e., s. 25-41; Hasan Kaya, "Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C: 10, Sayı: 51, 2017, s.(119-142); Atabey Kılıç, **Manzum Sözlük Mecmuası**, s. 14-17.

⁵⁹ Kırbıyık, Mehmet, "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.11, 2002, s. 185(184-200).

⁶⁰ Demirci, a.g.e., s. 19; Akçay, Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü..., s. 52.

Mehmet Bosnevi Hevayî tarafından 1631 yılında yazılmıştır.⁶¹ “Tuhfe-i Sabrî An Lisan-ı Bulgarî” adındaki Bulgarca-Türkçe manzum sözlüğü türünün tek örneğidir.⁶² Ayrıca “Nisab-ı Şeş Zeban” manzum sözlüğü Yusuf adlı biri tarafından 1832 yılında yazılmış ve Türkçe-Arapça-Farsça-Afganca-Hintçe dillerinde kelimeler içermektedir.⁶³

⁶¹ Akçay, “Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü...”, s. 49.

⁶² Demirci, a.g.e., s. 20.

⁶³ Akçay, “Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü...”, s. 51.

1.2. Kürtçe Manzum Sözlükler

İlk Kürtçe manzum sözlük, Ahmed-i Hânî'nin *Nûbehara Biçûkân* isimli eserdir. Çocuklara kendi anadilleri ile alacakları medrese eğitimini anlamaları için ele alınan eser ile ilgili bilgiler detaylı olarak verilecektir.⁶⁴ Kürt edebiyat tarihindeki ikinci sözlük ise, Hânî'nin öğrencisi İsmail Bazidî'nin (1655-1710) telif ettiği Kürtçe Arapça-Farsça üç dilli manzum eser olan *Gûlzar*'dır. *Luğetnameyê Ehmedî*, 1970'de Şeyh Maruf Nodeyî (1753-1837) tarafından Kürtçenin Soranî lehçesi ile yazılan Kürtçe –Arapça manzum eser olup Kürt edebiyat tarihindeki üçüncü sözlüktür. *Mîrsadu'l-Etfal (Şahrahê Kûdekan)* 1912'de Şeyh Mihemed Kerbelayî tarafından 1155 Kürtçe kelimenin Farsça karşılığı verilen manzum olarak kaleme alınmış dördüncü eserdir.⁶⁵ *Legetnameyê Ehmedî* manzum sözlüğü, "*Ehmedî-Kitêbî Lugetî Kurdî û Tatî(Erebî)*" ismiyle 1926'da Seyîd Huseyn Huznî el-Huseynî Mukriyanî tarafından basılmış olup 1936 yılına kadar tashih edilip birkaç defa daha basılmıştır. Yaklaşık 1350 kelimeden oluşan muhtevasıyla Kuzey Irak'ta hâlen ders kitabı olarak okutulan yerler vardır.⁶⁶

Dilbikulé Cizîrî (Abdülkadir Bingöl) tarafından 2014'te neşredilen Kurmancî lehçesi kullanılan *Nûbehara Mezinan (Büyüklerin Nevbaharı/Yenibaharı)*, Ahmed-i Hânî'nin *Nûbehara Biçûkân* adlı Kürtçe-Arapça sözlüğüne nazire olarak yazılmıştır. Bu eser dillerinden biri Türkçe olan son Kürtçe-Türkçe manzum sözlüktür. Sözlükte 13.104 Kürtçe, 8268 Türkçe kelime kullanılmış olan eser 3337 beyitten oluşmaktadır.⁶⁷ *Duruştayê Mirwarî*, manzum şeklinde Arapça-Kürtçe hazırlanmış olup 3618 Arapça kelimenin Kürtçe karşılığı verilmiştir. Müellifi Mamoste Mela Abdülkerîm Müderres olup 1970'de İran'da basılmıştır. *Nûbehara Mizgefta Sîriyê (Nûbehara Nûcewanan)*, Abdussettar Rêkanî tarafından kaleme alınan Arapça-Kürtçe manzum

⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz.: a.g.e.: Üçüncü Bölüm.

⁶⁵ Ramazan Pertev, "Mîrsadu'l-Etfal (Şahrahê Kûdekan) Ferhenga Menzûm A Kurdî-Farîsî (Vekolîn-Tekst)", Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2012, s. 8-11; Seyfettin Aykaç, "Mela Mehmûdê Tîruwayî û Ferhenga Wî Ya Menzûm (Metn û Lêkolîn)", Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2016, s. 6-8; Mustafa Öztürk, "Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân İle Kürtçedeki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkân Arasında Bir Karşılaştırma" *The Journal Of Mesopotamian Studies*, C: 1/1, Yaz 2016, s. 6(1-32); M. Salih Geçit, "Ahmed-i Hânî Çığırını Devam Ettiren Bayezidli İlim ve Fikir Önderleri", **2. Uluslararası Ahmed-î Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan"**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018, s. 82(73-98); Türkan Tosun, "Edebiyata Zarokan Dî Kovara Nûbiharê De (1992-2010)", Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2017, s. 28; Nusrettin Bolelli, "Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı (An Introduction of Some Works Written by Kurdish Scholars)", **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi** Yıl:1, C:1, Sayı:1, Ocak 2015, s.73(67-81).

⁶⁶ Pertev, a.g.e., s. 9-10; Aykaç, a.g.e., s. 8.

⁶⁷ Ertekin, a.g.e., s. 101(89-106); Aykaç, a.g.e., s. 9.

sözlük 1330 kelimenin karşılığını içermekte ve 2014’de basılmıştır. *Nûbihara Qur’anê* (*Kuran Nubihari*), Mela Mehmud Tîruwayî’nin Kur’an-ı Kerim’deki anlaşılması güç 1000’e yakın kelimenin Kürtçe karşılığını manzum olarak yazdığı Arapça-Kürtçe sözlüktür.⁶⁸

Genel anlamda Kürt dilinde yapılmış Osmanlı dönemi sözlük çalışmalarını kısaca tanıtmak gerekirse ilk örnek; *Kürtçe-Fransızca Kamus*’dur. Auguste Alexandre Jaba, Kürt sözlükçülüğünün ilk örneklerinden biri olan Can Dost’un verdiği bilgiye göre 15.000 kelimelik Kürtçe-Fransızca sözlüğü Molla Mahmûd-i Beyâzîdî (1797-1867) ile birlikte yazmıştır. Bu sözlük de Molla Mahmûd ve Jaba’nın ölümlerinden sonra M. Ferdinand Justi tarafından 1879 yılında Sn Petersburg’da Krallık Akademisi Matbaasında bastırılmıştır. Ancak eserin üzerinde veya içinde açık bir şekilde Molla Mahmûd ile Jaba’nın ortak çalışması olduğuna dair bilgi verilmeyip önsözde “Molla Kurdeh” şeklinde bir ifade geçmektedir.⁶⁹

Risale-yi Tuhfetu’l-Hillân Fi Zimani Kurdan (*RîsaleyaYadîgara Dostan Di Zimanê Kurdan*) isimli eser, Molla Mahmûd-i Beyâzîdî ‘nin Kürt dili ve edebiyatı ile ilgili yazdığı Ma’ruf Xûzendâr’ın *Mahtutâtun Ferîde* ve *Matbûâtun Nâdire* adlı eserinde geçer. Bu kitap, Kürtçenin Sarf İlmi kısmıyla ilgili olduğu belirtilir. Bâyezîdî’nin 1866’da kaleme aldığı bu eserin Kürt dili konusunda muhtemelen bir Kürt âlimi tarafından yazılmış ilk eser olduğu belirtilir. Bir Rus diplomatı olan Alexandre Jaba’ya Kürtçenin Kurmanci lehçesini öğretmek amacıyla yazmıştır. Bu eser, el yazmalarının bulunduğu *Alexandre Jaba Kürtçe El Yazmaları Koleksiyonu* ile tanınmıştır. Bu sözlük, kelime dizilişli ilk Türkçe-Kürtçe sözlüktür. Toplamda 1428 Kürtçe kelimenin Türkçe karşılığı verilmektedir.⁷⁰ Jaba bu eseri Latin harflerine aktarmış ve Fransızca’ya tercüme etmiştir. Bâyezîdî, Ali Teremâhî Hekkârî’nin Destûr-i Zebân-ı Kürdî’sini 1858’de istinsah edip buraya eser hakkında bir mukaddime eklemiştir.⁷¹

Yazılmış üçüncü Kürtçe sözlük ise, modern tekniklere uygun bir şekilde hazırlanan Maurizio Garzoni’nin 1787 yılında İtalyanca yazdığı *Grammatica E Vocabolario Della*

⁶⁸ Ertekin, a.g.e., s. 97-99(89-106); Aykaç, a.g.e., s. 9.

⁶⁹ Geçit, “Bir Bilim Tarihçisi Olarak Molla Mahmûd-î Beyâzîdî”, s. 1140(1135-1151).

⁷⁰ Mustafa Öztürk, “Mela Mehmûdê Bazîdî’nin Kürtçe-Türkçe sözlüğü”, **Doğu Araştırmaları Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, C: 2017/1, Sayı: 17, İstanbul, 2017, s. 60-87 (57-89).

⁷¹ Ahmet Özel, “Molla Mahmud Bâyezîdî”, **DiA**, C: EK-1, 2016, s. (171-172); Geçit, “Bir Bilim Tarihçisi Olarak Molla Mahmûd-î Beyâzîdî”, s. 1141.

Lingua Kurda isimli eserdir. Garzoni'nin yazdığı bu sözlük aynı zamanda farklı bir dilde yazılmış bir gramer kitabı niteliğindedir.⁷²

Yûsuf Ziyâeddin Paşa el-Halidî *el-Hediyyetü'l-Hamîdiyye fi'l-Luġati'l-Kürdiyye* isimli Kürt dilinin yapısı ve gramer özelliklerine dair bir mukaddimenin yer aldığı eser, 1894'de yayımlanan 5452 kelimeyi ihtiva eden alfabetik bir Kürtçe-Arapça sözlüktür. Müellif bu eserini Mutki kaymakamlığı esnasında hazırlamıştır. Eserin sonunda antoloji niteliğinde Şeyh Ahmed-i Hânî'nin *Nûbehara Biçûkân* adlı manzum sözlüğü yanında bir kısmı açıklamalı olarak Kürtçe kaleme alınmış bazı dinî-edebî metinlerle halk arasında yaygın bazı sözlere ve dönemin tanınmış şahsiyetlerine ait takriz yazılarına da yer verilmiştir. Eserin sözlük kısmı Muhammed Mûkrî tarafından tekrar neşredilmiştir. Hâlidî'nin, Molla Halil Siirdî'nin oğlu Molla Hâmid'in yardımıyla hazırladığını söylediği bu çalışma kendi alanında ilk matbu eser kabul edilir. Sözlüğün Arapça kısmını Mehmet Emin Bozarslan Türkçeye çevirip bazı çıkarma ve eklerle birlikte yayımlamış, Saime İnal Savi de sözlük üzerine bir tarama çalışması yapmıştır.⁷³

⁷² Yılmaz Bağlar, "Bilinen İlk Kürtçe Gramer Kitabı ve İtalyanca-Kürtçe Sözlük (1787): Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda", **Kürt Tarihi**, Sayı: 5, Şubat-Mart 2013, s.21-23.

⁷³ Yûsuf Ziyâ El-Hâlidî, **el-Hediyyetü'l-Hamîdiyye Fi'l-Luġati'l-Kürdiyye**, İstanbul, 1310/1982, s. 2-5; **Ahmet Gemi**, "Mutki Kaymakamı Yûsuf Ziyâ El-Hâlidî Ve "El-Hediyyetü'l-Hamîdiyye Fi'l-Luġati'l-Kürdiyye" Adlı Eseri", **Tarihi Ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, Ed.: Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş, Ankara, 2019, C: 2, s.(585-589); M. Suat Mertoğlu, "Yûsuf Ziyâ El-Hâlidî", **DiA**, C: 44, 2013, s. (32-34).

İKİNCİ BÖLÜM

SÜBHA-I SİBYÂN

1.1. Sübha-ı Sıbyân ve Müellifi

Sübha-i Sıbyân'ın telif zamanı ve yazarının kimliği ile ilgili yazma nüshalarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Müellifin ismi ile ilgili bilgiler matbu nüshalarda yer almakta olup bu isimler birbirinden farklı zikredilmektedir. Müellifin isimleri; Mehmed b. Ahmed er-Rûmî,¹ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî ve er-Rûmî Bosnavî Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed² şeklinde birbirinden farklı olarak zikredilmektedir. Müellif, eserinin telif sebebini açıklarken kendisi ile ilgili herhangi net bir bilgi vermemekle beraber;

"İmdi bu manzume-i abd-i zaîf

Lutf-i İlâhi ile yazdım latîf"

beytinde, 'zayıf bir kul' diye aslında kendisini işaret etmektedir. Müellifin bu şekilde davranmayı geleneğe uygun gördüğü ayrıca, kendisi ile ilgili bilgileri tevazuu sebebiyle vermekten kaçındığı söylenebilir.³ *Sübha-i Sıbyân* şerhi *Hediyyetü'l-İhvan*'da 'abd-kul' kelimesi ile ilgili açıklamada müellif isminin Muhammed künyesinin Ebu'l-fazl Muhammed (Mehmed) b. Ahmed er-Rumî ve Bosnalı olduğu bazı manzumelerde kaydedildiği belirtilmektedir.⁴ Eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan bazı matbu nüshalarda müellifin ismi genellikle el-Bosnevî Osman b. İbrahim, bazılarında da el-Geylanî Ebu'l-Kasım Ahmed b. Mustafa geçmektedir. Müellife dair bu isim farklılıkları; eseri istinsah eden kişilerin kendi isimlerini esere not düşmeleri ve böylelikle eserin yazarı olarak algılanmalarına sebebiyet vermesinden dolayı olduğu düşünülmektedir.⁵ Bunlar dışında müellifin

¹ *Sübha-i Sıbyân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311/1891-1893.

² Muhammed Necib, *Hediyyetu'l-İhvân Şerhu Subha-i Sıbyân*, Derseâdet, 1308; Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-ı Sıbyân -1- (İnceleme)", 91; Tacettin Uzun, "Arapça-Türkçe Sözlüklerin Öncüsü Sayılan Subha-i Sıbyân", Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, *Nüsha*, Yıl: II, Sayı:6, Yaz 2002, s. 96.

³ Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-ı Sıbyân -1- (İnceleme)", 91.

⁴ Mehmed Necib Konevî, *Hediyyetü'l-ihvân, Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniyye*, İstanbul, H. 1310, s. 16-17. Osman İriç, "Sübha-i Sıbyân Ve Kelimelerinin Kaynakları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 14.

⁵ Daha detaylı bilgi için bkz.: Kemal Baş, "Sübha-i Sıbyân'ın Kıbrıs Nüshaları", Yüksek Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC, 2009, s. 8-11.

doğum veya vefat tarihleri ile ilgili herhangi bir bilgiye henüz ulaşılmış değildir. Eserin telif tarihi ile ilgili bilgiye metnin;

“Geldi bu mir’ât-ı dile münceî

Tâ ana târih ola nazm-ı celî”

beytinde geçen “nazm-ı celî” terkihi, 1063/1652-53 yıllarında yazıldığına işaret etmektedir.⁶ Eser, bazı kaynaklarda farklı bir kişiye isnat edilse de bu kişinin vefat tarihinin bilinmesinden dolayı; söz konusu isnadın doğru olamayacağı aşîkârdır.⁷ *Sübha-i Sıbyân*, yaklaşık 460 beyitten oluşmaktadır. Kütüphanelerde bir kısmı matbu bir kısmı yazma olmak üzere 50-60 civarı nüshası bulunmaktadır.⁸ Eserin 1801 ile 1900 yılları arasında en az 30 defa basıldığı bilinmektedir.⁹ Bazı kaynaklarda Farsça-Arapça-Türkçe sözlükleri arasında zikredilse de¹⁰, bunun bir hata olduğu belirtilmelidir. *Sübha-i Sıbyân*’da kullanılmış Farsça kelimeler olduğu aşîkârdır ancak, kullanılan kelimelerin Türkçeleşmiş kelimeler olduğu unutulmamalıdır. Eserde özellikle Farsça öğretimi yapıldığı söylenemez.

Sübha kelimesi, “Tespîh taneleri, tespîh denilen dizili boncuklar ve tespîh” anlamlarında kullanılmaktadır. Sıbyân ise, “Sabiyy” kelimesinin çoğulu olup “çocuklar” anlamındadır.¹¹ *Sübha-i Sıbyân* bu durumda, “Çocukların Tespîhi” olmaktadır. Bu eserin bazı kaynaklarda Mahmudiye adıyla meşhur olduğu belirtilmektedir.¹² Müellif eserine bu ismi;

“Hayr ile şâyed sebeb-i yâd ola

Sübha-i Sıbyân ana hem ad ola”¹³

şeklinde 35. beyitte zikreder. Bu ismi seçmesindeki gayesinin hayır duasını almak olduğu anlaşılmaktadır. Sıbyân mekteplerinde okuyan öğrencilerin Arapça dil

⁶ İriç, a.g.e., s. 14.

⁷ Cemal Muhtar, “İslam’da Sözlük Çalışmaları II”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, İstanbul, 1985, s.353-354.

⁸ Mustafa Alkan, “Mecmua Milli Kütüphane 2727 [Sübha-i Sıbyân, Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Aruz Risalesi vs.](İnceleme-Metin-Sözlük- Tpkıbasım)”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008, s. 29.

⁹ Atabey Kılıç, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sübyân”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, 2006, s.69.

¹⁰ Ahmet Hilmi İmamoğlu, a.g.e., s. 7.

¹¹ İbn Manzûr, **Lisânu’l- Arab**, Beyrut, Dâru Sâdir, t.y., II/473.

¹² Uzun, a.g.e., s. 96.

¹³ **Sübha-i Sıbyân**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 35. beyt.

öğretimlerinde kullanılan temel eserin *Sübha-i Sıbyân* olduğu bilinmektedir.¹⁴ Türkçe kelimelerin Arapçadaki karşılıklarını ve Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarını öğretici bir şekilde, mesnevi yazım şekliyle öğretmeye çalışan eser çok rağbet görmüş, okunmuş ve okutulmuştur.¹⁵ Okul sözlüğü niteliğindeki bu eserin günümüzde de bazı özel kurslarda, hafızlık yapmış öğrencilere okutulmakta olduğunu¹⁶ ve eseri ezberleyen kişilerin de olduğunu bilmekteyiz.

Bu çalışmamızda eses alacağımız *Sübha-i Sıbyân* nüshası 1308-1311/1891-1893 yıllarında Matbaa-i Âmire tarafından İstanbul'da basılmıştır. Buraya kadar *Sübha* ile ilgili değinmediğimiz hem günümüzde hem de geçmişte birçok çalışma yapılmıştır. Eserin daha iyi anlaşılması ve dil öğretiminde etkisinin artırılması için bazı şerhler de yazılmıştır. Mehmed Necîb'in "Hedyyetü'l-lhvan" ve Üsküdarlı Ahmed Râsim tarafından yazılan "*Şerh-i Sübha-i Sıbyân*" eser ile ilgili telif olmuş en önemli eserlerdir. Günümüz de Ali Kara tarafından "Sübha-i Sıbyân En Küçük Lügat (Çocukların Tesbihi)" isimli 160 sayfalık tercüme ve açıklama çalışması yapılan eser Yasin Yayınevi tarafından basılmıştır.¹⁷

¹⁴ İriç, a.g.e., s.15.

¹⁵ Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği...", s. 186-189.

¹⁶ İriç, a.g.e., s.16.

¹⁷ Burada zikredilen dışındaki çalışmalar için bkz.: Atabey Kılıç, **Bosnevî Mehmed Necîb Sübha-i Sıbyân Hedyyetü'l-lhvan (İnceleme-Metin)**; Atabey Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân", **Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu**, Şanlıurfa, 2005; Atabey Kılıç, **Manzum Sözlük Mecmûası: Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026, Tuhfe-i Vehbî, Tuhfe-i Şâhidî, Sübha-i Sıbyân**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007; Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Sübha-i Sıbyân", **Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan**, Haz.: Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2006, s. 186-189; Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân -1-(İnceleme)", **Turkish Studies**, 1. C: 2. Sayı, 2006, s. 81-100; Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân-2-(Metin)", **Turkish Studies**, 1. C: 3. Sayı, 2007, s. 29-71; Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-yı Sıbyân", s. 65-77; İriç, "Sübha-i Sıbyân ve Kelimelerinin Kaynakları"; Elif Karasioğlu Doğaner, "Hâcî İsmâîl Zühdî b. Ömer, Şerh-i Sübha-yı Sıbyân: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım," Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2011, Mustafa Alkan, "Mecmûa-Millî Kütüphane 2727 [Sübha-i Sıbyân, Tuhfe-yi Şâhidî, Tuhfe-yi Vehbî, Aruz Risalesi vs.]: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım,"; Baş, a.g.e.; Erdem, a.g.e.; Öztürk, "Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân ile Kürtçe'deki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma"; Uzun, a.g.e., s. 95-100.

1.2. Sübha-ı Sıbyan ve Yabancı Dil Öğretimi

Sübha-i Sıbyân, aruz veznine göre yazılmış manzum bir sözlüktür. Eser; mukaddime, yazılış sebebi, dua ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Mukaddime bölümü 16 beyitten oluşmaktadır. Besmeleden sonraki ilk 3 beyitte; Allah'ın adına çağırıp herhangi bir amaca ulaşmak için başta Allah'ın isminin zikredilmesi gerektiğini, kelamın/sözün esası Allah'ın ismine dayandığında yapılan her şeyin tamama ereceğini ve lügat ehlinin Allah'ın ismini yâd ettiklerini belirtir. Daha sonra 5 beyitlik bir hamdele bölümü gelmektedir. Hamdele bölümünde en dikkat çekici yer ise;

“Ol ki benî âdeme virdi lisân

Tâ ideler şükrini vird-i zebân

İlim ile hikmet virüp itdi kerem

Alleme ma lem ya'lem bi'l-kalem”¹⁸

şeklindeki beyitlerdir. Müellif burada hem gayesini hem de bu gayesinin nasıl elde edilmesi gerektiğini açıkça belirtmektedir. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus bulunmaktadır. O da; hikmetin ilim¹⁹ ile elde edileceği ve bunun Allah'ın bir keremi olduğunu Kur'an'dan ayetle temellendirmesidir. Eseri okuyan öğrencilere ilim-amel birlikteliğinin zorunluluğu olan hikmeti²⁰ daha işin başlangıcında aşılacaktır. Zira böylelikle kelimelerdeki anlam kayma ve değişimlerinin ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Günümüzde ilim kelimesi daha çok uzmanlık alanlarında (İslami ilimler gibi), hikmet kelimesi ise daha çok felsefe alanlarında kullanılmaktadır. Bu sözlüğün çocuklar için yazıldığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda atılan temelin ne kadar değerli ve anlamlı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Hamdele bölümünün salvele bölümüne göre daha kısa tutulduğunu görüyoruz. Salvele bölümüne kendisine kitap indirilen emin bir peygamberin insanları delaletten uzak tuttuğuna ve hakkı beyan ettiğine değindikten sonra Hz. Peygamber'in ismini selavatla zikredip ashaba dua ile bitirir.

¹⁸ **Sübha-i Sıbyân**, İstanbul : Darü't-Tıbaatı'l-Ma'mure, 1216, s. 1.

¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “İlim”, **DİA**, C: 22, s 108-109.

²⁰ İlhan Kutluer, “Hikmet”, **DİA**, C: 17, s. 518-519.

Fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbı ile yazılmış 21 beyitten oluşan “Sebeb-i Nazm-ı Kitâb” bölümünde müellif, eseri yazma amacını ve onun teknik özelliklerini belirtir. Söze tâb/anlam veren şeyin Allah’ın ismi olduğunu ve niçin eseri kaleme aldığını dinlemeye davet etmektedir. Buradan açıkça anlaşılmaktadır ki, eserin ders olarak okutulduğu çocuklar, okuma-yazma bilmemektedir. Bunun içindir ki, muhatabı dinlemeye çağırıyor. Lügat bilgisinin çok önemli olmasından dolayı, yakîn ehli âlimlerin inci dizer gibi birçok sözlüğü kaleme aldıklarını ve bunları ezberleyenlere nice faydasının olacağı belirtilir. Bu alanda yazılan eserlerin ekseriyetinin Farsça olduğunu, bölge insanının özellikle de çocukların bunları okuduklarında anlamadıklarını dile getirir. İnsanların yaşadıkları coğrafyada konuşulmayan bir dile ait manzum eseri ezberlemenin hata olduğuna değinir. Eserde verilen kelimeden önce tercümesi verilmesi durumunda o dilin öğrenilmesinin oldukça zorlaşacağı, açıkça belirtilir. Sözlükte vezin gereği, asıl kelime ile karşılığı verilen kelime arasında mesafe olması, aynı şekilde dilde büyük zorluklara sebebiyet vereceği belirtilmektedir. Öyle ki bu durum, metne akıcılık getirse bile dil öğretimindeki zorluğu ortadan kaldırmayacağı bir gerçektir. Bu olumsuzluklardan sonra kendi eserinin diğer manzum sözlüklerden ayırt edici özelliklerine şöyle değinir:

“Nazmı hususunda edip ihtimam

Ahsen-i tertible verdim nizâm

Lâfzı mukaddem akabince hemân

Tercemesi buldu ona iktiran

Lâfızla manası edip izdivâc

Kalmadı serh-i rakme ihtiyaç

Tâki ola fehmi ve hıfzı yesîr

Hacmi sağîr ola, luğatı kesîr”²¹

²¹ Sühba-i Sıbyân, s. 2.

Açıkça anlaşılmaktadır ki müellif, eserinden önce yazılan sözlükleri çok iyi bilmekte ve eksikliklerine bakarak onlarla aynı hataya düşmemeye gayret göstermektedir. Eserin nazmına önem verip en güzel şekilde bir düzen vermekte, verdiği kelimeden hemen sonra ona karşılık gelecek kelime getiriliyor. Buradan günümüz sözlük biliminde kullanılan en temel unsurlardan biri olan; kelime ile anlamı arasında başka bir unsurun olmama kaidesidir.²² Çünkü bu hem kelimenin anlaşılmamasını hem de bağlamından koparılması tehlikelerini meydana getirmektedir. Verilen Arapça kelimeden hemen sonra karşılığı olan Türkçe kelimenin getirilmesi ile kelime ve anlamının birbirine uydurulmasını izdivaç kelimesi ile ifade etmektedir. Diğer sözlüklerde sıkça karşılaşılan sayılar ve kırmızı kalem kullanma zorunluluğunun giderildiğini de iki kelime (serh-i rakm) ile belirtir. Serh-i rakm, metinler üzerinde kırmızı kalemle yapılan numaralandırma demektir. Anlaşılması zor metinlerde yapılacak şerh veya yazılacak not kırmızı kalemle yazılır ki, metnin orijinalinde böyle şeylerin olmadığı anlaşılsın ve ona göre değerlendirmeler yapılsın. İzlediği bu yöntemle, eserin anlaşılması ve ezberlenmesinin kolay olduğunu hacminin küçük kendisinin büyük bir sözlük olduğuna değinir. Kendi eserinin büyüklüğünü Feriştioğlu sözlüğünün büyüklüğü ile kıyaslar. Eserin muhtevasını Kur'an kelimeleri ekseninde belirlediğini dile getirip kullandığı çeşitli bahirlerle kıtalarını denizde gezen gemiye benzetir. Kıtaların sonunda kıtanın vezni ve lakabını belirttiğini dile getirir.²³

Münacat bölümü 5 beyitten oluşmaktadır. Son beyit, vezin ve lakap isimlerini içermektedir. Dua bölümünde bile eser ve müellif hakkında çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Yazar, Allah'tan yazdığı eserin marifetin sebebi olmasını diler. Eğitim-öğretim için bir sebep olmasını istediği eserin böylelikle kendisi için mağfiret sebebi olacağını ümit eder. Günümüzde dil öğretim materyallerinin genellikle somut ve maddi sonuçlar için hazırlandığını göz önünde bulundurduğumuzda eserin salt bir iyilik düşüncesi ile yazılması, kendisinden alınan faydanın büyüklüğünü ifade etmek için yeterlidir. Zira yazıldığı tarihten günümüze kadar hem dil öğretimi için hem de değer eğitimi için eğitim-öğretim verilen kurumlarca okutulmuştur. Müellif, hazırladığı eserde bir eksiklik veya noksanlığın bulunması durumunda ehl-i nazar olan şahsiyetlerden bunun giderilmesi hususundaki dileği ile dua bölümünü bitirmektedir.²⁴ Bu hususta değinmemiz gereken ilk nokta; büyük gayretler sarf edilerek hazırlanan bir eserin,

²² Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân-1 (İnceleme)", s. 95.

²³ **Sübha-i Sıbyân**, s. 3.

²⁴ **Sübha-i Sıbyân**, s. 3.

hiçbir surette eksiksiz ve hatasız kabul edilmemesi gerektiği hususudur. Zira müellifin kendi eserinin kusurlu olabileceğini ve bundan daha iyi bir eser yazılabileceğini adeta küçük yaştaki çocuklara aşılakta ve onların sorgulama yeteneklerini sürekli diri tutmaktadır. Diğer husus ise eksikliklerin ehl-i nazar tarafından düzeltilmesi gerektiğine değinmesidir. Ehl-i nazarı, bilinmeyen hususları elde etmek için bilinenleri belli kurallar çerçevesinde sıralayanlar²⁵ olarak ele aldığımızda; ehil olmayan insanlar tarafından hazırlanan eğitim-öğretim materyallerinin eksik ve yerinde olmadığını vurgulanmaktadır.

Sübha-i Sıbyân'da er-Recezü'l-Müreffel bahri ile sözlük bölümüne başlanır. Araştırmamıza konu olan eserlerin, yazım ve anlam bakımından kendilerine has iki özelliği bulunmaktadır. Birincisi; hem vezin açısından hem de okunuş açısından kelimeler, asılları gibi değil duyuldukları gibi esere yazılmıştır. Örneğin *Sübha*'da bu şekilde yazılan ilk kelimenin aslı لجة olup لجه şeklinde yazılarak sonundaki “ta” harfi okunuşundaki gibi yumuşatılarak “ha” olarak verilir. Birinci özellik her iki sözlükte de olup *Sübha*'da bu şekildeki kullanımlar daha fazla mevcuttur. İkinci özellik ise; kelimelere verilen karşılıklar bazen sözlük anlamları ile değil günlük kullanımdaki anlamlarıyla verilmiş ve çocukların kavrayacağı bir anlamı taşıyan yakın bir kelime seçilmiştir. Bunun ilk örneği ise وقى kelimesidir. Eserde “sakladı” olarak anlamlandırılır fakat sözlük anlamı “korudu” şeklindedir. Sözcüklere verilen karşılıkların sözlük anlamından farklı olması, sözcüklerin karşılaştırılması durumunda hiçbir durumda birbirlerini karşılayamayacakları düşüncesi²⁶ gereği bir eksiklik olarak kabul edilmemelidir. Çünkü birbirini tam olarak karşılayabilme çok nadir bir durumdur. Kültür ve gelenek, zaman içerisinde bu anlamın değişmesindeki en büyük etkidir. Dil ile şiirin kök bakımından aynı yere dayandıkları düşüncesi,²⁷ incelediğimiz manzum eserlerin hazırlanmasında en büyük etkenlerden biri olduğu söylenebilir. Bu yüzden yapacağımız inceleme ve tahlillerde ele aldığımız kelimelerin asılları kullanılacak ama verilen anlam müelliflerin verdiği karşılık gibi kalacaktır. Bu bahirde öncelikle anlamaları birbirine yakın olan Allah, Küddüs, Bari, Fatır, Vakî, Asım ve Hafız gibi isimlerin karşılığı verilir. Daha sonra yaratmak ve iman kelimeleri verilip cennetin isimleri bunları takip eder. Burada öğrettiği kelimeler ile adeta ulûhiyet ve ahiret inancı

²⁵ Metin Yurdagür, “Ehl-i Nazar”, *DiA*, C: 10, s. 519.

²⁶ Akarsu, *a.g.e.*, s. 56.

²⁷ Akarsu, *a.g.e.*, s. 24.

aşlanmaktadır. Karşılıkları verilen kelimelerin hem ses benzerliği hem de anlam benzerliği bulunmaktadır:

“Sirbâl gömlek mikyâl ölçek

Kırtâs kağıt kıstâs mizan

A’îl gedâdır sâil dilenci

Râcil piyade âcil şitâbân

Sa’b u a’sîrin ma’nası güçtür

Sehl ü yesîrin mefhumu âsân

Zenbî kesîrun çoktur günahım

Kalbî şetîtun gönlüm perişan”²⁸

beyitlerde olduğu gibi öğretilen kelimelerin uyak ve anlam uyumunun olması yanında, seçilen kelimelerin İslami ilimlerde sıkça kullanımı olan ve insan inşasında değeri büyük kelimeler olduğu göz ardı edilmemelidir. Eş anlamlı kelimelerin karşılığı verildikten hemen sonra, bu kelimelerin zıt anlamları karşılıkları ile verilmekte ve anlam olarak aralarında zıtlık bulunan kelimeler aynı dizede ve uyum içerisinde verilmektedir. Zıt anlamlı kelimelerin verilmesi edebiyatta tezat olarak bilinir. Arap Dili Belagatindeki “tıbak” sanatı da bununla ilgilidir.²⁹ Böylece öğrencinin hem anlam hem de konu bütünlüğünden kopmamasını sağlanmaktadır. Özellikle çocukların duyduklarını anlama ve anlamlandırma bakımından kendilerinden yaşça büyüklerden daha iyi bir kulağa sahip oldukları bilinmektedir. İncelediğimiz eserlerde fonetik benzerliğinden hareketle ezberlenen yabancı dile ait sözcüklerin çocuklarda dil edinimi hâline gelmektedir.³⁰ Eserin en büyük özelliklerinden biri de söz öbeklerinin tercüme edilmesidir. Sözlük usulünde pek kullanılmayan cümle tercümeleri, eserde oldukça fazla kullanılmaktadır. Sözlüklerde genellikle bir kelime verilir ve bu kelimenin

²⁸ Sühba-i Sıbyân, s. 4.

²⁹ Ali Bulut, **Belâgat Meânî – Beyân – Bedî’**, İFAV, 2. bs., İstanbul, 2014, s. 224.

³⁰ Arslan Sözüdoğru, a.g.e., s. 353(349-363).

kullanım yerleri örneklerle detaylandırılır. *Sübha*'da ise direkt cümle ve tercümesi verilir, kelime tahlili yapılmaz. Bu yönüyle eser, konuşma rehberi tarzında hazırlanan dil öğretim kitapları arasında gösterilebilir. Kelime, deyim ve cümle öğretimlerinin ana gayelerinden birisi de, eğitici cümleler ile öğrencilere cümle kuruluşlarının öğretilmeye çalışılmasıdır.³¹

Eserde yer alan ikinci bahir, -mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün- veznindeki hezecü's-salim bahridir. *Sübha*'daki bütün beyitlerde bir anlam bütünlüğü bulunmaktadır. Birbiri ile ilişkili kelimeler, bir arada verilip anlam kaymalarının adeta önüne geçilmektedir. Bu bahirin ilk beytini ele aldığımızda;

“Resül ilçi vü peygamber livâ sancak a'lem bayrak

Delîl ü hâdidür rehber verâ half iktidâ uymak”³²

Nübüvvet inancı için bilinmesi gereken kavramlar bir arada verilmekte ve seçilen kelimeler ile düz yazı mantığında mesajlar verilmektedir. Sanki çocuğa asıl öğretilmek istenen şey, onun peygamberlik makamına karşı takınması gereken tutumdur. Rehber olanın peygamber olduğu ve onun sancağının arkasından gitmenin gerektiği düşüncesi, bunların ne olduğunu tam olarak anlamlandıramayan çocuğun bilinçaltına yerleştirilmektedir. Böylelikle çocuğun gelecekte karşılaşacağı durumlarda hazırlıklı olması adına, anlam kargaşası yaşamadan ve yanlış inançları takip etmeden doğru yolda kalmasına yardımcı olunmaktadır. Bu bahirde genel anlamı ile karıştırılması muhtemel olan kavramlara yer verilmektedir. Örneğin:

“Sevî doğru sivâ gayrı sevâ orta dahı yeksân

Neda nemdür sūdâ mühmel serâ ırmak serâ toprak”³³

Doğru, gayrı ile eşit/orta ve ırmak ile toprak kelimelerinin Arapçadaki telaffuzları birbirine çok yakındır. Hem akılda kalması hem de karıştırılmaması bakımından bir arada verilmiş ve birbirinden farkları da ortaya çıkarılmıştır. Soru-cevap yoluyla ve öğretim yöntemiyle parmaklar ve isimleri öğretildikten sonra fiillerin çekimli hallerine yer verilir. *تعلم*/öğren, *أبصر*/gör, *تكلم*/söyle ve *أنظر*/bak kelimelerin emir kipindeki anlamları verilir bu bahirde.³⁴ Sıralamaya dikkat edildiğinde, adeta kademeli olarak dil

³¹ Kırbıyık, a.g.e., s. 602(597-604).

³² *Sübha-i Sıbyân*, s. 4.

³³ *Sübha-i Sıbyân*, s. 4.

³⁴ *Sübha-i Sıbyân*, s. 5.

öğretiminin ilkeleri verilmektedir. Öncelikle dil malzemesini öğrenmek sonra kullanımının nasıl olduğunu görüp konuşmak, çocukların dil öğreniminin özetidir. Bu bahirin sonunda doğru, zaman ile ilgili isim ve terimleri verilir. Temel tat alma duyularından sonra tekrar vücut organlarının isimleri verilip başka bir bahire geçiş yapılır.

Sübha ve Nûbehar'da hem anadil hem de yabancı dil öğretimi yapıldığı belirtilmelidir. Dil öğretiminde en etkili gereçler hedef dilin bilimsel olarak betimlenmesi ve betimlenen verinin anadili ile özenli bir şekilde karşılaştırılması sonucunda ulaşılan ve ortaya konan verilere dayanan gereçlerdir.³⁵ Yaşları 4 ile 6 arasında olan küçük çocukların anadillerini iyi tanıdıkları ve dillerine hâkim oldukları düşünülemez. Bu bakımından kendilerine ezberletilen bu sözlüklerde aslında kendi anadillerindeki kelimeler de öğretilmiş olmaktadır. İkinci Dünya Savaşından sonra Dolaysız Yöntem ve Çeviri Yöntemlerinin bir karışımı olarak geliştirilen İki-dilli Yöntemi, öğretilen yabancı kelimenin anadildeki karşılığıyla verilmesini benimser. Öğrenci, tek sözcük yerine sözcük öbeklerini öğrenmeye başlayıp aralarındaki farka daha da yoğunlaşır. İki dildeki benzerlikler ve ayrılıklar ses, biçim ve sözdizimi gibi özellikleri de kapsamaktadır. Sınıf ortamında ayrılıklar üzerinde düşünülür ve tartışılır.³⁶ Medrese sistemi ve incelemelerde açıklayacağımız nasihatlere dikkat edildiğinde, her iki eserde de öğrencilerden öğrenilen şeyin tekrarı ve müzakeresi istenilmektedir. Anlaşılmayan kelimelerin öğretici tarafından açıklanacağı da muhakkaktır. Yabancı dil öğretimi açısından incelediğimiz her iki eserin, yabancı dil öğretim yöntem ve teknikleri açısından birçok ortak noktaları olacaktır. Dil öğretimi söz konusu olduğu için bu yöntem ve tekniklerle benzer bir öğretim şeklinin söz konusu eserlerde olması kaçınılmazdır. Burada da İki-dilli yöntemi ile incelediğimiz eserlerdeki kullanımların benzerliği söz konusu olduğu söylenebilir.

el-Hecezü'l-Müseddesü'l-Mahfûz bahirinin vezni, -mefâîlun mefâîlun feûlun şeklinde olup eserin üçüncü bahiridir. Bu bölüm, bir önceki bahirin sonunda verilen zaman terimlerinden اصیل/(akşam-ikindi arası) kelimesi ile başlar. Karşılığı verilen حسن/gökçek(güzel) gibi sözcüklerden bazıları günümüz Türkçesinde kullanılmamaktadır. Kullanımı yaygın ve meşhur kullanımlar dışında müellif, öz Türkçe kelimeleri kullanmaya gayret gösterir. Bu kelimeleri günlük kullanımı olan ve

³⁵ Emrullah İşler, "Karşıtsal Çözümleme ve Arapça Öğretimi", **Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: II, Sayı: 6, 2002, s. 124(123-134).

³⁶ Ömer Demircan, **Yabancıdil Öğretim Yöntemleri**, Der Yayınları, İstanbul, 2013, 237.

kalıcı olmasını dilediklerinden seçtiği söylenebilir. Müellif bazen bir kelimenin anlamını vermeye bir beytin tamamını ayırır. Böyle yaptığında vereceğimiz örnekte olduğu gibi, genellikle soru-cevap yöntemini kullanır:

“Sorarlarsa sine manası nedür

Din(deyin) uyku evveli manasınadur”³⁷

Bu bahirde; deyimler, fiillerin mazi halleri ile isimlerin mastarları verilmeye gayret edilmektedir. Böylece her bahirin barındırdığı kelimeler bakımından kendine has özellikleri olduğu söylenebilir. Seçilen kelimeler ile muhataba ahlaki değerlerin öğretimi üstü kapalı bir şekilde verilmektedir. خصي/bî hâye kelimesinden hemen sonra سونت/ud yeri(avret yeri) kelimesi getirilir. Böylece kelimelerin birbiri ile olan bağlantılarından hareketle ahlaki öğretilerle öğretimin yapıldığı söylenebilir.

Vezni -mefâilun feilâtun mefâilun feilun- şeklinde olan dördüncü bölüm, el-Müctessü'l-Mahbûn bahirinden oluşmaktadır. Bu bahirin ilk altı beyti sadece dini kavramlardan oluşmaktadır. Bu dini kavramların, Kur'an'ın anlaşılması adına hazırlanmış olan bir sözlüğün şifreleri mahiyetinde olduğu söylenebilir. Verilen kavramların 4-6 yaş aralığındaki çocukların anlama seviyesinin çok üstünde olduğu yadsınamaz. Bu kavramların seçiminin, günümüz pedagoji ve dil bilimi uzmanlık alanlarında kabul edilebilir bir durum olmadığını belirtmek gerekir. Kanımızca müellif, burada çocuk eğitimindeki en önemli ilkelerinden biri olan; dinî gelişim özelliklerinden tanrı anlayışının oluşturulması³⁸ hususuna oldukça önem vermektedir. Bahirde ilk olarak karşılaştığı verilen صلاة kelimesinin anlamından önce vasfıyeti, şöyle ifade edilir:

“Salat rahmet-i Hakdır dahi namaz u dua”³⁹

Bu tür kullanımlar, eserin salt bir kelime ezberletme aleti olmadığına en büyük göstergesidir. Zira böyle kullanımlar, halkın zihin ve kültür aktarım yoluyla biçimlendirilmesi şeklinde değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır. Bu bahir dilsel öge bakımından ele alındığında, onun genel olarak ism-i fail kalıplarının verildiği bir bahir olduğu söylenebilir. Bu bağlamda verilen kavramların değindiğimiz gibi; bir Allah inancı inşasının başlangıcı mahiyetinde olduğunu belirtmek gerekir. Fiillerin

³⁷ Sühba-i Sıbyân, s. 6.

³⁸ Detaylı bilgi için bkz.: Muallâ Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)- Religious Motifs in Child Education (Pre-School Age)”, **İslâmî Araştırmalar**, 1990, C: IV, Sayı:2, s. 105-117.

³⁹ Sühba-i Sıbyân, s. 6.

Arapçadaki mastarları verilir Türkçedeki mastar karşılıkları verilir. İsm-i fail kalıbında verilen kelimelerden bir tanesi فقيه/dânâ kelimesidir. Bu bahirin sonunda bahirin veznini verdikten sonra;

“Bu bahra müctes-i mahbûn dinildi ey dâna”⁴⁰

şeklinde bahri bitirir. Müellifin burada, henüz dört beş yaşlarındaki muhatapları olan çocukları ne kadar çok önemseydiği aşikârdır. Fakih/dânâ, bir şeyi iyi bilen ve iyi anlayan demektir. Aynı zamanda fakih kelimesine İslam ilimlerinde yüklenen anlamlarına⁴¹ baktığımızda, müellifin muhatapları olan çocukları çok değerli bireyler olarak gördüğü ve hatta onlara saygı gösterdiği söylenebilir. Aksi durumda burada bir küçümseme ve hafife alma durumu söz konusu olabileceğini söylemek gerekir ki; bu muhal bir durumdur. Aslında müellifin bu duruşu, günümüzde öğretmen-öğrenci ilişkisi bakımından oldukça önemlidir. Günümüzde öğretmenlere olan saygının azaldığı ve öğretmenlik statüsünün gittikçe değer kaybettiği bilinmektedir. Bu durumun sebeplerinden bir tanesine *Sübha* penceresinden bakarak eğitimcilerin muhataplarına karşı duruş ve tutumları irdelenebilir. Tarihteki öğretmene olan saygının günümüzde olmayışını, öğrencinin öğretmene karşı davranışlarında değil öğretmenin öğrencilere karşı olan tutum ve davranışlarında aramamız gerektiği kanaatindeyiz. Öğrenciyi değerli gösteren hitap şekilleri, her iki eserde de çok sık bulunmaktadır.

Ses yansımali sözcükler ilk bu bahirde kullanılır. Eserin çocuklar için yazılmış olması sebebiyle bunun özel bir anlamı vardır elbette; ayrıca ses yansımali sözcüklerin muhatabın yaşadığı coğrafyada bulunan hayvanlara ait olması, dil öğretimindeki yakından uzağa ilkesi ile bağdaştırılabilir. Çünkü burada sadece خوار/savt-ı bakar ve زفير/savt-ı himar kelimelerinin verilmesi, çocukların bu hayvanları bildiği ve bundan dolayı da bu sözcükleri daha kolay ezberleyebilecekleri söylenebilir. Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus da, ses yansımali verilen hayvan isminin Arapça olarak verilmesidir. بقرة kelimesi 319. beyitte karşılığı “sığır” olarak verilmekte ancak “hımar” kelimesinin karşılığı verilmemektedir. حمار kelimesinin karşılığının verilmemesini, o zamanlarda Türkçede kullanıldığına ya da bilinen bir sözcük olduğuna yormak yerinde olacaktır. Sonuç olarak müellif burada bir kelime ile aslında çocuklara iki kelime öğretmiş olmaktadır. Benzetme yoluyla oluşturduğu bilinen ses

⁴⁰ *Sübha-i Sıbyân*, s. 7.

⁴¹ Hayrettin Karaman, “Fakih”, *DİA*, C: 12, s. 126-127.

yansımalarını⁴² kullanan müellif, sesini öğrettiği hayvanın ismini de Arapça vererek hem öğrettiği kelimenin kalıcılığını hem de öğretilen kelimedenden hareketle başka bir kelime öğretmeye çalışmıştır.

Müctessü'l-mahbûn bahirinin ikinci bölümünde mastar isim ve fiiller verilmeye devam edilmektedir. Bu bahirin ikinci bölümünde dikkate şayan olan tarafı, Arapça verdiği kelimelerin Türkçe karşılığını verirken yine kökü bakımından Arapça olan kelimelerin kullanılmasıdır. Şöyle ki;

“Hanan rahmet ü rızk u vakâr heybetdür

Mecâl kuvvet ü mekr ü azâb u kudretdür”

...

Kunût yani duâ vü sükût tâ'atdür”⁴³

Bu dizelerdeki kelimeleri sırayla ele aldığımızda; حنان kelimesinin Türkçedeki karşılığı aslı Arapça olan bir kelime ile verilmektedir. Oysaki حنان kelimesinin günümüz Türkçesindeki tam karşılığı sevgi ve acımadır. وقار/heybet kelimesinin Türkçedeki tam karşılığı ise ağırbaşlılık veya saygınlıktır. مجال/kuvvet kelimesinin karşılığı da derman ya da güç kelimeleri ile ifade edilir. مكر-عذاب kelimelerini tek bir kelime ile tercüme edip kudret kelimesini tercih etmektedir. Oysaki bu kelimelerin Türkçemizdeki tam karşılıkları atiklik-erke şeklindedir. قنوت kelimesinin karşılığı dua olarak verilmiş ancak, yakarış şeklinde de verilebilirdi. Düşüncemize göre müellif burada, günlük dilde kullanımları olan kelimelerle bilinmeyen Arapça kelimeleri açıklayarak hem kelimeleri daha kolay hem de çağrışım yoluyla daha kalıcı bir şekilde öğretme gayretindedir. Ancak düşünce ve öğretim yolu bakımından doğru bir strateji uygulanmış olmasına rağmen, karşılığı Türkçede olmakla beraber yabancı kelimelerin Türkçeleşmesi ve bunun sonucunda var olan Türkçe sözcüklerin varlığının zayıflaması durumu doğmaktadır. Bu durum, bir dilin özgünlüğü için doğru bir yöntem olmayabilir. Buna rağmen müellifin yabancı bir kelimeyi, o dildeki bir kelime ile Türkçeye yüklediği anlamla tercüme etmesi aynı zamanda bir zenginlik olarak değerlendirilebilir. Bunun en güzel örneği ise سكوت/tâ'at kelimesidir. سكوت Arapçada susmak, sözü kesilmek ve

⁴² Derya Adalar Subaşı, “Arapçada Ses Yansımaları Sözcüklere Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 46, 2016, s. 82; (Çevrimiçi) <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3448> (15.11.2019)

⁴³ **Sübha-i Sıbyân**, s. 7.

konuşmamak anlamlarında kullanılır. Müellif ise سكوت kelimesini tâ'at şeklinde tercüme eder. Aslında ifade etmek istediği şey -Allah'ın buyruklarını yerine getirme- yani tâ'at anlamıdır. Her ne kadar günümüzde bu kelime Arapçadaki anlamıyla kullanılsa da, müellifin bunu bu şekilde açıklaması hem dönemin hem de toplumun kültürel yapısı bakımından önemli bir ipucudur. Allah'a olan itaatin sükût kelimesi ile açıklanmasında gerçekten çok büyük bir incelik olduğunun farkına varmak gerekir. Bir yabancı kelimenin, kendi dilinde kullanıldığı anlamdan koparılıp Türkçede ona yeni ve özgün bir anlam kazandırılması aslında takdire şayan olup bu durum, diğer dillerde pek görülmeyen bir husustur. Buna binaen, hem etimoloji hem de anlambilimi bakımından Türkçeye mal olmuş kelimelerin yabancı asıllı olsalar bile Türkçe kabul edilmesi gerektiğini zikretmek gerekir.⁴⁴

Müellif, beyitleri bir araya getirirken olay bağlamından hareketle birbiri ile ilişkilendirilebilecek kelime ve kavramları bir arada vermeye çalışmaktadır. Eserde bu, çok çabuk fark edilebilen bir durum değil ve bunun en azından günümüz için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak müellifin yaşadığı toplumun kültürel ve ahlaki yapısı göz önüne alındığında bunu fark etmek daha da kolaylaşır. Müellifin kavramlar arasında kurduğu bu ilişkiye, sözlükten delil getirmek gerekirse:

“Mefâze kurtulacak yer tebâr u veyl helâk

Kebid ciğer riye öyken kebed meşakkatdûr

A'rub erine muhabbet edici avretler

Fasile kavm u kabile vesile kurbetdûr

Zenim yatlu kişidûr leîm ana benzer

Mele' ulu kişiler Melâ cemaatdûr”⁴⁵

مفازة/kurtulacak yer kelimesinden sonra تبار ve ويل/helak kelimesi getiriliyor. İslami kültür ile düşünüldüğünde, kurtuluşun olmadığı yola girmek helak olmak demektir. Bu

⁴⁴ İbrahim Emre Yılmaz, “Türk Dilindeki Yeni Kelimelerin Etimolojisi Ve Anlam Yitimi”, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2010, s. 8-10; Aya İşihara, “Yazı Dilindeki Alıntı Kelimelerin Türkçeleme Süreçleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 186.

⁴⁵ *Sübha-i Sıbyân*, s. 7-8.

kelimeler ezberletilince öğrencinin bilinçaltına bu düşünce adeta aşılanıyor. Sonraki dizelerde alakasız gibi görünen **كبد**/ciğer, **رئة**(ريه)/öyken(akciğer) ve **كبد**/meşakkat kelimeleri verilmektedir. Ancak, üzerinde düşünülüp önceki dize ile ilişkilendirildiğinde salt bir sözlük mantığı ile hazırlanmadığı fark edilecektir. Bu beyt düz yazı ile anlatıldığında ortaya çıkacak anlam şu şekilde olurdu:

“Kurtuluş yerinin ismini ve helakin ne olduğunu bilmeli ve onları birbirinden ayırmalısın. Ciğer ve akciğerin ismini bil ve fonksiyonunu hatırla sonra da aynı harflerle yazılan ciğer kelimesinin karşılığını meşakkat olarak belle. Çünkü helakten kurtulup kurtuluşa ermek meşakkatli olup amiyane tabirle ciğer ister.”

Belki bu ilişkilendirme ve anlam yükleme, muhataplarının anlama seviyesinin üstünde olabilir ama geçmişte değindiğimiz gibi; müellif çocuklara akli ermeyen bireyler olarak bakmıyor. Yorum olarak verdiğimiz bu mesajlar düzyazı ile anlatılsa unutulup gidecekti muhtemelen ancak, müellifin sözlüğün başında *“lafızla manası etti izdivaç”* sözünün ne anlama geldiği ve kavramları nasıl ince eleyip sık dokuduğu böylece daha iyi anlaşılmaktadır. İncelediğimiz bu iki dize ile ilgili şunları da söylemek gerekir. Sözlük, normalde kelimelerin doğru yazılışını da öğrendiğimiz yerdir. Ama müellif, sözcüklerin doğru yazılışını değil okunuş şekillerini yazmaktadır. Müellifin , **رئة** kelimesini **ريه** şeklinde yazmasındaki sebep, muhataplarının okuma yazma bilmemeleri ve eserin ezberleme amacıyla hazırlamasıdır. Ayrıca Arapça ve Farsça sözcüklerin ses sistemi bakımından Türkçenin yapısına uygun hâle getirilmesi de söz konusudur.⁴⁶ Bu kelimenin karşılığı olan *“öyken”* kelimesi ise öz Türkçe olup günümüzde bunun yerine *“akciğer”* kelimesi kullanılmaktadır. **زئيم** kelimesinin karşılığı olan *“yatlu”* kelimesi de günümüzde pek kullanılmayıp onun yerine daha çok *“soysuz, alçak”* gibi kelimeler kullanılmaktadır.

عرب / *erine muhabbet edici avretler* kelimesi **العروب**’un çoğuludur. Müellif Kur’an kelimelerini kullanmaya çok gayret eder. Fakat bazı kelimelerin fazla bilinmemekle beraber muhataplar tarafından anlamlandırılması da çok uzak bir ihtimaldir. Buna rağmen bu kelimeleri (**كواعب** vb.) kullanmaya devam eder. Bu kelimelerin ahiret ile ve özellikle de cennet ile ilgili olduklarını belirtmemizde fayda vardır. **زئيم** kelimesinden sonra **ملا** kelimesi getirilmesi, yine iyi bir şeyi zıttı ile tanıtip akıldaki kalıcılığını artırmaya yöneliktir.

⁴⁶ Baş, a.g.e., s. 42.

Aruz vezni, müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün şeklinde olan beşinci bahir er-Recezü's-Salim'dir. Bu bahirin ilk bölümünde genellikle ism-i tafidiller ve ism-i failler yer almaktadır. Öğrenciler için somut olan ve bağlam olarak birbiri ile ilişkili olan kavramlar bir arada verilmektedir. “كافور/cennet çeşmesi” kelimesi çocuklar için bilinmesi zor bir kelime olup “نهر/çay ve نهر/ırmak” kelimeleri bilinebilir kelimelerdir. Bu kelimeler bir arada verilip öğrencinin yorumlama ve hayal güçleri gelişmektedir. Tabi ki, günümüzde başlangıç düzeyinde dil öğretilenlere bu minvalde kelimeler öğretilmemektedir. Bunun en önemli sebebini, ihtiyaç odaklı dil öğretiminin yapılmasına bağlamak yanlış olmayacaktır. *Sübha*'nın telif edildiği toplumun ve çocuğun ihtiyacı ile günümüz çocukları ve toplumunun ihtiyaçları arasında bir benzerlik bulunduğu söylenemez. Ki günümüzde genellikle dil öğretiminde ihtiyaç duyulan şey, kişinin en basit şekliyle karşısındaki kişi ile anlaşması ve ihtiyaçların temel düzeyde karşılanmasıdır. *Sübha*'nın yazılmasındaki temel düşünce ise, Kur'an'ın anlaşılmasıyla alakalıdır. Hâliyle öğretilmesine ihtiyaç duyulan kelimeler değişmektedir. Ama yine de bu bölümde verilen kelimelerin muhataplarının anlama ve anlamlandırma kabiliyetlerinin üzerinde olduğu kanaatindeyiz. Burada asıl amaç, bilinebilen kelimelerden hareketle bilinmeyen kelimeleri ezberletme ve bu kelimelerin geldiği kalıplara aşinalığı artırmak olduğu söylenebilir.

Bu bahirin ikinci bölümünde sıfat-ı müşebbehe kalıbı kullanılarak iyi-kötü özellikler öğretilmektedir. “كالح/ yüzünü purturan, طالح/yavuz ve صالح/iyi” kelimelerindeki ses benzerlikleri ve aynı zamanda huy-mizaç bakımından birbirine zıt kavramların seçilmesi de dikkate şayandır. Bu bölümde sıfat-ı müşebbehe kalıbı çocuklara sadece “أخضر/yeşil, أزرق/kebud, أحمر/kızıl ve أصفر/sarı” şeklindeki renk isimleriyle öğretilmektedir. Kebud kelimesi, günümüzde kullanılmayıp onun yerine mavi kelimesi kullanılmaktadır. Günümüzde de sık kullanılan “أبرص/ala tenli kişi, أشهل/ala gözlü, أجرد/kılsız ten, أمد/sakalsız, أكمه/gözsüz doğan, أبتّر/ sonunda hayrı ve evladı kalmayan kişi, أكم/dilsiz ve أصم/sağır vb.⁴⁷ sıfat-ı müşebbeheler bir arada verilmektedir. Müellifin bu şekildeki kelime seçimi, konu bütünlüğünün sağlanıp aynı kalıptaki kelimelerin bir arada verilerek bahirlerin bir bütün ve ezberlenmesi kolay hazırlanması olarak yorumlanabilir.

er-Recezü's-Salim bahirinin son bölümünde, emir ve muzari kalıbında bazı filler verilir. “اسمع/işit ve اقعد/otur” emir fiilleri ile “يمشي/sürer ve يمشي/yürür” muzari fiilleri

⁴⁷ *Sübha-i Sıbyân*, s. 8-9.

verilir. Bu bölümde verilen kelimelerden bazılarının müenneslik-müzekkerlik ve müfret-cem'i bakımından geliş şekilleri bulunmaktadır. Şöyle ki;

“A'yun büyük gözli kişi 'aynâ müennes cem'i 'in

Hûra gözi kara teni gayetde akdır cem'i hûr”

“عين/büyük gözli kişi” kelimesinin özellikle müennes ve cem'i verilir. Bu gibi kelimelerin verilmesindeki temel amacı belirlemek zor olsa da şunları belirtmekte fayda olacağı kanaatindeyiz. Özellikle Kur'an eğitiminin başında ezberletilen kısa sürelerde geçip cennet ile ilgili olan kavramların anlamları çok sık ve detaylı bir şekilde verilmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu gibi kavramların başlangıç düzeyi dil öğretiminde verilmesi günümüz yabancı dil eğitimi öğretim, yöntem ve teknikleri bakımından pek makul bir durum değildir. Bu tür kavramların çok sık ve detaylı olarak verilmesini, başlangıç düzeyinde dil eğitimi alan çocukların sadece somut ve karşılığı olan kelime ve kavramları öğrenmelerinin onların merak duygularını yeteri kadar canlı ve diri tutmadığına bağlamak mümkündür. Verilen bu kavramların İslam inancının gelecekte vaat ettiği ödül veya ceza ile bağlantılı olduğunu da göz önünde bulundurduğumuzda, İslami eğitiminin her safhasında karşılaşılan kelimelerin merak duygusuyla öğrenilmesi kaçınılmazdır.

Müellif birbirine karıştırılması muhtemel, ses benzerlikleri bulunan ve anlam olarak da ilginç bağlantıları olan kelimeleri bir arada gösterme gayretindedir. Ancak bazen aruz vezninden ya da başka bir sebepten dolayı bir dize kendinden her yönü ile bağımsız başka bir dizeden önce veya sonra verilmektedir. Şu beyitte olduğu gibi:

“Fehm ü tefekkuh anlmak 'ucb u tefekküh tanlamak

Zabh at yelerken hışlamak istabl u mi'lefdir ahur”

فهم ve تَفَكُّه kelimelerinin karşılığı “anlamak”, عجب ve تَفَكُّه kelimelerinin anlamı ise “tanlamak” şeklinde verilmektedir. Tanlamak kelimesi, günümüz Türkçesinde hoşlanmak-tat almak- lezzet almak anlamlarını karşılamakta olup çok kullanılmaz. Anlamak ile tat almak kelimelerin Arapçadaki telaffuzları birbirine yakın olup anlam ilişkileri bakımından birbiri ile ilişkilendirilebilir. Bir taraftan böyle ilişkileri olan kelimeler bir arada verilirken diğer taraftan hemen sonra gelen dizedeki kelimeler (ضَبَج - اصطبل) ile bir önceki dizede verilen kelimeler arasında zahiren bir ilişkinin bulunmadığı görülmektedir. Bu bahir; “عابر/ geçen, غابر/kalan , بازغ/doğan , افل/batan, ناظر/ gören vb.” ism-i fail kalıbındaki kelimeler verilerek bitirilmektedir. Bu kelimelerin birbirinin zıttı

olduğu ve ism-i fail kalıbında verilerek Kur'an'da en sık geçme şekillerinin tercih edildiğini dikkate alınması gerekir.

Sübha'nın altıncı bahri el-Bahru'l-Müterakib olup vezni, - feûlün feûlün feûlün feûl-şeklindedir. Bahre Türkçede tek karşılığı olan Arapça kelimeler verilerek başlanmaktadır. Verilen kelimelerin mastar kalıpları kullanılmaktadır. Bu bahirde verilen kelimelerin genel özelliği fazla soyut ve muhatap kitlenin seviyesinin üzerinde olmasıdır. Aynı zamanda Türkçe karşılıkları verilen kelimelerin genel itibarı ile Türkçeleşmiş Farsça ve Arapça kelimeler olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu çıkarsamaların hepsini ilk beyitte görmek mümkündür. Şöyle ki:

“Mümehhed mü'ekked ekîd üstüvâr

Terabbus terakkub nedir intizar”⁴⁸

Beyitteki *أكيد – مؤكد – مُمَهَّد* kelimelerinin karşılığı Fasça kökenli “üstüvar” kelimesi olarak verilmektedir. Günümüzde pek kullanılmayan bu sözcüğün yerine daha çok “güvenilir, sağlam, itimat edilir” gibi kelimeler kullanılmaktadır. *ترقب – تربص* kelimelerine karşılık, Arapçadaki bağlamından koparılıp yeni bir anlam yüklenen “intizar” kelimesi getirilmektedir. Gerçi günümüz Türkçesinde bu kelimenin karşıladığı anlamı “gözetleme” kelimesi karşılamakta olup “intizar” daha çok “bekleme” anlamında kullanılmaktadır. Bu örnekler bize, geçen zamanla kelime ve kavramların nasıl bağlam ve anlam değiştirdiklerini en güzel şekilde özetlemektedir.

İsm-i tafdil kalıpları da bu bahirde çok sık kullanılmaktadır. *خليل – حبيب – صديق* kelimelerine karşılık “dost” kelimesi *رفيق – قرين – انيس* kelimelerine karşılık da “yar” sözcüğü getirilmektedir.⁴⁹ Aslında bu kelimelerin Arapçada kendilerine has karşılıkları bulunmaktadır. Ancak karşılıkları verilirken daha çok Türkçedeki sıfat özellikleri verilmektedir. Bu şekilde karşılıklarının verilmesini, açıklanan kelimelerin Kur'an'da kullanıldıkları bağlamla açıklamak mümkündür. Geçtikleri ayetlere baktığımızda⁵⁰ “dost” kelimesinin daha çok Allah ile olan yakınlığı, “yar” kelimesinin ise daha çok insanlar ile olan yakınlığı ifade etmek için kullanıldıkları görülecektir. Bu da bizi salt bir sözlük mantığından uzaklaştıran bir yere götürmektedir. Burada kelimelerin sadece anlamları değil kullanıldıkları alan ya da yer öğretilmektedir.

⁴⁸ *Sübha-i Sıbyân*, s. 9.

⁴⁹ *Sübha-i Sıbyân*, s. 9.

⁵⁰ İriç, a.g.e., s. 103.

Bu bahirin ilk kısmı “سجى/sakin oldu, وقى/sakladı, ایدا/ zahir oldu”⁵¹ gibi mazi fiiller verilerek bitirilirken muhataplara “kâmkâr” kelimesi ile seslenilmektedir. Bu kelimenin günümüz Türkçesindeki anlamı “isteğine ulaşmış, matlubunu elde etmiş, hedef ve gayesine varmış kişi” şeklindedir. Henüz okuma yazma bilmeyen öğrencilere bu özgüveni aşlamak olağanüstü bir şeydir. Şüphesiz, çocukların bu denli değerli bireyler olarak muhatap alınması onlardaki öğrenme arzusunu çok iyi bir şekilde diri tutmaktadır.

Müterakib bahirinin ikinci kısmın başında genellikle huy, mizaç ve karakter özelliklerini belirten kelimeler verilmektedir. “غلى/rafıe/yüce, سید/ulu, نقي/ pak, صفي/ iyi” kelimelerinin soyut anlamda benzerlikleri bulunmaktadır. Bu kelimeleri takiben “سويدا/ yürek ortası” sözcükleri gelip “خلق/ yahşi(iyi, güzel) huy”⁵² kelimeleri ile devam etmektedir. Bu kavramların anlam ilişkisi bulunduğundan bir arada verilerek ezberlenmeleri kolaylaştırılmak istenmektedir. Nazım kullanım yoluyla seci’ şeklide mesaj verildiği sonucuna da ulaşmak pek mümkün. Müellifin eserinde seçtiği kelimeler ile sürekli muhataplarının bilinçaltına, iyiyi övme kötüyü yerme mesajı verme düşüncesini aşlamaya çalıştığını söylemek gerekir. Aksi takdirde seçilen kelimelerin rastgele bir araya getirildiği düşüncesi, eserin bütünlük ilkesine pek uymamaktadır. Bu bahirde temel duyguları karşılayan kavramlar da verilmektedir. Bunlar; “اسف/taşalı”⁵³ sözcükleridir.

Yaşanılan coğrafya ve hâkim olan iklime uygun tahıl ürünlerinin isimlerinin verilmesi, eserin diğer bir özelliğini ortaya koymaktadır. “جنى/ meyve, رتاب/yaş hurma, عدس/mercimek, حمص/nohut, شعير/arpa, ارزن - دخن/daru”⁵⁴ şeklinde tahıl ürünlerinin ismi, eserin ele alındığı yerin tarım ve ziraatı hakkında bilgi verdiğini söylemek yeterlidir. Şayet salt bir sözlük düşüncesi güdülmüş olsaydı başka ürünlerin isimleri de mutlaka zikredilirdi. Bu bölümde de “ات/çars, حرس/bekçi, تحسس - تجسس/ cüst ü cu(arayıp sorma, araştırma)” gibi ses benzerlikleri bulunan kelimeler bir arada verilmektedir. Kelimeler insan tabiatının bir yansıması mahiyetindedir. Bir dili konuşan birey, konuştuğu kelimelerin yansıması ya da yansıtıcısıdır. Çünkü sözcükler

⁵¹ Sühba-i Sıbyân, s. 10.

⁵² Sühba-i Sıbyân, s. 10.

⁵³ Sühba-i Sıbyân, s. 10.

⁵⁴ Sühba-i Sıbyân, s. 10.

kişinin aynası mahiyetindedir.⁵⁵ Bu düşünce incelediğimiz her iki eserde de açıkça kendini göstermektedir.

Müterakib bahri, özlü söz diyebileceğimiz bir beyitle bitirilmektedir. Neredeyse her kıtanın sonunda verilen özlü söz, nasihat, dilek-temenni, deyim ve özdeyişler *Sübha*'nın eğitici-öğretici bir eser olduğunun⁵⁶ en büyük göstergesidir. Bu bahirde geçen özlü söz;

“Bihar-ı ma’arifde gavvas olan

Olur hakka-i tab’ı dürden tolu”⁵⁷

şeklindedir. “Eğitim-öğretiminin başında inci veya define arayan dalgıç gibi gayretli ve çalışkan (gavvas) olan kişi, karakterinin hokkasında -yani kabında- inciler dolu olur.” şeklinde sadeleştirdiğimizde *Sübha*'nın eğitim-öğretim metodu hakkında çok değerli bilgiler elde edildiği oldukça aşikârdır. Bu beyit eserde bulunan inceliklere de sanki bir göz kırpmaktadır. Kelimeleri incilere benzetmekte ve ondaki hikmetleri bulup anlamının çok gayret göstermekte saklı olduğunu bildirmektedir. Müellif, iyi ve değerli şeylere ulaşmanın basit ve kolay olmadığını ancak, onlara yeterli emek ve çaba sonucunda ulaşılabilirliğini belirterek muhataplarını gayretli ve çalışkanlığa sevk etmektedir.

er-Remelü'l-Maksûr bahirinin vezni “fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün” şeklinde olup eserin yedinci bahridir. Bu bahirde ilk kısmında fazla kelime yoktur. Cennet ile ilgili, زنجبیل/uçmak (cennet) şarabı, “سلسبیل/cennetteki pınar, كوثر/cennet ırmağı”⁵⁸ kavramlarına yer verilir. Bu kavramlardan “اثل/ılgın ağacı, خبط/misvak ağacı, سفرجل/ayva, تفاح/elma, رمان/inar(nar)” kavramaları verilmektedir. Ağaç ve meyve isimlerine baktığımızda her ne kadar Kur'an'da geçse de yaşanan coğrafyada bulunun ürünlerin tanıtıldığını belirtmek gerekir. Bazı mastar ve ism-i fail kalıbında sözcüklerin karşılığı verilip bahirin veznini ezberlenmesini ve yadigâr kılınmasını – yani hatırdı tutulmasını- muhataplarından dilemektedir.

er-Remelü'l-Maksûr bahirinin ikinci kısmında ilk defa “ام حسبتم/sandınız mı?, حسبه/besdir (yeterli, kafi) ona”⁵⁹ şeklinde bir soru cümlesi kalıbı ve normal cümle kalıbı

⁵⁵ Akarsu, a.g.e., s. 20.

⁵⁶ Kılıç, “Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân-1 (İnceleme)”, s. 100.

⁵⁷ *Sübha-i Sıbyân*, s. 10.

⁵⁸ *Sübha-i Sıbyân*, s. 10.

⁵⁹ *Sübha-i Sıbyân*, s. 11.

verilmektedir. Sözlüklerde genellikle kelime ile ilgili açıklamalar verilirken kelimenin cümle içerisindeki kullanımı verilir. *Sübha* bu yönü ile diğer sözlüklerden ayrılıp direkt söz öbeklerinin bire bir tercümesi verilmektedir. Müellif bu gibi cümleler ile sözlüğü ezberleyenlere aynı zamanda temel cümleleri kurmasını da öğretme amacını taşır. Kur'an'da geçen bu kalıplar, hem dinî bir muhasebe hem de dünyevi sorumluluk gerektiren cinstendir. Bu beyitte aynı zamanda bazı edatların karşılığı da verilmektedir. Aynı zamanda “حيثما/her kanda (nerede) olursa, مهما/her ne ve انما/her kaçan(ne vakit)” edatlarının barındıran “*Haysuma her kanda mehma her ne izma her kaçan*” dizesinin “*Em hasibtum sandınız mı hasbuhu besdir ana*” dizesinden sonra getirilerek bu edatların hangi anlamalarda kullanıldığını örnek üzerinde gösterilmiştir.⁶⁰ Nesir olarak düşünüldüğünde “Ne sanıyorsun O(Allah) sana yeter! Nerede olursan ol, her ne olursa olsun, her ne vakit.” şeklinde bir anlamın kastedildiği yadsınamaz. Böylece anlam ve kelimeler, müellifin giriş kısmında belirttiği gibi sanki izdivaç halindedir.

er-Remelü'l-Maksûr bahirinin üçüncü ve son kısmının başlarında birbiri ile bağlantılı ve birbirinin kısımları ya da birbirine zıt olabilecek kelimeler yer verilir. Şöyle ki;

“Hall sirke dıbs bekmez hamr mey sahba kızıl

Hamz ekşi hulv tatlu şehd baldır nahl arı”⁶¹

“*حل/sirke*” kelimesi ile “*دبس/pekmez*” kelimeleri tat olarak birbirinin zıddı sayılır. Bu zıtlıklarını bir sonraki dizede “*خامض/ekşi*” ile “*حلو/tatlı*” kelimelerini getirerek öğrencilerde bir anlam bütünlüğünü kavratarak ezberlenen kelimelerin daha kalıcı olması sağlanmaktadır. Hem zıt anlamlı sözcükler bir arada veriliyor hem de bu kelimeleri başka bir kelime ile anımsatacak şekilde bir yöntem izleniliyor. Bu teknikle hazırlanmış ve dil öğretiminde kullanılabilecek sözlükler bakımında *Sübha*'nın kendine has bir yeri olduğunu ve diğer sözlüklerden ayrıldığını belirtmek gerekir. Bu bahir şu nasihatle bitirilir:

“Halk içinde bundan artık ayb olur mı bir kişi

Kendi aybı var iken zıkr ide ayb-i diğeri”⁶²

⁶⁰ *Sübha-i Sıbyân*, s. 11.

⁶¹ *Sübha-i Sıbyân*, s. 12.

⁶² *Sübha-i Sıbyân*, s. 12.

Bahirlerin sonlarında bulunan ve öğrenciye telkin amacıyla verilen bu nasihatleri, dil öğretimi malzemesi olmaktan çok kültür ve değer aktarımı malzemesi olarak kabul etmek daha doğrudur. Çocuklara dil öğretimi yapılırken ahlak öğretiminin aksatılmadığını belirtmek gerekir.

Aruz vezni -fâilâtün fâilâtün fâilün- şeklinde olan er-Remelu'l-Müseddesü'l-Mahzûf bahri, en kısa bahirlersen birisidir. Mastar, fiillerin yalın halleri ve bazı hayvan isimlerinin verilmesi bakımından dikkat çekmektedir. Bahirlerde yer alan kelimelerde anlam ve yapı bakımından bir bütünlük içerisinde verildiğine dikkat edildiği söylenebilir. Bu bahirin kısa olması itibarı ile kelimeler arasındaki bütünlüğü görmek daha da kolaylaşmaktadır. Bu açıklamalara şu dizeyi delil olarak getirmek yeterlidir:

“Şibl aslan yavrusu hıncır hûk

Kırd maymun kelb segdir civr enûk”⁶³

Burada verilen hayvan isimlerinin yaşanılan coğrafyada pek sevilmediğini ve bir bakıma bunlar ile ilgili sevgi beslenilmediğini söylemek gerekir. Çocuklar açısından bakıldığında bunları bir arada sınıflandırmaları, pek mümkündür. Bu açıdan birbiri ile ilişkilendirilebilecek kelimeler bir arada verilir ve ezberlenmesinin ve hatırlanmasının kolaylaştırması düşünüldüğü söylenebilir. *“Zümre-i erbab-ı takvada bulun”⁶⁴* nasihatini bitirilen bu bahir, çocukların takınması gereken tavırların öğretilmesi söz konusudur. Özellikle günümüzde bilginin kaynağının insanlardan ziyade teknoloji olarak kabul edildiği gerçeğinden hareketle bu nasihatın çok önemli ve yerinde olduğunu belirtmek gerekir. Günümüzde başta öğretmenler olmak üzere bilgi, birikim ve güzel ahlak sahibi ilim adamlarının, kendilerini takip eden öğrenci ve çocuklar tarafından yetirince değeri bilinmemektedir. İşin ehli olanlara gösterilmeyen ilgi ve alaka, bir araç olan teknolojiyi amaca dönüştürüp eğitim öğretimin amacından sapmaya götürmektedir. Bu açıdan bakıldığında aslında bu tür sözlüklerin, yazıldığı ve okutulduğu zamanlarda hakim olan dil öğretimi yöntemlerinden daha sağlıklı bir yöntem izlediği söylenebilir. Çünkü, İslam'ın hakim olduğu coğrafyalarda genellikle dilbilgisi ağırlıklı bir dil öğretimi yapılmakta ve bazen bu dilbilgisi öğretimi araçtan çok amaç olmaktadır. Öyle ki, Arapçanın bütün dilbilgisini ve belagatini çok iyi bilen uzmanların aynı zamanda Arapça konuşamamaları günümüze kadar gelen adeta bir gelenektir. *Sübha* gibi sözlüklerde, basit söz öbekleri ve günlük hayatta

⁶³Sübha-i Sıbyân, s. 13.

⁶⁴Sübha-i Sıbyân, s. 13.

kullanılabilecek kelimelerin öğretimi ile klasik dil öğretimi metotlarına meydan okuduğu söylenebilir. Günümüzde Sübha gibi sözlüklerden bazı kısımları ezberleyen kişiler ile iletişime girildiğinde hem teori hem de pratik Arapçayı çok iyi kullandıklarını gözlemlediğimizi belirtmemiz gerekiyor. Bu sebeptendir ki, bireyin sahip olduğu amaçları ile var olan araçlar arasında hayatın gerçeklerine dayanan bir “bağdaştırma” olduğunda klasik dil öğretim metotlarının dil öğretimindeki aksaklıkları giderilmektedir.⁶⁵

el-Münserihu'l-Matviyyu'l-Mekşûf bahirinin vezni, -müfteilün fâilün müfteilün fâilün- şeklinde olup iki bölümden oluşmaktadır. Bu bahirde genel itibarı ile eşanlamlı iki ya da daha fazla Arapça sözcüğün bir kelime ile Türkçe karşılığı verilmektedir. قسط (zeki) دانت – قانت – مطيع – فاطن – فاره (yol) مرصد- مرصاد (doğruluk) – سوى (doğruluk) gibi sözcükler örnek olarak verilebilir. Bu bahirde Türkçede bilindiği için sadece bazı kelimeler ve çoğulları verilmektedir. عقول - نهى - الباب - عقل - لب - نهية şeklinde sırası ile önce tekileri sonra da çoğulları verilmektedir. Aslında bu şekildeki kullanımın en belirgin sebebi sözlüğün sadece Arapça-Türkçe değil aynı zamanda Türkçe-Arapça bir sözlük olmasıdır. Üç beyt sonrasında “yük devesi – راحلة” sözcüğünün önce Türkçe karşılığı verilip sonra Arapça karşılığı verilmektedir. Sübha'nın en belirgin özelliklerinden bir tanesi de fiillerden ziyade isimlerin mastar şekillerinin üzerinde duruluyor olmasıdır. Bu bahirde verilen fiiller şunlardır: “أتل (oku), إيت (gel), هات (getir) ve سر (yürü)” sözcükleridir. Klasik dil öğretimi fiiller ve onlardan türeyen kalıplar üzerinden yapılmaktadır. Fakat Sübha'da takip edilen yöntem daha çok isimlerin öğretimidir.

el-Bahru'l-Hafîf bölümün vezni -feilâtün mefâilün feilün- şeklindedir. İnsan vücudu ile ilgili kavramlar tümdenvarım yolu ile şöyle verilir:

“Cesed ü cirm ü cisim ü cüsse beden

Uzun u misma' u sımah kulak

Tulye sine öni vü lihye sakal

*Vecne yank torusu hadd yank*⁶⁶

⁶⁵ Özcan Başkan, **Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler**, Multilingual, İstanbul, 2006, s. 53.

⁶⁶ Sübha-i Sıbyân, s. 14.

Bütünden hareketle parçanın tanıtılması, çocukların kelimeleri daha iyi anlamalarını sağlamaktadır. Genel itibarıyla, bazı yerlerde tümevarım yöntemi kullanılsa da *Sübha*'daki ilişkili kelimelerin verilisinde izlenen yöntemdir bu. Bu bahirde en çok kullanılan edatlardan bazıları verilmektedir. Bunlar: “اي (kankı-hangi), اين (kanı-nerede), ان (tahkik-pekiştirme) ve انما (ancak) edatlarıdır. Bir dilin en iyi şekilde öğrenildiğinin göstergelerinden bir tanesi de, o yabancı dildeki edat ve ilgeçlerinin ne kadar yerinde ve doğru kullanıldığıdır.⁶⁷ Bu bağlamda *Sübha*'da Arapçada bulunan belirteç, ilgeç, bağlaç ve edatlar kullanımı en fazla olanlardan tercih edilmiş ve kullanımı az olanlar ise neredeyse hiç verilmemiştir. Bu yönüyle *Sübha*'nın modern dil öğretim metotlarının öngördüğü birçok ilkeyi içerisinde barındırdığı söylenmelidir.

Basit cümle öğretimi, *Sübha*'da sık kullanılan bir yöntemdir. Şöyle ki: “*Ne dimekdir علمت -ben bildim, Ne lugatdir وجدت -ben buldum, انيوني -bana haber veriniz*”.⁶⁸ Cümleler, uzun veya kompleks olmayıp hatta genellikle çekimli tek bir kelimedenden oluşmaktadır. Bunun en büyük sebebi, henüz ana dilini bile tam öğrenmemiş çocukların zihin dünyasını gereksiz ve detaylı dil malzemesi ile bulandırmamaktır. Yabancı dil öğrenilirken en büyük sorun, anadil ile öğrenilen yabancı dilin çatışmasıdır. Bu çatışmayı derinleştiren en önemli faktör, yabancı dilin ana dil ile benzerliğinin olmayışıdır.⁶⁹ Burada yazar basit ve Türkçeye benzer olan sözlük seçimi yaparak Arapça öğretimini çocuklar için oldukça kolaylaştırmaktadır. Genel anlamda ülkemizde ve dünyada Arapça eğitimi, din eksenli kavramlardan hareketle verilmektedir. Müellifin *Sübha*'yı Kur'an sözlüğü olarak gördüğü gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda, ezberlenmesi için verdiği cümleciklerin hem Kur'an'da geçen hem de günlük kullanımı çokça olanlardan seçildiği aşikârdır. Bu aynı zamanda bir anadil öğretimi yöntemidir. Çünkü konuşmaya başlayan çocuklar, günlük kullanımı en fazla olan kelimeleri kullanırlar. Buna göre, *Sübha*'nın anadilinin öğrenme şekliyle cümleleri seçtiği söylenebilir. Bu da aynı zamanda *Sübha*'nın yabancı dili öğretirken anadil olan Türkçeyi de öğrettiği sonucuna götürmektedir. Bize göre *Sübha*'nın en büyük özelliği, Türkçenin Arapça ve Farsça hegemonyasında olduğu bir dönemde yazıldığı gerçeğinden hareketle Arapça üzerinden Türkçeyi öğretiyor olmasıdır.

Vafir bahirinin vezni -müfâaletün müfâaletün müfâaletün müfâaletün- olup iki bölümden oluşmaktadır. Kelime çeşidi bakımından oldukça zengin olan Vafir bahri,

⁶⁷ Başkan, a.g.e., s. 39.

⁶⁸ *Sübha-i Sıbyân*, s. 15.

⁶⁹ Başkan, a.g.e., s. 40.

“جهاد (gazâ-savaş), اھية (yarak-silah), سرية (çeri-asker), حنية (keman-yay), مفاضة (zırh), مجنة (siper), زمام (yular) ve لجام (uyan-dizgin) gibi, savaş ile ilgili kelimelerle başlanır. Eserin telif edildiği zamanda kullanılan bu kelimelerden bazılarının Türkçesi günümüzde kullanılmamaktadır. Günümüzde kullanılmayan kelimelerin *Sübha*'da çok sık geçmesinin en büyük sebebi, bu sözlüğün sadece belli bölgelerde dil öğretim aracı olarak kullanıldığının göstergesidir. Nitekim İç Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde modern Türkçede bilinmeyen bu kelimelerin hala kullanımı bulunmaktadır. Görüşümüze göre *Sübha*, Osmanlı medreselerinde resmi ders kitabı olarak okutulmuş olsaydı; günümüzde bu kelimeler hâlâ kullanılıyor olurdu. Buradaki en büyük etken ise, Tanzimat sonrasına kadar Sıbyân Mekteplerinde oturmuş ve zorunlu bir eğitim sisteminin olmayışdır.

Sübha'da kelime öğretiminde izlenen tekniklerden birisi, ilk olarak bu bahirde geçer. Şöyle ki;

“Luğûb katı yorulmağa di ufûl u gurûb tolunmağa di

Zevâl ü barâh ayrılmağa di gemmame bulut zebabe duman”⁷⁰

Bu beyitte müellif, verilen Arapça kelimelerin Türkçedeki karşılığını emir kipini kullanarak öğrencilerden söylemelerini istemektedir. Beyitte kullanılan yapı emir olsa da anlam olarak istek kipi kalıbındadır. Üslubun değiştirilmesinin, kelime öğretimini kalıcılaştırdığı ve kolaylaştırdığı kanaatindeyiz. Her konuda olduğu gibi sözcük ezberinde de tekdüzelik, elde edilmesi gereken faydanın önüne geçmektedir. Müellif, vezni zor ve uzun olan bahirlerde cümle içerisinde kelimelerin karşılığını vermektedir. Bunun daha etkili ve kalıcı olduğunu belirtmek gerekir. Cümlelerin yol gösterici yapıda olduğunu belirtmekte de fayda vardır. Ayrıca hem Türkçe cümle yapısı öğretilmekte hem de Arapça kelimeler verilmektedir. Bu bahirin birinci bölümü şu nasihatle bitirilir:

“Ne mâl iledir ne sâlle dir begim ululuk kemâl iledir”⁷¹

Günümüzde de kullanılmakta olan ve darb-ı mesel olarak bilinen bu dizenin verdiği mesaj çok manidardır. İçerisinde her toplumsal tabakadan öğrencinin bulunduğu Sıbyân Mekteplerinde, ezberletilen bu mesajın eğitim-öğretimin adeta bir ilkesidir. Ekonomik ya da bireysel farklılıkların bir üstünlük olmayacağı, asıl üstünlüğün olgunluk olduğunu kabul etmek bir erdemdir. Küçük yaştaki bir çocuğa olgun olmayan

⁷⁰ *Sübha-i Sıbyân*, s. 15.

⁷¹ *Sübha-i Sıbyân*, s.15.

yaşça büyük birisinin ondan yüce ve değerli olmadığını fark ettirmek, özgüven aşılmasıdır. Burada dikkat çeken hususlardan bir diğeri de, “bey” kelimesinin muhatabının öğrenciler olduğudur. Müellif neredeyse bütün nasihatlerinde muhataplarına büyük bir değer veriyor ve onlara saygı göstermektedir. Bahirin ikinci bölümünün sonunda yer alan nasihat de buradaki nasihati tamamlar niteliktedir. Şöyle ki;

“Müfâaletün müfâaletün verirler ise cihânı bütün

Yüzün suyuna sen alma satın yüz aklık iki cihanı değer”⁷²

Bireyin kişisel gelişiminin zirvesi olarak kabul edilen nokta “kemal” mertebesidir. Bu olgunluğun dünyadan daha değerli olduğu, eğitim açısından çok önemlidir. Yüz aklı, şeref ve haysiyet, haya duygusu dünyalık hiçbir şeyle değiştirilmemesi gerekir. Yüz aklı aynı zamanda, ahirette amel defterlerini sağ elden teslim alanların bir özelliğidir.⁷³ Kelime öğretimi olarak Kur’an sözlüğü olan *Sübha* aynı zamanda ahlaki öğretilerini de Kur’an’dan almaktadır.

el-Hezecü’l-Müseddesü’l-Makzûf bahirinin vezni - mefâîlün mefâîlün feûlün-şeklindedir. Bu bahirde dil öğretimi açısından diğer bahirlerden farklı olarak üzerinde durulması ve belirtilmesi gereken iki önemli husus bulunur. Birincisi; Kur’an’da geçen yargı bildiren cümle şeklindeki “اروني” (gösterin bana), ادر (dönder) ve اجرنا (bizi kurtar)” filleridir. Bu şekilde basit ve günlük yaşantıyla uyum içerisindeki çekimli fiil hâlindeki cümleciklerle çocuklara öğretilen kelimelerin kullanılması arzulanmaktadır. Diğer husus ise, günlük dilde kullanımları fazla olan “إِذَا” (nagah-aniden), إِذْ (çün- ol vakit), سَوْفَ (sonra), كَإِ (ey niçe – ne çok) ve لَا بُدَّ (naçar – elbette) zarflarıdır. Burada önemli olan husus, zarfların eserin telif edildiği zamanki Türkçe ile kullanımı aynı olmayıp zaman içerisinde değişim gösterip bu günkü hâlini almasıdır. Bu durum, Türkçenin zamanın ihtiyacına göre gelişmesini ve gerekli durumlarda değişmesi gerektiğini bizlere göstermektedir. Verilen karşılıklara baktığımızda, çoğunun Farsça kökenli olduğu görülmektedir. Farsçanın o devirdeki Türkçe üzerindeki tahakkümü dikkate alındığında, günümüze kadar gelen Türkçenin kendine has yeni yapılar içerisine girdiği söylenebilir. Bu bağlamda öğretilmesi gereken kelimelerin günlük kullanımı olan ve zamanın ruhunu gösteren kelimeler olması gerektiğini belirtmek gerekir. Bu

⁷² *Sübha-i Sıbyân*, s. 16.

⁷³ Ahmet Saim Kılavuz, “Amel Defteri”, *DİA*, C: 3, s. 20-21.

şekildeki bir seçimin müellif için, yabancı dil öğretimi özellikle de anadilin öğretimi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

el-Muzariu'l-Mekfufu'l-Maksûr bahri, -me'ûlû fâilâtü mefâilû fâilün- vezni ile nazmedilmiş olup en akıcı bahirlerden birisidir. Hem kelimelerin kendi içerisindeki hem de dizeler arasındaki anlam bütünlüğü dikkate alındığında yapı olarak Türkçe yazılmış beyitlerden anlam olarak neredeyse ayırt edilememektedir. Bu bütünselliğe verilecek en güzel beyit; zamir ve zarfların beraber verildiği şu beyittir:

“Ya leyte ey noleydi len elbette nahnu biz

Key tâ meta kaçan ene ben innema heman”⁷⁴

Kelime öğretimi yapılırken verilen kelimelerin hangi anlamlarda kullanılması gerektiğini, Arapça kelimeler ile Türkçe cümle yapısına uygun bir şekilde verilmektedir. Bir yol kullanılarak birden fazla amacı gerçekleştirmenin somut örneği bu beyitte görülmektedir. Dikkat edilmesi gereken hususlardan bir tanesi de konuşulan günlük dil ile kelime öğretiminin yapılmasıdır. “يا ليت (ey noleydi-ah keşke yapmasaydım), كي (tâ - ...mek...mak için anlamındaki sebep bildiren edat) متى (kaçan-her ne zaman anlamında olup günümüzdeki kullanımı “haçen” şeklindedir) ve أنما (heman-ancak, yalnız) sözcükleri günlük kullanımları ve anlamsal birliktelikle verilmektedir. *Sübha*’da kullanılmayan hatta Arapça dilinde bile kullanımı az olan sözcükleri bulundurmasının yanında yabancı dil öğretiminde günlük ihtiyaç duyulan kavramların da kullanılmasına gayret edildiği söylenmelidir.

Vezni, -feilâtün feilâtün feilâtün feilün- şeklinde olan er-Remelu'l-Mahbûn bahirinin öne çıkan özelliği ise; “اقطعان (seyf u kalem), نقلين (ins u cin), نيران (ay u güneş) ve ملوان (leyl u nehar) tesniye kalıbındaki kelimelerin verilmesinde tağlîb üslubu ile kullandığı yöntemdir.⁷⁵ Bir lafzın başka bir lafzın anlamını içermesi bakımından Arapçadaki tesniye kalıbı, Türkçeleşmiş Arapça kelimeler ile verilir. Hem dilbilgisi hem de kelime öğretimi bir arada verilir. Bununla da yetinmeyip Türkçeleşmiş Arapça kelimeleri kullanarak verilen sözlüklerin ezberlenmesi kolaylaştırılmaktadır. “Ay ve güneş” dışındaki kelimelerin Türkçe karşılığı olmasına rağmen Arapça şekillerini tercih etmiştir. Bu tercihin, konuşulan dildeki yaygın olan kullanıma göre yapıldığını belirtmek gerekir. Nitekim günümüzde bile Türkçeye Arapçadan girdiği şekliyle

⁷⁴ *Sübha-i Sıbyân*, s. 18.

⁷⁵ *Sübha-i Sıbyân*, s. 19.

kullanılan sözcüklerin öz Türkçedeki karşılıkları verilmektedir. Bu kullanımlar, genelde bize konuşulan dilin öğretildiği gerçeğine götürmektedir. Bu bahirde de kullanımı en fazla olan edat, bağlaç ve ilgeçlerin karşılığı verilmektedir.

Sübha'nın ilk bölümü olan er-Recezü'l-Müreffel bahri burada da tekrar edilmekte ve iki bölümden oluşmaktadır. Ortalama her beytinde dört Türkçe sözcüğün karşılığı verilmektedir. Sözcükler genellikle benzetme, soru-cevap ve eş anlamlılık teknikleriyle verilmektedir. Verilen kelimelerin bölümün bütünlüğü açısından birbiri ile çok ilişkili oldukları söylenememekle beraber beyitlerin kendi içinde bir bütünlüğü mevcuttur. Bu bölümde birden fazla nasihat ve vecize tarzında beyit bulunmaktadır. Öğrencilerin bilmedikleri mesele ve konulara dâhil olmamalarını ve Allah'ın takdir ettiği şeylerde onların anlam dünyalarını aşan durumların olduğunu şu beyitte belirtilir:

“Takdir-i Haktan bahs itme zira

Sen bilmedüğün var anda hikmet”⁷⁶

Beyitteki “bahs” kelimesi ileri geri konuşmak anlamdadır.⁷⁷ Hikmet kelimesi, *Sübha*'nın nasihat bölümlerinde en fazla geçen kavramlardan biridir. En değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek, insanın sınırları nispetinde mahiyet ve hakikatin bilinebilmesi ve ilim ve amel uygunluğu şeklindeki anlamaları⁷⁸ düşünüldüğünde, bu kavramın eğitim açısından önemi kuşkusuz çok büyüktür. Allah'ın takdir ettiği şeylerdeki hikmet meselesi, Kelam ve Tefsir ilminde de ele alınan zor ve üzerinde ihtilaf bulunan meselelerden biridir. Müellif çocuklara yol ve usul göstermek için ihtar mahiyetinde bir uyarıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bu bölümdeki diğer tavsiye, toplumsal ve bireysel faydalara yönelik olan şu dizedir:

“Eyle sehâvet ol yüce himmet”⁷⁹

Sübha'nın bütün bölümlerinde ahlak eğitimi verildiği söylenebilir. Burada da çocuklardan cömert ve gayretli birer insan olmaları hususunda emir kipi ile onlara

⁷⁶ *Sübha-i Sıbyân*, s. 20.

⁷⁷ *En Küçük Lügat Subha-i Sıbyan (Çocukların Tesbihi)*, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 102.

⁷⁸ Kutluer, İlhan, Hikmet, *DİA*, C: 17, s. 503-511.

⁷⁹ *Sübha-i Sıbyân*, s. 20.

nasihat verilmektedir. Gıda maddeleri ile ilgili kelimeler verildikten sonra açlık ve tokluk ile ilgili kelimelerin karşılığı verilir. Onluk sistemindeki sayılar bu bölümde verilmektedir. Dil öğretimi yapıldığında ve yabancı dil öğretimi için hazırlanmış materyallerde genellikle sayılar ilk bölümlerde verilir. *Sübha*'nın Kur'an sözlüğü amacıyla yazıldığından aruz veznine en uygun olan bahirde ele alındığı söylenebilir. Mastar, ism-i fail, ism-i meful ve sıfat-ı müşebbehe kalıbındaki ilişkili kelimelerin karşılıkları verilerek bu bölüm bitirilmektedir.

İki bölümden oluşan el-Mutekaribu's-Salimu'l-Müsemmem bahirinin vezni - feûlün feûlün feûlün feûlün- şeklindedir. İnsanın fiziksel özellikleri ile ilgili sözcüklerin karşılıklarının verilmesiyle başlayan bu bölüm, her beyitte verilen kelimelerin diğer beyitlere oranla aralarındaki ilişki daha fazladır. Diğer bölümlerde dizelerde bile ilişkisiz kelime bulunurken bu bölümde yok denecek kadar azdır. Birinci bölümün sonunda müellif buna dikkat çekmek için "*Kelamın sedef oldı manası lü'lü*"⁸⁰ dizesiyle bu inceliğe dikkat çekmektedir. Eserdeki kelimelerin dışilini sedefe, kendi içerisindeki anlam bütünlüğünü ise inciye benzetmektedir. *Sübha*'yı bir nevi bir düz yazı kadar anlaşılması kolay bir manzum sözlük olarak ele almak mümkündür. Doğal dil öğretim yönteminin söz varlığı, dilbilgisi yapıları ve anlamlı mesajlar taşıma sistemi olarak kabul ettiği dili⁸¹, *Sübha* kadar iyi işleyen bir eser olduğu tartışılır. Çünkü doğal yaklaşımın en büyük iddialarından biri, dilin mucizevi bir sistem olarak kabul etmesidir. Çünkü bu yaklaşıma göre, herhangi bir dilin sözvarlığındaki nicelik ve nitelik, dilin diğer unsurlarından çok daha üstün ve farklıdır. Bunun için en çok önemsendiği şey kelime bilgisidir. Dil bilgisine ikincil bir rol biçer.⁸² İncelenen eserlerin bölümlerinin tamamında bu şekildeki bir yaklaşımın bulunduğu ve eserlerin buna göre hazırlandığı söylemek haksızlık olarak görülmemelidir. *Sübha*'nın müellifinin hayatı ile ilgili çok şey bilinmese bile, dil öğretiminde kullandığı yöntemin evrenselliği kabul edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Benzetme ve yakından uzağa tekniklerine uygun bir şekilde karşılıkları verilen sözcüklerden sonra "*Saadetdir itmek nasihat kabul*"⁸³ nasihat içerisindeki nasihati ile bu bölüm bitirilmektedir. İslami ilim ve kültürün bireyin hayatına her yönü ile etki ettiği

⁸⁰ *Sübha-i Sıbyân*, s. 21.

⁸¹ Candemir Doğan, *Sistemik Yabancı Dil Öğretim Yaklaşımı Ve Yöntemleri*, Basılmış Doktora Tezi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 90.

⁸² Doğan, *a.g.e.*, s. 91.

⁸³ *Sübha-i Sıbyân*, s. 21.

dikkate alındığında, bu bağlamda didaktik manzum büyük bir rolü bulunmaktadır. Hatta çocuk eğitiminde en büyük aracın manzum eserlerin olduğu söylenebilir. Çocuklara yapılan bu telkinlerin bilinçaltına alınacağı ve zamanı geldiğinde, yaşamını ve düşüncelerini bunlara göre şekillendirecektir. Bunun için çocuklar küçük yetişkinler olarak kabul edilmiştir.⁸⁴

Yasin Yayinevi'den basılan nüshada bu nasihatın yerine “*Makbuz Hezec bu bahre dirler*”⁸⁵ şeklindeki dizeyi, bundan sonraki bölümün son dizesiyle karıştırarak yanlışlıkla buraya aldığını belirtmek gerekir.

Karşılıkları verilen kelimelerin ağırlıklı olarak mastarlardan oluşan bu bölümün adı el-Hezec bahri olup vezni -mef'ûlû mefâîlûn mefûûlû mefâîlûn- şeklindedir. Direkt ezberlenme mantığı ile verilen sözcüklerde düzvarım tarzında bir anlatımın olduğunu söylemek mümkündür. Düzvarım dil öğretim yöntemi, dilin önce işitilip sonra dille pekiştirilerek okunup yazılması süreçlerinden oluşmaktadır. Dört temel duyunun (dinleme, konuşma, okuma, yazma) en etkin şekilde kullanıldığı bu yöntemin en önemli özelliği dil malzemesinin ülkenin kültürüne uygun olmasını öncelemesidir. Öğretilen kelimelerin basit ve etkili olması bakımından anadili öğrenmeyle aynı yöntem kullanılmaktadır. Bunun için tüme varım yeteneğini geliştirilmesi bakımından en etkili dil öğretim metotlarından birisidir.⁸⁶ *Sübha*'nın her bölümünde yabancı dili öğretmen yanında anadil öğretiminin yapıldığı belirtilmişti. Bu bahirde verilen kelimelerin, çocukların anlama ve anlamlandırma düzeylerinin üzerinde olduğu gerçeğiyle beraber, müellifin de belirttiği gibi ilerde alacakları eğitimde daha başarılı olmaları adına ezberletiliyor olması, düzvarım dil öğretim yöntemiyle aynı amaçları içermektedir. Bu kelimeler medreselerde okutulan hemen hemen bütün derslerde okunacak ve yazılacaktır. Böylece anadilinin öğrenildiği gibi ezberde bulunan sözcüklerin kullanım yeri geldiğinde anlamlı bir bütün oluşturacağı muhakkaktır. Bu bakımından *Sübha*'da kısa vadeli bir dil öğretiminin değil uzun vadeli bir dil öğretimin hedeflendiği söylenebilir.

İlk beytinde aslanın “ضيفم – غضنفر – ضرغام – اسد – أسامة – حيدر” şeklindeki altı tane isminin verildiği bölümü, el-Hecezu'l-Ahrebu'l-Makbûzu'l-Mahzûf bahri olup vezni

⁸⁴ Selim Emiroğlu, “Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eğitim Değeri Üzerine Bir İnceleme”, Doktora Tezi, Konya, 2010, s. 365-366

⁸⁵ En Küçük Lügat Subha-i Sıbyan (Çocukların Tesbihi), s. 110.

⁸⁶ Özcan Demirel, İlk Öğretim Okullarında Yabancı Dil Öğretimi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 39-41.

-mef'ûlû mefâilûn fe'ûlûn- şeklindedir. Aslan kelimesinin bu kadar fazla karşılığının ilk beyitte verilmesi, karakter benzetmesinden hareketle öğretilen kelime vurgulanmakta ve akılda kalıcı olması sağlanmaktadır. Bahirin başında “لو” edatıyla “ترى” fiili birlikte kullanılıp anlamı “göreydin” şeklinde tercüme edilmektedir.⁸⁷ *Sübha*'da sık sık bu şekildeki söz öbekleriyle karşılaşmak mümkündür. Fillerin edatlarla kullanılması, bir seferde tek bir yapıyı sunma yabancı dil öğretim ilkesinin içerisinde değerlendirilebilir. Bu ilkeye göre, her seferde tek bir sözcük ya da cümle öğretilmelidir. Fakat aynı zamanda bu ilkeye göre sınıf içi uygulamalarda birden fazla sözcük ve cümle kalıbı öğretmeye çalışmak etkili olamaz.⁸⁸ İncelediğimiz eserlerde verilen sözcüklerin bu öğretim ilkesine aykırı olduğu düşünülemez. Çünkü bir beyit ezberlenmeden diğer beyitte geçilmeyeceği medrese eğitim sisteminin bir gereğidir. Böylelikle verilen her sözcük veya sözcük grubu tam öğrenildikten sonra diğerine geçilmektedir. Bu bölümde “هل (var mı), أيان - متى (kaçan-ne zaman)” edatlardan başka ritmik sayılar⁸⁹ da öğretilmektedir. Yaşanılan coğrafyada görülmesi muhtemel meteorolojik kavramların verilmesi ile bu bahir bitirilmektedir.

Eserin on dokuzuncu bahri, iki bölümden oluşan er-Recezu'l-Mahbûn bahri olup vezni -muftailun mefâilun müftailun mefâilun- şeklindedir. Birinci bölümde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, öğrencilerin günlük hayatlarında sık sık karşılaştıkları hayvanların isimlerinin verilmesidir. Çünkü verilen bilgilerin günlük yaşama aktarılması durumunda, hem öğrencilerin başarı durumları artar hem de dil eğitiminde kendilerini motive etme hususunda inançları güçlenir. İlk bölümün son beytindeki “muftailun mefâilun şair isen bu ilmi bil” dizesiyle, aruz vezninin öğretilmesindeki gaye açıklanmaktadır. Tek sebebin şair olabilmek için aruzun öğrenilmesi gerektiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Eserin telif edildiği dönemde tasavvufi düşüncenin en hakim olduğu dönem olduğu bilinmektedir. Bunun için ilim ehli olmanın göstergelerinden bir tanesinin de şiirdeki yetkinlik olduğu söylenebilir. Bu dize daha çok öğrencileri eğitim öğretime heveslendirme, güdüleme ve onları cesaretlendirme için olduğu belirtilmelidir.

⁸⁷ *Sübha-i Sıbyân*, s. 22.

⁸⁸ Demirel, *a.g.e.*, s. 32.

⁸⁹ *Sübha-i Sıbyân*, s. 23.

İkinci bölümde karşılıkları verilen fiillerin Kur'an'da geçmesine⁹⁰ rağmen günlük kullanımı fazla olanlar olduğu söylenemez. Bu bahir şu vecize ile bitirilmektedir:

“İlm okumağla sayd olur yazmak o sayda kayd olur

Hane-i dilde hıfz idüp sakla ki itmeye firar”⁹¹

İlim elde etmeyi, avlanıp avını yakalamaya ilmi yazmayı da avı bağlamaya benzeten müellif, ilmin kalıcı olmasını ve kaybolup yok olmamasını kalp ile saklamakla mümkün olduğunu belirtir. Beyitte ezberin okumak ve yazmaktan sonra gelen bir işlem olarak verilmekte. *Sübha* ezberletilmeye başlandığında çocukların tam anlamıyla okuryazar oldukları söylenemez. Bu durumu müellif giriş bölümünde ele almıştı. O hâlde *Sübha* ezberlenmeye başlandığında başka ders materyalleri ile birlikte eğitim aracı olarak kullanıldığı anlamına gelir. Yani öğrenciler bu bahre kadar ezber yaptıklarında artık iyi bir okuryazar durumundalar. Müellifin eserini ders kitabı olarak okuturken aynı zamanda okuma ve yazma eğitimi vermek için başka eserlerin de okutulduğu anlamına gelmektedir. Bu sistem aslında Osmanlı medrese sistemine pek uymamaktadır. Çünkü medrese sisteminde bir kitap bitirilmeden diğerine geçilmediği bilinen bir gerçektir. Bu sonuca göre Sıbyan mekteplerindeki eğitimin öğreticiden öğreticiye değiştiğini göstermektedir. Ayrıca tam merkezi bir medrese sisteminin hâkim olmadığı sonucuna da ulaşılabilir.

Nasihat veya vecize tarzında beyitlerin olmadığı *Sübha*'nın yirminci bölümü, es-Seri'u'l-Matviyyu'l-Mevkûf bahirinin vezni -müfteilün müfteilün fâilün- şeklindedir. Bahir kendi içerisinde iki bölüm şeklinde verilmiştir. Bahirin giriş kısımlarında كعب (topuk), رجل – قدم (ayak), مخ (ilik), عظم (sökük ve kemik, Farsça karşılığı olan ustuhvan kelimesi verilmiş), مضغة (et paresi), شحم (iç yağı), لحم (et), تن – نفس (can ve kan), خاصرة (bögür), قدي (boy bos), حوصلة (kursak) ve معدة (şırdan) kelimelerini içeren ve üç beyitten oluşan insan uzuvları bir arada verilmektedir.⁹² Bahirin ikinci bölümünde de üç beyitte bu organlara devam edilmektedir. Genellikle *Sübha*'da aynı alanla ilgili kelimelerin hepsi bir arada verilmemektedir. Daha önceki bahirlerde de organlar ile ilgili kelimeler verilmişti. Ancak incelediğimiz ikinci eser olan *Nübehar*, aynı alanlarla ilgili kelimeler genellikle birlikte verilmektedir. Bunun temel sebepleri arasında

⁹⁰ Detaylı Bilgi İçin Bakınız: İriç, a.g.e., s.223-224

⁹¹ *Sübha-i Sıbyân*, s. 24.

⁹² *Sübha-i Sıbyân*, s. 24.

Sübha'nın hacim ve seviye olarak daha büyük ve kapsamlı olmasıdır. Kelime sayısı bakımından *Nûbehar*'ın neredeyse iki katı olan *Sübha*'da aynı alanla ilgili kelimelerin farklı bahirlerde verilmesinin sebeplerinden birisinin de aruz vezni ile ilgili olduğunu belirtmek gerekir.

Anlamli cümlelerin kurulmasındaki en önemli etken olan bazı edatların karşılıkları verilmektedir. عم (neden), مم (neden), ما (değil), ثم (yine-sonra), كيف (nite-nasıl) ve إذ (kaçan-vaktaki) şeklindeki edatlarından sonra يعضم – يكلو (saklar demek) ve يخرص – يكذب (yalan söyler) şeklindeki muzari fillerin anlamları verilmektedir.⁹³ Bu edatlar ile filler birlikte düşünüldüğünde aynı zamanda kelime değil de bir cümle anlamına işaret edilmektedir. Edatların anlam olarak bu ve benzeri fillerle kullanımının olduğuna dikkat edilmelidir. Bir diğer husus ise, ⁹⁴ يعضم filli Türkçe sözlüklerde “saklama” anlamı verilmemektedir. Kelimelerin zamanla anlam kaymalarına maruz kaldığını söylemek gerekir. Aslında saklamanın arka planında korumak eylemi vardır. Fakat zamanla birinci anlamı karşılayan kelimenin yerini başka bir kelime almaktadır. *Sübha*'da, yazıldığı dönemde farklı anlama gelip günümüzde farklı anlama gelen kelimelerin fazla olduğunu belirtmek gerekir. Bu bahirin ikinci bölümünde ayrıca bitki, baharat, maden ve hayvan isimlerinden bazılarının verilmesinin yanında bazı mastarların da karşılığı verilmektedir. Son beyitte de sayma sayıları ve sıra sayıları verilmektedir. Bu bölümde verilen سبع (yedi), تسع (dokuz), خمس (beş), ثالث (üçüncü) ve ثلاثون (otuz) sayılar ve sıra sayısının⁹⁵ ortak noktası fonetik benzerliktir. Ahenk ve fonetik uyum aruz vezinlerinde önemli olduğundan her bahirde farklı sayılar verildiğini söylemek gerekir. Sayıların bir arada verilmeyip farklı farklı yerlerde verilmesi ise, öğrenciler açısından parçaların birleştirilmesi bakımından öğrenme zorluğunu meydana getirdiği söylenebilir. Ezberlenen bilgi zamanı geldiğinde kullanmaya uygun bir şekilde belleğe yerleştirilmektedir.⁹⁶ Dil yeteneğinin geliştirilmesinde önemli bir yeri olan ezberlemenin sistematik olması, bilginin kullanılmasını kolaylaştırır. Bu bakımdan bilginin dağınık olması, bilginin kullanılmasını zorlaştırdığı söylenebilir.

Sübha'nın yirmi birinci bölümü el-Kâmil bahri olup vezni -mutefâilun mutefâilun mutefâilun mutefâilun- şeklindedir. Hayvan isimlerinin öğretilmesiyle başlanan bölüm, çeşitli isim, mastar, cümle kalıbı ve iyelik zamirleri verilip bir nasihatle bitirilmektedir.

⁹³ *Sübha-i Sıbyân*, 24.

⁹⁴ Mehmet Kanar, *Kanar Arapça Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1262.

⁹⁵ *Sübha-i Sıbyân*, 25.

⁹⁶ Yüksel Çırak, *Öğrenmenin Doğası ve Temel Kavramları, Eğitim Psikolojisi*, Ed.: Alim Kaya, Pagem Akademi, 6. Baskı, Ankara, 2011, 237.

ليقل (sana) ve قبلك (senden ön) sözcüklerinden sonra getirilen لا تقل (söyleme) ve ليقل (söylesin) emir kalıbındaki filler aynı dizide verilmektedir.⁹⁷ Bu sözcük hem kendi başlarına hem de birlikte düşünüldüğünde anlamlı bir bütün ifade etmektedir. *Sübha*'da fillerin zamanlara göre, eserin başlangıcında mazi, ortalarına doğru muzari ve sonlarına doğru emir çekimlerinin verilmesine gayret edildiği belirtilmelidir. Bu şekildeki kullanımın kolaydan zora ve basitten karmaşığa doğru öğretim ilkesine uygun olduğu söylenmelidir.⁹⁸ Bu bahirin son beyti şöyledir:

“Mutefâilun mutefâilun okı bahr-ı kâmilî fazıl ol

Ulema sana diye aferin Cühela sana kalalar zebun”⁹⁹

Müellif, el-Kamil bahirinin okunması durumunda öğrencilere üstün ve faziletli olacaklarını söylemektedir. Bu sayede ulama, bu bilgiye sahip olanı övüp meth edecek ve cahiller de ona karşı aciz ve karşı koyamaz duruma geleceklerdir. Bu bahirdeki nasihat de öğrencileri eğitim öğretime teşvik etme ve cesaretlendirmek mahiyetindedir.

Sübha'nın yirmi ikinci bahri iki bölümden oluşan el-Hezecu'l-Mekfûfu'l-Ahrebu'l-Makzûf olup vezni -mef'ûlu mefâîlu mefâîlu feûlun- şeklindedir. Hemen hemen her beyitte kelimelerin karşılıkları verilirken “dî” (söyle) emir kipi kullanılmıştır. Bu bahirde nasihat olarak verilen herhangi bir beyit yoktur. Kelime türü bakımından, ism-i fail, fiil ve mastar ağırlıklıdır. Bahirin ikinci beytinde renkler türleri ile ilgili kavramlar verilmektedir.¹⁰⁰

Sübha'nın yirmi üçüncü bahri de iki bölümden oluşan et-Tavil olup vezni -feûlun mefâîlun feûlun mefâîlun- şeklindedir. Birinci bölümün sonunda müellif, bahirin veznini verip “İçinde cevahir var hüner onda dalmaktır”¹⁰¹ dizesiyle bu bahirdeki mastarları verilen kelimelerin önemine de işaret ettiği söylenebilir. Bu bahirdeki kelimelerin çoğu mastar olup biraz da ism-i fail kalıbında kelimeler bulunmaktadır. Arapçada en sık kullanılan kelime gruplarından isim, fiil, mastar, ism-i fail, meful, sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdil kalıplarıyla incelediğimiz eserler ön plana çıktığı söylenebilir. Fillerin karmaşık yapılarından dolayı daha az tercih edildiği de

⁹⁷ *Sübha-i Sıbyân*, 25.

⁹⁸ Demirel, a.g.e., 31-33.

⁹⁹ *Sübha-i Sıbyân*, 25.

¹⁰⁰ *Sübha-i Sıbyân*, 26.

¹⁰¹ *Sübha-i Sıbyân*, 27.

belirtilmelidir. Arap dilindeki bütün sigarlardan örnekler içeren inceleme konusu her iki manzum sözlükte de ağırlıklı olarak masterlar verilmektedir. İnceleme yaptığımız her iki eser de Arapça kelimelerin bütün kalıplarından kelimeler vererek öğrencilere ileride alacakları eğitim için hazır bulunuşları bakımından yetkinlik kazandırılmaya çalışılmaktadır. Verilen kelimelerde belirli bir sıra olmayıp bahirlerdeki vezinlere uygun kelimelerin seçilmesine dikkat edildiği söylenebilir. Dilbilgisinin anlamlandırılması küçük yaştaki çocuklar için zor olduğundan verilen kelimelerin ezberletilmesi ile yapılan yabancı dil eğitimi, konumuz olan her iki manzum sözlük için de hâkim olan yöntemdir. Klasik gelenekte gramer ağırlıklı bir dil öğretimi tercih edilip günümüzde daha çok gramer kullanımı birlikte içeren yöntemler tercih edilmektedir.¹⁰² Arap dili gramerinin Arapçanın öğrenimini bastırdığı, gramer bir araçken amaç haline geldiği¹⁰³ düşünüldüğünde, incelenen eserlerin dil öğretiminde uyguladığı yöntemin bir tecdit hareketi olarak kabul edilmesi gerekir. İncelediğimiz her iki eser bu anlamda, klasik yabancı dil eğitiminden farklı bir yöntem ve teknik izlediği vurgulanmalıdır.

Kelime ve üslup olarak *Sübha*'nın farklı yapı içerdiği bölümlerinden birisi olan el-Muzâri' bahirinin vezni - mef'ûlu fâilâtun mef'ûlu fâilâtun- şeklindedir. Bahirin başlarında genellikle ism-i fail kalıbındaki isimlerin karşılıkları verilmektedir. *Sübha*'da genellikle müfret isimler kullanılıp سبات - سبت (rahat), ارث - تراث (miras), عرفان - شعر (bilmek) ve عرف - جود (ihsan) sözcükleri cemileriyle birlikte verilmektedir. Cemi kalıbının tek başına verildiği kelimelerden bir tanesi de الواح (tahtalar) sözcüğüdür. Mübalağalı ism-i fail kalıbındaki ختار (aldatıcı) ve نمام (koğulayıcı) sözcüklere bu bahirde yer verilmektedir. Muzari fiili olumsuz yapan لا edatıyla kullanılan fiillerin verildiği beytin ikinci dizesinde de yalın olarak muzari fiiller verilmektedir.¹⁰⁴ Bu fiillerden sonraki beyitlerde yavaş yavaş kendi içerisinde anlamlı cümle olarak kabul edilebilecek bölüm gelmektedir. Bu beyitlerde düz yazı mantığı ile evrenin yapısıyla ilgili bilgiler verilmektedir:

"Arş oldı cism-i a'zam oldı muhit ecsam

Hem arş sakf-ı hane hem arş taht-ı sultan

¹⁰² İsmail Güler, "Dil Öğretimi, Dil Bilgisi ve Arapça", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 13, Sayı: 2, 2004, s. 171.

¹⁰³ Şahin Şimşek, "Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri", **İlahiyat**, Ankara, 2019, s.309-310.

¹⁰⁴ **Sübha-i Sıbyân**, 28.

Arş'ın içinde kürsi kürsi içinde gökler

Gökler içinde yerler yirler çepçevre bahr-ı umman

Yerler turur muallak merkezde nokta vari

Durmaz döner felekler manend-i çarh-ı gerdan"¹⁰⁵

Beyitleri şu şekilde sadeleştirmek mümkündür: “Arş’ın en büyük cisim ve bütün cisimleri kuşatır. Arş, “hanenin tavanı” ve “padişahın tahtı” anlamındadır. Arşın içinde kürsi, kürsinin içinde gökler, gökler içinde yerler ve yerleri çepeçevre kuşatan okyanustur. Yeryüzü bir nokta gibi asılı, felekler ise dönen çark gibi dönmektedir.” Felek, yıldızların döndüğü yer anlamındaki astronomi kavramıdır. Müslüman astronomlar, yedi gezegenin her biri bir halkada yüzer¹⁰⁶ şekilde tasavvur ettikleri felek adındaki bu halkaların Allah’ın izniyle döndüğünü kabul etmektedirler.¹⁰⁷ Müellif, eserin sözlük bölümünde ilk defa kelime öğretimi yerine bir konuyu öğretmeye çalışmaktadır. Müellifin astronomi ilmindeki derinliği, İslam felsefesine hakimiyeti ve kelam alanındaki tartışmalara ne kadar iyi hâkim olduğu bu beyitlerden anlaşılabilir. Müellifin bu bilgileri burada ve bu şekilde çocuklara öğretmeye çalışması, müellifin zamanın şartlarına göre konuya vermiş olduğu önemden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca burada yerlerin -yani dünyanın- göklerin içinde olduğu ve göklerin döndüğü belirtilir. Bu da aynı zamanda dünyanın da döndüğü anlamına gelmektedir. Bu bilginin o zamanın şartlarında kabul görmeyeceği bir gerçektir. Bundan dolayı müellif, belki de kendi görüşünü gelecek nesillere aktarmak için burada dile getirmeyi tercih etmiştir. Çocukların verilen bilgiyi anladıkları ya da kavradıkları pekâlâ düşünülemez ama ileride bu bilgiyi kullanacak birilerinin çıkacağı ümidiyle burada dile getirildiği söylenebilir.

el-Muzâri’ bahrinin son dizesi şu nasihatle bitirilir:

“İlm ü kemal ü hikmet kesb eyle olma nâdân”¹⁰⁸

¹⁰⁵ **Sübha-i Sıbyân**, s. 29.

¹⁰⁶ el-Enbiya, 21:33.

¹⁰⁷ İlhan Kutluier, “Felek”, **DİA**, C: 12, s. 303-306; Cemal Kurnaz, “Felek”, **DİA**, C: 12, s. 306-307.

¹⁰⁸ **Sübha-i Sıbyân**, s. 29.

Bu dizede, özellikle tasavvuf olmak üzere genel itibari ile diğer İslami ilimlerin en sık kullandığı üç terim kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu kavramların sıralanışı tasavvufi merhalelerin seyrine uygun bir şekilde yapıldığı söylenebilir. İlim,¹⁰⁹ kemal¹¹⁰ ve hikmet¹¹¹ kazanmak hem dünyada hem de ahirette pişman olmamanın ön koşulu olarak takdim edilir. Çocuklara verilen dil eğitiminin tali hedefleri yanında asıl hedeflerin de öğretilmesi, verilen eğitimden alınacak olumlu sonucu etkileyeceği şüphesizdir. Çocukların kendilerini ve evreni bilmelerinin seviyesi, bildiği kelime sayısı ve onları anlamlandırmasıyla doğru orantılıdır.¹¹² İncelenen eserlerde, hem dil öğretimi verilen kelimelerde hem de din-ahlak eğitiminin yapıldığı nasihatlerde öğrencinin maddi-manevi gereksinimlerini karşılama amacı olduğunu belirtilmelidir. Sözcükler, günlük yaşantıda ve ileride alınacak eğitimde kullanımları en fazla olanlardan seçilmiştir. Nasihatler ise eğitim-öğretim sürecinde gözetilmesi ve unutulmaması gereken ilkeler şeklindedir.

Sübha'nın yirmi dördüncü bölümü, el-Hezecu'l-Müseddesu'l-Mahzûf bahri olup vezni - mefâîlun mefâîlun feûlun- şeklindedir. Bu bahir eserin üçüncü bölümünde de olup burada ikinci defa verilmektedir. Kelime öğretiminin yanında konu veya olgu öğretiminin yapıldığı bu bölüm, علم – عالم – علام (dânâ- bilgin) kelimeleri¹¹³ gibi eğitim-öğretim sonucu ulaşılabilecek mertebeyi ifade eden "ilim sahibi kişi" kelimesinin karşılığı veriler başlar. Bu bölümde de coğrafi bölge olarak kabul edilebilecek yerlerin tanıtımı düz bir anlatımla şöyle yapılmaktadır:

“Şu yir kim andadır ol Tur dağı

O yirin adıdır Sinin û Sina

Tuva bir vadidir karbında Şam'ın

Kim anda gördi nar û nur-u Musa”¹¹⁴

¹⁰⁹ Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 184; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü - İstilahat-ı İnsan-ı Kamil**, Haz.: İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 798.

¹¹⁰ Uludağ, **a.g.e.**, s. 210; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, **a.g.e.**, s. 949,

¹¹¹ Uludağ, **a.g.e.**, s. 169; Hikmet ve hikmetin çeşitleri için detaylı bkz.: Seyyid Mustafa Rasim Efendi, **a.g.e.**, s. 449.

¹¹² Selim Tiryakiol, “Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler, (Tuhfe-i Asım Örneği)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 2.

¹¹³ **Sübha-i Sıbyân**, s. 29.

¹¹⁴ **Sübha-i Sıbyân**, s. 29.

Sina dağının coğrafi konumu ile ilgili tartışmaların olduğu bilinmektedir.¹¹⁵ Müellifin Sina çölünün ve Tur dağının nerede olduğunu öğrencilere öğretmeye çalışması, bu konuda onları doğru bilgilendirme çabası olarak değerlendirilebilir. Müellif, İslam tarihi için önemli yerlerin ya ismini vermekte ya da hakkında bilgi vermektedir. Özellikle astronomi ve coğrafya ile ilgili konularda verilen bilgilerin niteliği ve sözcüklerin sayısına dikkat edildiğinde müellifin bu konularda uzman biri olduğu söylenebilir. Tasavvuf, kalam, tefsir ve az da olsa fıkıh alanları ile ilgili önemli kelimeler diğer sözcüklerle birlikte verilmektedir. Ancak söz konusu astronomi ve coğrafya olunca, bu alanlarla ilgili kavramları farklı değerlendirip onlara ayrı bir yer ayırmaktadır. Bu bahirin son beyti de içerdiği kelimeler bakımından anlam olarak bir bütün oluşturmaktadır. Şöyle ki; جلا (avare olmaktır vatandan), اسرى - اسارى - اسير, kelimelerini kullanarak “*Celâ âvâre olmakdur vatandan, Esirin cem'idir esrâ üsârâ*”. Birbiri ile ilişki kelimeler bir dizide verilip Arapça karşılığı bilinen sözcüğün de çoğulları getirilir. Bu durum etkileşimi fazla olan iki kültürün aynı zamanda dillerinin de birbirini etkilediğini¹¹⁶ gösteren en iyi örneklerden bir tanesidir. Bu kavramlardan hareketle küçük çocukların hem kendi hem de diğer dilin kültür ve dil malzemesini tanımış olduğu söylenebilir.

Vezin ölçüsü -feillâtun feillâtun feillâtun feillâtun- şeklinde olan er-Remelu'l-Meşkül bahri, yedi beyitten oluşmaktadır. Bu bahir, içerdiği kelime bakımından tekrar veya özet şeklinde olduğu söylenebilir. Burada verilen kelimelerin çoğu daha önceki bahirlerde karşılığı verilmiş olup önem, tekrar, yeni karşılıklarının verilmesi ve uyak dolayısı ile burada tekrar edildiği söylenebilir. نعم (koyun ve keçi sınıfı), سرطان (yengeç) ve اسلة (dil ucucu), فم (ağız), اسلة (dil ucucu), لب (dudak), شفة - لب (dil), عبق - رقب (boyun) gibi daha önce en az bir karşılığı verilen kelimeler verilir. Bu bölümde بم (ne ile), ثم (orada) ve لم (niçin) edatları verilmektedir. Bu sözcüklerden sonra, yeni kelimeler öğretilip çocuklara içerisinde bulundukları zamanın geçmişten ve gelecekte daha değerli olduğunu ve onların içinde bulundukları zamanı daha iyi değerlendirmeleri gerektiğini anlatan şu vecize ile bahir bitirilir:¹¹⁸

“Geçene irilmez amma gelecek heman bu gündür”

¹¹⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Sînâ”, **DİA**, C: 37, s.(221-222).

¹¹⁶ Gökhan Ölker, “Lugât-ı Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiye Üzerine”, **Turkish Studies**, Volume: 8/9, Ankara, 2013, s.2009(2007-2019).

¹¹⁷ **Sübha-i Sıbyân**, 29.

¹¹⁸ **Sübha-i Sıbyân**, 30.

Eserin dördüncü bahiri olan el-Müctessü'l-Mahbûn, burada iki bölüm olarak tekrar getirilmektedir. Sıfat-ı müşebbehe, ism-i fail, isim ve mastar türündeki müştak isimlerin karşılığı verilmektedir. Karşılıkları verilen bu sözcüklerin genel itibarı ile insana ait özellikleri belirtmesi dikkat çekicidir. حنيف (doğru), عوج (eğrilik), نحيف (arığ-sıska), كلالة (oğlu ve babası olmayan, حرفة (ne söylediğini bilmeyen), هرم (kati- yani çok-kocamış), عقيم (doğurmaz koca karı), كليل (yorulmuş) ve عليل (hasta) kelimeleri¹¹⁹ ilk bölümde yer alan ve insanlara ait özellikleri ifade etmekle beraber diğer eşya ve nesneleri betimleyen kelimeler de verilmektedir. Güdümlü-dil yöntemi, öğretilecek dil malzemesinin kısıtlanması ve sıralanmasıyla dil öğretimi yapılmasını benimser. Bu yöntemin kullandığı sıklık, yaygınlık, yararlılık, anlam genişliği, kolaylık ve öğrenilebilirlik gibi ölçütlerin kullanımı ilk çağlara kadar dayanmaktadır. Bu ölçütlere göre sıralanmış sözcüklerin veya yapıların öğretimi, öğrencinin nasıl ve ne düzeyde bir dile gerek duyduğunu “gereksinim çözümlemesi” değerlendirmesinden sonra belirlenip başlanır. Bu yöntem, sözcüklerin sıklıklarını sayısına veya sözcüğün faydasına göre belirler.¹²⁰ Bu bağlamda bu iki eserde kelimelerin belirlenişi bu yöntemle paralellik gösterdiği söylenebilir. Bir önceki bahir ile bu bahir birlikte düşünüldüğünde, bölümlerin hazırlanışı öğretilmesi gereken kelimelerin bir plan içerisinde hazırlandığı söylenebilir. Seçilen kelimelerin ne titizlikle seçildiği ve nasıl manzum hâle getirildiği, müellif tarafından eserin girişinde ve başka yerlerde belirtilmişti. Şöyle ki:

“Nazmı hususunda edip ihtimam

Ahsen-i tertible verdim nizâm”¹²¹

“Kelamın sedef oldı manası lü’lü”¹²²

Bahirin ilk bölümünün son beytinde vezin ile birlikte şu nasihat yer almaktadır:

“Bu âleme niye geldin bilenden al haberi”¹²³

¹¹⁹ Sûbha-i Sıbyân, 30-31.

¹²⁰ Demircan, a.g.e., s. 195.

¹²¹ Sûbha-i Sıbyân, 2.

¹²² Sûbha-i Sıbyân, 21.

¹²³ Sûbha-i Sıbyân, 31.

Müellif, küçük çocuklardan varlık sebeplerini sorgulamaları gerektiği şeklinde anlaşılması mümkün olan bu beyitte, onları bilginin kaynağına yönlendirmektedir. Dil öğretimi ve genel eğitim-öğretim açısından öğrencileri bilginin kaynağına sevk etmek, onların araştırma yeteneğini geliştirmektedir.

el-Müctessü'l-Mahbûn bahirinin ikinci bölümündeki kelimeler, birinci bölümündeki kelimelerle yapı olarak benzerlik gösterse de alan olarak biraz daha farklılık bulunmaktadır. بعوضة (sivri sinek), فراشة (pervane), ذباب (kara sinek) ve عنكبوت (örümcek) sözcükleri bir bahirde verilmektedir. Tür olarak benzerlik gösteren hayvanlar, *Sübha*'da genellikle aynı beyit ya da bahirde verilmektedir. Bahir, ikinci bölümün devamındaki beyitlerde aynı alan ile ilgili ve eş anlamlı kelimelerin verilmesi ile bitirilmektedir.¹²⁴

Sübha'nın yirmi sekizinci bahiri er-Recez olup vezni - mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun- şeklindedir. *Sübha*'nın giriş ve sonuç bölümlerindeki kelimeler, dinî temanın ağırlıkta olduğu kelimelerdir. Başlangıcında yer alan Kur'an kelimeleri daha çok inanç ve ahlakın gerektirdikleridir. Sonuç bölümündeki kelimeler ise daha çok ahiret, ödül ve ceza ile ilgilidir. Başka kelimeler de olmakla beraber تسنيم (cennet çeşmesi), ماء معين (ab-ı revan-akan su), زقوم (cehennem meyvesi) مخلد – خالد (cavidan-ebedi kalan) ve يوم الدين (ruz-i ceza) sözcüklerinin¹²⁵ hepsi doğrudan ahiret ile ilgili olup bunlarla aynı zamanda Arapçadaki isim tamlamaları öğretilmektedir. Yaşam serüveni başta olmak üzere hemen hemen her şeyin bir başlangıcı ortası (gelişme) ve sonucu vardır. Edebi türler başta olmak üzere hemen hemen bütün türlerde bu bölümler olmazsa olmazdır. Özellikle *Sübha*'da olmak üzere incelediğimiz eserlerde yapıyla birlikte kelimelerin anlamı da bu şekilde verilmektedir. Bu bahirde Arap dilinde yaygın olarak kullanılan أم القرى (Mekke) ve أم الكتاب (aslu'l-kitab-Kur'an-ı Kerim) künyelerinin karşılıkları da verilmektedir. Arap dilindeki neredeyse bütün kelime kalıplarından örneklerin yer aldığı incelediğimiz sözlüklerin ikisinde de künyeler bulunmakta ama *Nûbehar*'daki künye isimleri daha fazladır. *Nûbehar*'da daha detaylı ele alınacaktır.

Sübha'nın son bahri er-Remelu'l-Müseddesu'l-Maksûr olup vezni - fâilâtun fâilâtun fâilun- şeklindedir. Bu bahirde karşılıkları verilen kelimelerin anlamlarına bakıldığında, eserin son bölümünün olduğu anlaşılmaktadır. Bir işin veya herhangi bir

¹²⁴ *Sübha-i Sıbyân*, 31.

¹²⁵ *Sübha-i Sıbyân*, 32.

şeyin bitiminde genellikle temenniler bulunmaktadır. Müellif, eserinin son bölümünde seçtiği kelimelerin geneli temenni ve istek anlamındadır. Eserin genelinde kelimeler anlam olarak birbiri ile ilişki içerisinde olduğunu belirtmiştik. Son bölümde bu ilişkinin daha kuvvetli hissedildiği söylenmelidir. Öğretilmeye çalışılan dilin hem günlük yaşamda kullanımı hem de ileride alınacak eğitimden maksimum faydanın alınması açısından ileri seviyede kelime bilgisi öğretildiği söylenebilir. Çocukların buraya kadar olan bölümleri ezberlediği var sayıldığında, tenasüp sanatından hareketle son bölümdeki kelimeleri birbiri ile ilişkilendirmeleri zor olmayacağı söylenebilir. Örneklendirmek gerekirse;

“Rabb sahib Rabb hem perverdigar

Gayb gizlidir şehadet aşikar

Veche kıble hem teveccüh ismidir

Şatır canib oldı hacip perde”¹²⁶

Bu beyitlerdeki kelimeler düzyazı şeklinde düşünüldüğünde şu şekilde tercüme edilebileceğini düşünüyoruz: “Allah senin sahibindir. Aynı zamanda bütün mahlûkatı yaratıp, yöneten ve terbiye eden odur. Gaybın kelime anlamı ‘gizli’ olduğu gibi hakikatte de gizlidir. Şehadet de anlam olarak ‘aşikâr’ olduğu gibi, insanın şehadeti aşikâr olmalı. Yön’ün kıble olmalıdır ki zaten ismi de ‘teveccüh’ demektir. Şayet yönün kibleden başka tarafa saparsa kibleyle arana perde girer.” Yaptığımız yorumun zorlama olduğu düşünülebilirse de eseri bir bütün olarak ele aldığımızda, verilen kelimeler arasında bu şekilde bir ilişkinin olduğu rahatlıkla fark edilecektir. İncelediğimiz eserlerin yabancı dil öğretiminin yanında bütün İslami ilimlerde bir bilinç kazandırma amacını güttüğü belirtilmelidir. *Sübha*’nın son beyti nasihat içeriklidir. Son beyitten bir önceki beyitte de sözlüğün ve incelememizin burada bittiğini haber veren kelimeleri şöyle kullanır:

“Rehb û havf û ra’b û haşye korkudur

Kühn û kusva hatime payan-ı kâr”¹²⁷

¹²⁶ *Sübha-i Sıbyân*, 32.

¹²⁷ *Sübha-i Sıbyân*, 33.

خشية - رغب - خوف - رهب (korku) Arapça kelimelerinden sonraki dizede كنه (bir şeyin hakikati, özü, bir nesnenin sonu), قصوى (bir şeyin nihayeti) ve خاتمة (son) kelimeleri Türkçede bilinmekle beraber bu kavramların karşılığını Farsçada “bir işin sonu” anlamındaki “payan-ı kâr” kelimesi ile vermektedir. *Sübha*’daki son nasihat ise şöyledir:

“Bir eser ko ta ki kala yadigâr

Bir amel kıl sana ola yar-ı gar”

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÛBEHARA BİÇÛKÂN

1.1. Müellif

Osmanlı dönemi sistemi çerçevesinde Kürtçe ders kitabı olarak okutulup ve Kürtçenin eğitim dili hâline getirilmesi için ele alınan *Nûbehara Biçûkân* isimli Arapça-Kürtçe-Arapça sözlük, Şeyh Ahmed-i Hânî/Ehmedê Xanî (1061/1650-1119/1707) tarafından kaleme alınmıştır. Müellifin ismi Ehmed/Ahmed olup mahlası Xanî/Hânî'dir. Doğu kültürünün bir geleneği olan müelliflerin isim ya da mahlaslarını telif ettikleri eserlerin giriş veya sonuç bölümlerinde zikretmeleri, bu eserde de mevcuttur. Eserin ve müellifin ismi, sözlüğün giriş bölümündeki yedinci beyitte şöyle ifade edilmektedir:

1

“Vêk êxistin Ehmedê Hânî

Navê ‘Nûbehara Biçûkân’ lê danî”²

(Ahmed-i Hânî bunları bir araya getirdi

Eserine ‘Nûbehara Biçûkân’ adını verdi)

Bugün Hakkâri Çukurca sınırları içerisinde yer alan ve Azerbaycan bölgesinden gelip Bağdat ve Şam bölgelerine giden ticaret kervanlarının yol güzergâhı olan bölgeye “Deşta Xanê” (Hân Ovası) denilmiştir. Yerleşim yeri hâlini alan bu bölge zamanla “Hân” ismini almıştır. Bu yerleşim yerine nispet edilenler “Hânî” nisbetiyle anılmıştır. Hânîler zamanla bir aşiret halini alıp çeşitli bölgelere siyasi sebeplerden dolayı yayılmışlardır. Hânîler aşiretinden fıkıh ilminde yetkinliğinden dolayı Mela (Molla) unvanını ilk olan şahıs İyad isimli kişi olmuştur. İyad’ın vefatından sonra, oğlu *Nûbehar*’ın müellifi Hânî’nin babası olan İlyas olmuştur. Hânî’nin annesi ise Gülnigar’dır.³ Ayrıca “Mela”, Pepûk”, ve “Kurdî” mahlaslarını da kullandığı zikredilir.⁴

¹ Kadri Yıldırım, **Ehmedê Xanî Külliyyatı I, Nûbehara Biçûkan (Arapça-kürtçe-Arapça) Sözlük**, Avesta, Baskı: 1, 2008, İstanbul, s. 9.

² Ehmedê Xanî, **Nûbar**, Fırat Yayınları, İstanbul, Arapça Alfabeden Çev.: Zeynelabidîn Zinar, 1992, s. 7. Bu eser, Nûbehara Biçûkan’ı incelememizde esas alınan eserdir.

³ Abdullah M. Varlı, **Dîvan û Jînewariya Ahmedê Hânî**, Sipan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 83; Kadri Yıldırım, **Nûbehara Biçûkan** s. 15.

⁴ Varlı, **a.g.e.**, s. 132-133.

Hânî, hicri 1061 miladi 1650-1651 yılında Doğubayazıt'ta doğmuştur. Müellif, "Mem û Zîn" adlı eserinde doğduğu yılı tercümeyle şöyle kaleme almaktadır:

"Lewra ku dema ji xeybê fek bû

Tarîx hezar û şêst û yek bû"

(Zira ne zaman ki gizli âlemden çıkıp doğdu

Tarih bin altmış biri gösteriyordu)⁵

Müellifin vefat tarihi ise; *طار خانی إلى ربّه* (Hânî Rabbine uçtu) ifadesinin yazılı olduğu tespit edilen bir belgeye dayanılarak ebced hesabına göre 1119/1707-1708 yılına tekabül ettiği iddia edilmektedir.⁶ Tasavvufi anlayışı sebebi ile hiç evlenmediği bildirilmektedir.⁷

Hânî; İslam düşünürü, filozof, şair, yazar, sosyolog, dilbilimci, edebiyatçı, eğitimci ve mutasavvıf kimlikleriyle meşhur bir âlimdir. Doğunun birçok bölgedeki medreselerde eğitimi almış⁸; bu medreselerde İslam tasavvufu ve felsefesi, Yunan felsefesi ve İshrâkîlik ekolünün görüşlerini öğrenmiş astronomi, şiir ve sanat eğitimini almıştır.⁹ Ulûhiyet, varlık, ahlak, sosyal ve kültürel meseleler ile ilgili konuları özellikle manzum eserlerinde sıkça işlenmiştir.¹⁰ Fıkhî mezhep olarak Şâfiî, itikadî olarak Sunnî-Eş'arî, tarikatta Nakşibendî'dir.¹¹ Telif ettiği eserlere bakıldığında çok iyi bir eğitim aldığı, doğu ve batılı filozofların görüşlerine hâkim olduğu, kendisinden önceki edebi türleri iyi bildiği, ilmî ve felsefi konulara kafa yorduğu ve bütün bu meziyetler sayesinde kendine has bir düşünce sistemi kurduğu görülmektedir.¹² İslami ilimlerdeki icazetini Atiye Medresesi hocalarından Molla Camî'den alıp Doğubayazıt'a dönerek eğitim dili Kürtçe olan bir medrese kurup vefatına kadar bu medresede eğitim vermiştir.

⁵ Ehmedê Hânî, **Mem û Zîn**, s. 414.

⁶ Kadri Yıldırım, **Ahmed-i Xani'nin Fikir Dünyası**, AKVAD, Ağrı, 2011, s. 32.

⁷ İsmail Aydoğdu, "Ehmedê Xânî'nin Kürt Milliyetçiliğine Etkileri", Yüksek Lisans Tezi, Van, 2018, s. 44

⁸ M. Sait Özervarlı, "Şeyh Ahmed Hânî", **DİA**, C: 16, s. 31-32; Metin Yıldız, "Ahmed-i Hânî'nin Varlık Anlayışı", **2. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan"**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018, s. 22(21-33)

⁹ Geçit, "Ahmed-i Hânî Çığırını Devam Ettiren Bayezidli İlim ve Fikir Önderleri", s. 79(73-98).

¹⁰ Özervarlı, "Şeyh Ahmed Hânî", s. 31-32.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz.: Kadri Yıldırım, **Nûbehara Biçûkan** s. 19-22.

¹² İzzeddin Mustafa Resûl, **Ehmedê Xânî ve Mem û Zîn**, Çev.: Kadri Yıldırım, İstanbul, 2007, s. 42.

İslami ilimler dışında hikmet-felsefe, matematik, fizik, geometri ve astronomi derslerini de medreselerinde okutmuştur. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini bilen Hânî, bütün eserlerini Kürtçe yazmıştır. Yaşadığı coğrafyaya yakın bölgelerde ilim ve tasavvufun piri olarak kabul edilip eserleri günümüze kadar medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır.¹³ Kendi medreselerinde verdiği eğitimde “Tasrîf” isimli sarf ilmi ile ilgili kitabın yazarı Eli Teremahî’nin sistemini uygulamıştır.¹⁴ Kürtçeyi titizlikle kullanan Hânî, bazı klasik kavramların anlamlarını ortaya çıkarıp yüceltmesi klasik edebiyattaki maharetini ortaya koymaktadır.¹⁵ Kürt yazar ve şairlerinin baş tacı olarak kabul edilen Hânî,¹⁶ Kürt edebiyatının en önemli sorunlarını ele alıp bunlara çözümler getirmektedir. Bu sorunlardan bazıları yazının işlevleri, bizzat dilin kendisi, edebiyat ve toplum arasındaki bağ ve ilişkiler olup bunlara bağlı olarak da dilin statüsüdür. *Nûbehara Biçûkân* isimli eseri bu sorunlar karşısında nasıl hareket edilmesi gerektiğinin reçetelerinden birisidir.

Hânî’nin günümüze kadar ulaşan *Nûbehara Biçûkân*, *Eqîdeya Îmanê*, *Dîwan* ve *Mem û Zîn* adlı eserleri bulunmaktadır. *Nûbehara Biçûkân* inceleme ve karşılaştırma konumuz olduğundan ileride detaylı olarak incelenecektir. *Eqîdeya Îmanê* (İnanç Risalesi) adlı eser, *Nûbehara Biçûkân*’dan dört yıl sonra yazılmış olup adeta onun devamı niteliğindedir. Çocukların anadillerindeki temel kelimeleri öğrenmelerinden sonra yine kendi anadilleri ile temel akaid konularının öğretilmesi hedeflenmiştir. Eş’arî ekol çerçevesinde 1687 yılında kaleme alınan eser; tevhit, Allah’ın sıfatları, kader, insan iradesi ve İslam mezhepleri bölümlerini içerip 70 beyitten oluşmaktadır.¹⁷ Bu eserin en önemli özelliği, din ilimleri alanında yazılan ilk Kürtçe ders kitabı ve kendisinden sonra bu alanda yazılan eserlere örnek teşkil esen bir eser olmasıdır.¹⁸

Mem û Zîn adlı eser ise; “Memê Alan” olarak bilinen hikâyenin yeniden yorumlanarak kahramanların isimlerinden hareketle isimlendirilen bir eserdir. Hânî, kültürel bir değeri olan bu hikâyeyi sahip olduğu düşünce sistemi içerisinde eriterek

¹³ Mahmut Dündar, “Ahmed-i Hânî’nin İlmî Kişiliği”, **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Tidsad, Yıl: 4, Sayı: 14, Aralık 2017, s. 226(222-229).

¹⁴ Aydoğdu, a.g.e., s. 44-45; Zülküf Ergün, **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, İstanbul, 2014, s. 180; Şakir Epözdemir, **Medereseyên Kurdisatnê Di Dewra Mîran û Neqşebendiyan de, Nûbihar**, Nûbihar, İstanbul, 2015, s. 89; Yıldırım, **Kürt Medreseleri ve Âlimleri**, s. 256-258.

¹⁵ Abdurrahman Kaplan, Hasan Aydın, **Ehmedê Xanî**, Ukam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 8.

¹⁶ Qanatê Kordo, **Tarixa Edebiyata Kürdi**, C: I, Stokholm, 1983, s.105

¹⁷ Ehmedê Xanî, **Eqîdeya Îmanê**, Analiz ve Şerh: Kadri Yıldırım, İstanbul, 2008, s. 5-6.

¹⁸ Kadri Yıldırım, **Nûbehara Biçûkan** s. 42-44; Ehmedê Xanî, **Eqîdeya Îmanê**, s. 6-11.

fikirlerini ortaya koymak için bir araç olarak kullanmıştır. Mesnevi nazım türünde kaleme alınan eserde müellif, içerisinde yaşadığı toplumun varoluşsal, toplumsal, kültürel ve siyasal sorunlarını işlemekte ve bunlara çözüm önerileri sunmaktadır.¹⁹

Dîwan, Hânî'nin farklı zamanlarda yazdığı ve kendi zamanındaki siyasi, sosyal ve edebi konuları işlediği şiirlerinin bir araya getirilmesinden oluşan bir eserdir. Hânî hayattayken divan haline getirilmeyen şiirlerinin elyazması nüshaları ilim ve edebiyat ehli kişilerce muhafaza edilmiş ve günümüze kadar ulaştırılmıştır. Bu eserler dışında Hânî'ye ait oldukları tartışmalı olan eserler de bulunmaktadır. Bunlar; *Yusûf û Zelîxa*, *Leyla û Mecnûn*, *Sîseban ya da Qewlê Newala Sîseban*, *Qewlê Hespê Reş*, *Tuhfetu'l-Ewam*, *Coğrafya Kitabı*, *Sekerata Mirinê*, *Nehcu'l-Enam û Tarîh* ve *Eqîdeya Îslamê*.²⁰

¹⁹ Aydoğdu, a.g.e., s. 52-58; Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan* s. 44-50.

²⁰ Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan* s. 51-58.

1.2. Nûbehara Biçûkân ve Yabancı Dil Öğretimi

Nûbehara Biçûkân, Kürtçenin ilk Arapça-Kürtçe sözlüğüdür.²¹ Önsöz ve 13 bölümden oluşan 220 beyit ve ortalama 1000 kelimedenden oluşmaktadır. Eser 1094/1683 yılında yazılmıştır.²² Başlangıç, birinci ve ikinci bölümleri mesnevi türünde diğerleri ise gazel şeklinde yazılmıştır.²³ Arapça -Kürtçe şeklinde sıralanan kelimeler Kürtçe – Arapça da sıralanmakta olup bu bakımdan Arapça – Kürtçe – Arapça sözlük olarak kabul edilebilir. Kürtçe dilinin ilk sözlüğü, Kürtçenin Kurmacî lehçesiyle yazılan ilk sözlüktür. Yine ilk iki dilli manzum sözlük olan *Nûbehara Biçûkân*, Kürtçe aruz bilgisi içermesi bakımından ilk eser, çocuk eğitime dair yazılan ilk ders kitabı ve anadille eğitim için yazılmış ilk eser olma niteliğini taşımaktadır.²⁴ Eser, Kur'an-ı Kerim'i hatmeden mübtedi çocukların okuma yazma ve Arapçayı öğrenmeleri için²⁵ aruz vezniyle yazılmış en başarılı eserlerin başında yer almaktadır.²⁶ Aynı zamanda Kürt dili tarihinde günümüze kadar ulaşmış ilk eser olma özelliğini de taşımaktadır.²⁷

Eserin çeşitli nüshaları bulunmakla beraber ulaşabildiklerimiz şu şekilde sıralanabilir:

- Eser ile ilgili bilgilendirme kataloğunda müellifin hattı olduğu kaydedilmiş ancak istinsah ve tarih kaydı bulunmayan Kahire Daru'l-Kütubi'l-Misriyye'de, (The Egyptian National Library), el-Hizanetu'l-Timuriyye, No: 46'da kayıtlı olup Akîda İmanê ile birlikte bulunmaktadır.
- Diğer bir nüsha Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi yazmaları içindeki 751 numarada kayıtlı mecmua'nın 38-49. varakları arasında bulunmakta istinsah kaydı olarak H.1148 tarihi yer alır.

²¹ Reşit Findi, *Min Yenabi'i's-Şi'ri'l-Kilasikî el-Kurdî*, Erbil, 2004, s. 101. M. Edip Çağmar, "Ahmed-i Hânî'nin Hayatı ve Eserleri", *Büyük Âlim ve Mutasavvıf Ahmed-i Hânî*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları Panel: 002, Ahmed-i Hânî Anma Paneli, Baskı: 2, 2012, Ağrı, s. 31.

²² Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, Nûbihar, 3. bs., İstanbul, 2015, s. 255; Zeynelabidîn Zinar, *Xwendina Medresê*, s. 78; Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan* s. 40.

²³ Cahit Başaran, "Kürt Dilinde Sözlükler", Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2014, s.69

²⁴ Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Âlimleri*, s. 259; Mazhar Dede, "İki Dilli Manzum Sözlükler Arasında Bir Mükayese Lugat-ı Feriştioğlu-Nûbihar Örneği", *2. Uluslararası Ahmed-î Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan"*, Ağrı, 2018, s. 67.

²⁵ Müfid Yüksel, "Şêx Ehmedê Xanî/Şeyh Ahmed El-Hânî", (Çevrimiçi): <https://mufity.blogspot.com/2018/10/sex-ehmede-xaniseyh-ahmed-el-hani.html> (28.05.2020).

²⁶ Nesim Sönmez, "Di Nûbihara Piçûkân'da Şîretname", *2. Uluslararası Ahmed-î Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan"*, Ağrı, 2018, s. 54.

²⁷ Kadri Yıldırım, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, Ağrı Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, 2011, s. 28.

- Başka bir nüsha ise yine Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi yazmaları meyanında 961 numaralı mecmuanın 52-64. varakları arasında bulunur. İstinsah tarihi olarak da, H. 1166 tarihi yer almaktadır.²⁸
- Eser ilk olarak 1794'te Yusuf Ziyaeddîn Paşa'nın "el-Hediyyetu'l Hemîdiyye fi'l luğeti'l-Kurdiyye" adlı Kürtçe-Arapça sözlüğüyle beraber İstanbul'da basılmıştır. İkinci basımı ise 1908'de yapılmıştır.²⁹ Tıpkıbasımı, A. Von Le Coq tarafından "Kurdische Texte" isimli kitabında 1903'te Berlin'de yayımlanmış Daha sonra Abdüsselâm Nâcî el-Cezerî'nin Muhammed Ramazan el-Kurdî el-Bohtî'nin (Ramazan el-Bûtî) kontrolüyle tashih edilip Dimeşk'te *Nevbehar* adıyla basılmıştır.³⁰ Bu eser elimizde bulunmaktadır. Zeynelâbidîn Zînâr, bu eseri Latin harflerine çevirerek tekrar yayımlamıştır.
- Zeynelabidin el-Amidî b. Molla Ramazan'nın *Muc'meu'l-Enhar fî Şerhi Kitabı Nûbehar* isimli bir Arapça şerhine ulaştık. Bu eserin yazım yeri ve tarhi belirtilmeyip müellif sadece kendini tanıtmaktadır. Ancak eserin *Nevbehar* isimli tashihten hareketle altmışlı yıllarda Dimeşk'te basıldığını düşünüyoruz.³¹
- 1990'da Zeynelabidin b. Molla Ramazan el-Amidî, *Mecmu'u-l-Enhar fî-Şerhi Kitabı Nûbehar* Arapça bir şerh yazmıştır.
- Diyarbakırlı Ahmet Hilmi el-Kuği tarafından *Gülzara Hemukan Şerha Nûbehara Biçûkan* adında bir şerh yazılıp bu eser günümüzde baskısı mevcuttur. Bu şerh daha sonra Türkçe-Kürtçe sözlük olarak Mehmet Emin Bozarslan tarafından yayınlanmıştır.³²
- *Feyzu'l-Kadiri'r-Rahmân Şerhu Nubihârâ Biçûkân* adınada Molla Musa Celâlî'nin bir şerhi daha bulunmaktadır.³³

²⁸ Yüksel, "Şêx Ehmedê Xanî/Şeyh Ahmed el-Hânî", (Çevrimiçi; 28.05.2020).

²⁹ Ertekin, "İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan", s. 94(89-106).

³⁰ Ahmed-i Hânî, **Nevbehar**, Tashih: Abdüsselâm Nâcî el-Cezerî, Bidaru't-Tabaat, Dimaşk, t.y.

³¹ Zeynelabidin el-Amidî b. Molla Ramazan, **Muc'meu'l-Enhar fî Şerhi Kitabı Nûbehar**, y.y.,t.y.

³² Kaplan, Aydın, **a.g.e.**, s. 13; Ahmet Hilmi Koği, **Gülzara Hemukan Şerha Nûbehara Biçûkan**, İstanbul, İhsan Yayınları, 2004; Salman Yeşil, "Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum): 29 Haziran - 1 Temmuz 2012**, C: I, s. 453-454; Turgut Karabey, "Ahmed-i Hânî (1651-1707) Hayâtı, Eserleri Ve Mem O Zîn Mesnevisi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, Erzurum, 2006, s. 59-60; Yusuf Ziyaeddin Paşa, **Kürtçe-Türkçe Sözlük**, Yeniden Düzenleyen: Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978.

³³ Geçit, "Ahmed-i Hânî Çığırını Devam Ettiren Bayezidli İlim ve Fikir Önderleri", s. 81.

- Hüseyin Şemrahî, *Nubehâra Biçûkân* adıyla *Nubihâr*'ın ulaştığı nüshalarından hareketle renklendirilmiş dizim ve şerh çalışması da mevcuttur.³⁴

14 beyitten oluşan önsözde, eser ile ilgili genel bilgiler verilmektedir. Besmele, Allah'a hamd ve Efendimize salavattan sonra;

“Navê ‘Nûbehara Biçûkân’ lê danî”³⁵

(Eserine ‘Nûbehara Biçûkân’ adını verdi)

şeklindeki beyitle eserine hangi ismi verdiğini belirtir. Eserin ismi ile ilgili tartışmalar ve görüş ayrılıkları bulunmaktadır. İsmi sonunda yer alan “behar” kelimesinin mevsim anlamındaki “bahar” mı yoksa mahsul ve ürün anlamındaki “bar” olup yanlışlıkla “behar”³⁶ ya da “bihar” olarak okunup yazıldığı hususunda günümüze kadar devam eden görüş ayrılıkları mevcuttur. Kadri Yıldırım, bu değerlendirmeler sonucunda eserin ismini; “Küçüklerin İlbaharı, Küçüklerin Yenibaharı, Çocukların İlbaharı, Çocukların Yenibaharı” şeklinde dört farklı şekilde Türkçeye çevirmenin mümkün olduğunu belirtir.³⁷ Botan Amedî, Hânî'nin eserlerini ele alırken eserin ismini “Nubara Pıçukan” şeklinde yazıp “Küçüklerin Turfandası” şeklinde tercüme etmektedir.³⁸ Metin olarak esas aldığımız Zeynelabidîn Zinar, “Nûbar”ı, 1903'te Almanya'da basılan nüshadan hareketle isimlendirilmiştir. Bu nüshanın da 1887 yılında Mele Mehemedê Wanî'nin elindeki eser baz alınarak hazırlandığı bilinmektedir. Zinar'ın esere bu ismi vermesindeki etken “Nûbehara Biçûkân”ın “Nûbar” ismiyle halk arasında meşhur olmasından kaynaklı olabilir.³⁹ Nûbar ismi ile Z. Kaya tarafından Arapça hâli ve Latin harfleri ile transkripsiyonu da mevcuttur.⁴⁰ Hânî'nin eserine verdiği isimde aynı zamanda benzetme sanatının da kullanıldığı söylenebilir. Eserin ilkbahara benzetilip ilkbaharın güzel, yeşil, eğlenme ve dinlenme zamanı, bitkilerden faydalanma zamanı⁴¹ diriliş mevsimi ve her şeyin başlangıcı olduğu gibi büyük incelikler bu benzetmede göz önünde bulundurulmuştur.

³⁴ Ahmed-i Hânî, **Nubehâra Biçûkân**, Haz.: Hüseyin Şemrahî, Nubihar, İstanbul, 2008.

³⁵ Xânî, **Nûbar**, s. 7.

³⁶ Ali Gewranî, **Ferhanga Kurdî Nûjen Kerdi-Erebî**, s. 392.

³⁷ Yıldırım, **Nûbehara Biçûkân** s. 39.

³⁸ Botan Amedî, Kürtler ve Kürdistan Tarihi - I, Fırat-Dicle Yayınları 1, İstanbul, 1991, s.158.

³⁹ Xânî, **Nûbar**, s. 6.

⁴⁰ Ehmedê Xani, **Nûbar**, Çev.: Z. Kaya, Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1986.

⁴¹ Çağmar, a.g.e., s. 32.

Eserin giriş bölümünde müellif istek ile arzusunu ve eseri telif etmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

“Ne ji bo sahib rewacan

Seçkin kimseler için değil

Belkî ji bo biçûkên Kurmancan

Belki Kürt çocukları için

Wekî ji Qur’anê xilas bin

Bitirdikleri zaman Kur’an’ı

Lazim e li sîwadê çavnas bin

Amaçlarını bilmeleri gerekir

Da bi van çend reşbelakan

Karalanan bu birkaç satır yazı

Li wan tabî’etmelekan

O melek yaratılışlar içindir

Derê zêhnê vebitin

Zihin kapıları açılsın

Herçî bixwûtin zehmetî nebitin

Ne okusalar zahmet görmesinler

Umida me ji tîfalam

Çocuklardan ümidimiz

Ku me emelbetalan

Ki -biz ameli boş kimseleriz-

Di weqtê dewr û dersan

Ders ve okuma vakitlerinde

Bikin in’am û ihsan

İyilik ve ihsanda bulunsunlar

Bi du’an me bîrî bînin

Dualarında bizi hatırlasınlar

Fatiha ji me ra bixwinin”⁴²

Bize Fatiha okusunlar

⁴² Xânî, **Nûbar**, s. 8.

Hânî'nin bu beyitlerde ele aldığı meseleler dil öğretiminin amacı bağlamında dikkate değer şeylerdir. Çocuklar için Kur'an'ın anlaşılmasını kolaylaştırmak adına eserini kaleme aldığı söylenebilir. Bu özellik *Sûbha*'nın da telif edilmesinin ana sebebidir. Yaratılışları bakımından çocukları melek tabiatlı olarak vasıflandırması, düşünce dünyalarının açılması ve ileride alacakları eğitimde sıkıntılarla karşılaşmamalarını istemesi, din ve ahlak eğitimin yanında dil eğitiminin de ana amaçları bakımından çok önemli bir husustur. İleride verilecek eğitimin çocukların anlamlandırabilecekleri bir hâl alabilmesi için kullanılacak materyallerin önemine dikkat çekilmektedir. Modern dil öğretiminin, öğretim metotlarının ana gayesi salt bir dil öğretiminden oluşmaktadır. Bu bağlamda öğretilen sözcüklerin ve takip edilen yöntemin amacı, öğrencinin ilim ve edebiyat alanında yetkinliğe sahip olup onları yorumlaması değil, kısa vadeli beklentilerin karşılanmasıdır. *Nûbehar* ve *Sûbha*'nın en büyük ortak noktası çocukların hem eğitimcilerden hem de eserin sahiplerinden fıtrat ve kişilik olarak üstün görülmeleridir. Bunun için müellifler kendilerini çocuklara nazaran -tevazu gibi görünse de hakikatte de- daha aşağıda bir konumda görmektedirler. Klasik İslami eğitim ve kültürü bakımından ilim ehli ve âlimlerden dua beklenmektedir. Fakat incelediğimiz eserlerde âlim ve ilim ehli olarak bilinen müellifler çocuklardan dua beklemektedir. Kendileri için en büyük iyilik ve ihsanın çocukların dualarında yer tutmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için bu gibi eserlerin telifi için maddi bir beklentinin veya herhangi bir makama yaranmanın olmaması yapılan çalışmalarda gerçek ihlasın en büyük göstergesidir. Hânî'nin, bu beyitlerde eserinin Kur'an eğitimi tamamlandıktan sonra çocuklara ders olarak öğretilmesini dilediğini görüyoruz ve medreselerde verdiği eğitimin bu doğrultuda olduğu görülmektedir.⁴³

Nûbehar'ın ilk bahri el-Hecezi'l-Mekfûfu'l-Mahzûf olup vezni -mefailün feülün mefailün feülün- şeklindedir. Müellif sözlük kısmındaki ilk beytine nasihatle başlamayıp daha sonra aruz vezniyle birlikte bu veznin ne kadar güzel olduğunu belirtmektedir. Sözlük kısmındaki nasihat olan ilk beyti şöyledir:

"Heta tu ders û dewran nekî tekrar û mesrûf

*Di dunyâe tu nabî ne meşhur û ne me'rûf"*⁴⁴

⁴³ Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, s. 41.

⁴⁴ Xânî, *Nûbar*, s. 9.

Tekrarlayıp okumadığın sürece metin ve dersleri

Asla olmazsın dünyada ne meşhur ne de bilinen biri

Modern eğitim sisteminde en fazla eleştirilen yöntem ezbere dayalı yöntemidir. Ancak bu yöntem klasik eğitim sistemlerinde ve özellikle de medrese eğitim sisteminde esas alınmıştır. Fakat medrese eğitim sistemi salt bir ezberden de müteşekkil değildir. Öğrencinin aldığı eğitimi, sınıf ortamında alması öğretmenin gözetiminde alması, ders kitabının baştan sona kadar işlenmesi, gerekli tekrarların yapılması ve öğrenilenler üzerinde tartışma yapıp müzakere edilmesi Hânî tarafından tavsiye edilmektedir. Kısaca bunlar; ezberlenmiş metinlerin ve günlük okunan derslerin tekrarı, tartışma ve müzakere şeklinde sıralanan eğitsel kavramlar olarak ele alınabilir.⁴⁵ Bu şekildeki bir öğretim yöntemi salt bir ezber eğitimi olarak addedilemez. Modern eğitim sistemlerinde bunlar her ne kadar uygulanmaya çalışılsa da bir eğitim ilkesi olarak tam anlamıyla uygulandığı söylenemez. Diğer bir husus ise çocuklardan geleceğin büyükleri ve önderleri olma temennilerinin açıkça ifade edilip bunun önemli olduğunun vurgulanmasıdır. Bu öğüt verilirken istenilen sınıftan biri olmamak yerilmektedir. Kürtçede genellikle istenilmeyen bir durum istenilen durumun belirtilmesi ile ifade edilmektedir. “Asla olmazsın dünyada ne meşhur ne de bilinen biri” ifadesi bunun en güzel örneklerinden birisidir.

Bu bahirde nasihat üslubu ile Ehl-i Sünnet’in temel akaid ve bu mezhebe ait görüşler, çocuklara öğretilmektedir. Allah’ın Kürtçede isminin “Hudê” olduğunu ve “resul” kelimesinin karşılığı verildikten sonra çocuklara “Hudêzan” (Allah’ı tanıyan) şeklinde hitap etmektedir. Bu hitap şekli *Sübha*’da da çok kullanılmaktaydı. Tasavvufta arif olarak bilinen bu kelime, Allah’ı her yönü ile bilen ve tanıyan kişi anlamındadır.⁴⁶ Dil eğitiminde, eğitimi verilen kişilerin önemli kişiler olarak kabul edilmesi ve ona uygun olarak davranılması eğitimdeki motivasyonu yükselttiği belirtilmelidir. Diğer dizelerde halifelerin isimlerini kronolojik sıraya uygun olarak vermektedir. Dil öğretimi amacıyla hazırlanan dil malzemeleri, hazırlayanların düşünce ve inanç dünyalarının ürünü olduğunu kabul etmek zorundayız. Nitekim *Nûbehar*’da da bunu sık sık görmekteyiz. İslam’daki mezhep ve fikir ayrılıkları ile

⁴⁵ Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, s. 165.

⁴⁶ Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, s. 167.

ilgili düşüncelerin sözlüklere bile işlendiğinin en güzel örneğini ise şu dizede görmek mümkündür:

“Ji çaran yek Bûbêkr, Omer, Osman ê di

Elî ye bê tekellûf ku bû xatem ji bo wan”⁴⁷

Dördünden biri Ebubekir, Ömer ve Osman diğeri ise

Ali'dir. O baskı olmaksızın onlar için oldu (son) mühür

Bu beyitten önceki beyitte imamların sayısının 12 olduğunu belirtmesi, bundan sonraki beyitte de isimlerini zikretmesi ve daha sonra aşare-i mübeşşereden olanları isimleri ile zikretmesi dikkate şayandır. Bu bilgiler aslında İslam âlimlerinin üzerinde ittifak ettiği meseleler olmayıp yine de dil öğretimi yapılırken çocuklara öğretilmektedir. Günümüz eğitim sistemlerinde okulöncesi programlarında, bu düzeydeki bilgilerin öğretilmesi söz konusu değildir. *Sûbha*'da ve *Nûbehar*'da yüksek seviyedeki dinî ve ilmî meseleler üzerinde çok fazla durulmaktadır. Bunun en büyük sebebi, seviyesi fark etmeksizin hedeflenen kitlede istenilen düşünceyi ve davranışı yerleşik hâle getirmektir. Bu bahirde Hânî, kelime öğretiminden ziyade inanç ile ilgili olduğunu düşündüğü kavramlar ve isimleri Kürtçe ile çocuklara ezberletmek istemektedir. Peygamberin ismi, doğumu, aile bilgisi, nerede doğup büyüyüp öldüğü, ne zaman ve ne kadar kendisine vahiy indirildiği gibi bilgiler verilip bahirin sonunda onun ümmetinin Kur'an ve imanla ahirete gitmelerini Allah'tan niyaz etmektedir.

Er-Recezu'l-Metviu'l-Mahbûn bahri eserin ikinci bölümü olup vezni –muftailun mefailun muftailun mefailun- şeklindedir. *Nûbehar*'ın bütün bölümleri nasihat ile başlamaktadır. İlk beyitte tasavvufun en derin konulardan biri olan bülbül ve gülîstan mefhumları kullanılarak ilmin yüceliği gösterilmeye çalışılmıştır:

“Perde ku rabîtin jî ber arizî dilîstan e xweş

Dil jî xeman ku bête der bulbilê gulîstan e xweş”⁴⁸

Perde kalksa yârin yüzünden hoş bir gönül bahçesine konar gönül

Böylece gamdan sıyrılan gönül hoş bir gül bahçesinde olur bülbül

⁴⁷ Xânî, **Nûbar**, s. 9.

⁴⁸ Xânî, **Nûbar**, s. 11.

Hânî burada öğrencilerin psikolojik durumları üzerinde durarak öğrencilerin iç dünyasında herhangi bir soru veya sorunun olmaması gerektiğine işaret eder. Ayrıca o öğrenciyi bütün maddi ve manevi sorunlardan arınmış bir şekilde kendini eğitim sürecine motive etme gayesindedir. Bu amaçla o, kişi kendini ilim ve irfanla donattığında ilmin onu gül bahçesi gibi gösterdiğine işaret etmektedir.⁴⁹ Cahilliği perde, yâri ise ilme benzetip perdenin yârin yüzünden kalkması durumunda gönlün hoş bir bahçeye konacağını belirtir. Bütün gamlarından ilimle kurtulabileceğini ve “bülbulün gül bahçesinde olmayı istemesi” benzetmesinden hareketle gerçek mutluluk ve huzurun ilimle iç içe olmakla gerçekleşebileceğine işaret etmektedir.

Nûbehar'da sözlük bölümü gerçek anlamda bu bahirin 3. beytiyle başlamaktadır. Kelime bilgisine aile bireylerinden başlar. Karşılıkları verilen aile fertlerini ele aldığımızda geniş aile tanımına uymaktadır. “رجل ve زوج (erkek ve koca), شقيق ve أخ (kardeş), والد (baba), والدة (anne), نساء ve زوجة (kadın ve eş)” kelimeleri 3. beyitte anlamaları verilen kavramlardır. İlk olarak dikkat edilmesi gereken husus *Nûbehar*'daki beyitlerde geçen bütün sözcüklerin anlam olarak kendi içerisinde birbiriyle bağlantısı olan kelimelerden oluşmasıdır. *Sûbha* bu bakımdan *Nûbehar*'dan ayrılmaktadır. 4. beyitte de yan soy fertlerini tanıtmaktadır. Burada izlenilen yöntem yakından uzağa ya da bilinenden bilinmeyene doğru şeklindeki bir yöntemdir. Müellifin bu kelimelerle sözlüğe başlaması onun aile kurumuna verdiği önemi vurgulamakta ve küçük muhataplarına da aile bağları ile ilgili kavramları öğretmek iyi bir eğitimin anahtarına dikkat çektiği söylenebilir. Genel anlamda eserde çokça kullanılan ve döneminde pedagojik olabilecek yöntemleri yakından uzağa, kolaydan zora ve bilinenden bilinmeyene gibi sıralamak mümkündür.⁵⁰ Bu bahirde ekonomi ile ilgili temel iktisadî kavramlar üzerinde durulmaktadır. Bu kavramları çerçevesinde kişinin takınması gereken özelliklere, sözcüklerin düzeninden hareketle işaret eder. Vücut organları ile huy ve duyguyu ifade eden kavramlar bir arada verilmektedir. Karşılığını vermek istediği kelimeleri soru yoluyla öğretmeye çalışması soru-cevap öğretim yöntemini kullandığını göstermektedir. Tahıl ürünleri olarak karşılığını verdiği kelimeler genellikle yöresel olarak bilinenlerden oluşmaktadır. Karşılığını verdiği hayvan isimlerinin başında koyun gelmekte ve hayvanlardan elde edilen mahsuller, ilişkili olduğu hayvan ile bir arada zikredilmekte, böylece hem ezberlenmesi hem de

⁴⁹ Nesim Sönmez, a.g.e, s. 56.

⁵⁰ Hüsnü Turgut, “Ahmed-i Hânî ve Kelâm İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2014, s. 11.

hatırda kalması hedeflendiği söylenebilir. Beyitlerde ele alınan kelimeler genellikle ilk olarak somut olan sonrasında da soyut olan kelimeler tercih edilmekte. Dil öğretimi bakımından somuttan soyuta doğru bir öğretim tekniği ile eseri ele aldığı görülmektedir.

Hedef kitleye karşılığı öğretilmeye çalışılan kavramlar, günlük kullanım bakımından tedavülde olanlar tercih edilmektedir. Tarihte yapılan ilk sözlük ile yabancı dil öğretimi yönteminin temelinde, hedef kitlenin sık olarak karşılaştıkları kelimelerin öğretilmesi gerekmektedir.⁵¹ Bu bağlamda öğretilen kavramların günlük hayatta kullanımını kolaylaştıran edatlar eserin ilk bölümünde yer almaktadır. Tahlilini yapmaya çalıştığımız eserin içeriği açısından, *Sübha*'dan çok daha düşük seviyeli öğrencileri hedef kitlesi olarak belirlediği söylenebilir. *Nûbehar*'ın ilk bahirinde yer alan; “اين (nerede), كيف (nasıl), تحت (altında) على (üzerinde) ve ثم (sonra) edatları, günlük kullanımları sık olanlardan seçilmiştir. Bu edatlardan hemen sonra verilen ikinci tekil zamirinin karşılığı ile bu bahir bitirilmektedir.⁵²

er-Remelu'l-Mahzûf bahirinin vezni –failatun failatun failat- şeklinde olup nasihatle başlanır. Bu nasihatte⁵³ arif kavramı üzerinde durulmaktadır. Hem tasavvuf kavramı olarak hem de İslami kültüründe, Allah'ı tanıyıp bilmenin yanı sıra ilimdeki yetkinliği gösteren bir künye mahiyetindedir. Arif kişi irfan sahibi olan kişidir. “İrfan” ise, bir şeyin emarelerini tefekkür ederek ve derinlemesine düşünerek onu algılamaktır. Bu kavramın zıddı ise “inkâr”dır.⁵⁴ Buna binaen arif olandan beklenen en büyük özellik iyi olmaktır. Hânî, arif olanın hoşgörülü, sabırlı ve hakka bağlı olma gibi üç temel özelliğe sahip olması gerektiğine dikkat çeker. *Nûbehar*'da geçen ilk fiil bu bahirde olup “مشي (gitmek-yürümek)”⁵⁵ fiillidir. Verilen bu fiil kendisi ile alakalı olan “ova, güneşli ve adım” kelimeleri ile verilir. Birbiri ile ilişkili fiil ve isimlerin bir arada verilmesi *Nûbehar*'ın en büyük özelliklerinden birisidir.

Bu bahirde yer alan kelime çeşitleri isim, fiil ve mastar oluşmakta olup bir arada veriliş şekilleri, Kürtçe cümle yapısına uygun bir cümle oluşturulabilecek şekilde

⁵¹ Fatma Açık, “Temel Türkçe (A 1/ A 2) İçin Söz Dağarcığı Tespit Denemesi s. 3(1-17).

⁵² Xânî, **Nûbar**, s. 12.

⁵³ Detaylı açıklamalar için bakınız: Yıldırım, Nûbehara Biçûkan s. 195; Sönmez, a.g.e., s. 56-57.

⁵⁴ Rağıb el-İsfâhanî, **Müfredat**, Çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2007, s.202.

⁵⁵ Xânî, **Nûbar**, s. 13.

sıralanmaktadır.⁵⁶ Bu özellik *Sûbha*'da da çok sık kullanıldığından nazım biçiminde yazılan sözlüklerin yalın kelimeleri kullanarak anlamlı bir bütün sunmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Dördüncü ve beşinci beyitlerde meteoroloji ve doğa olayları ile ilgili olan kavramlar verilirken bu kavramların sadece yaşanan coğrafyaya has olanların isimlerinin verildiğini belirtmek gerekir. Daha sonraki üç beyitte de vücut organlarının ve insanların fiziksel olarak sahip olduğu sıfatların Arapça karşılığı verilir. Bu bahir mutfak araç gereçleri ile ilgili kavramlardan sonra, açlık ve tokluk gibi hisleri karşılayan kelimeler ile bitirilmektedir.

Nûbehar'ın dördüncü bahri, er-Recezu's-Salimu'l-Musemmem olup vezni – mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun- şeklindedir. Bu bahirdeki nasihat şöyledir:

“Ger dê maqsûdek hebî lazim divê lê bî bi lez

Xasma te me'bûdek hebî daîm di emre wî bibeز”⁵⁷

Bir maksadın varsa onu elde etmek için çabuk davranmalısın

Özellikle de bir mabudun varsa sürekli onun emrine koş(malısın)

Dil öğretimi bakımından ele aldığımızda, hedeflerin oluşturulması ve bu hedeflere ulaşmak için zaman kaybetmeme temasının işlendiğini görmekteyiz. Çünkü zamanında yapılmayan her iş eksiklikler barındırmaktadır. İkinci dizede hem dinî hem de ahlaki bakımdan inanılan değerlere göre yaşanılması gerektiği düşüncesinin vurgulanması küçük yaştaki çocuklar için altın değerinde bir öğüttür. Günümüzde düşünce sisteminde her şey sonuç odaklı olup yapılan bir çabanın veya işin hemen karşılığı beklenmektedir. Bu anlayışa göre elde edilmeyen her hedef başarısızlık olarak addedilmektedir. Bundan dolayı maneviyata hitap eden şeylerde somut bir karşılık alınmadığında kişi boşluğa düşmekte ve ümitlerini yitirmektedir. Müellifin, mabudun her emrine koşmaktan maksadı, Allah'ın emir ve yasaklarının yerine getirilmesidir. Böylelikle en önemli hedeflerin maddi olanların değil manevi olanların olduğunu muhataplarına aşılama ister. Bunun içindir ki çocuklar için hazırlanan

⁵⁶ Detaylı Bilgi İçin Bakınız: Kadri Yıldırım, **Temel Aştırma ve Metinlerle Kürtçe Dil Bilgisi (Kurmancî Lehçesi)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 300-303; Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî**, İstanbul Kürtçe Enstitüsü Yayınları, Baskı: 2, İstanbul, 2011, s. 303-307.

⁵⁷ Xânî, **Nûbar**, s. 15.

eğitim materyallerin içerdği ve işaret ettiği malzemeler dikkat ve özenle seçilmelidir. Bireyin aldığı eğitimin onu her yönü ile etkilediği unutulmamalıdır.

Bu bahirin üçüncü ve dördüncü beyitlerinde fiillerin zamanlara göre çekimleri öğretilmektedir. Bunlar: “أتيت (geldim), أتى (geliyorum), أتى (geldi), إيت (gel), أعطيت (verdim), أخذ (al), إرجع (dön), إذهب (git), اجعل (al), إسحق (öğüt [ezmek]), اضرب (vur), أنظر (bak), إقرأ (oku) ve أعلم (bil) fiilleridir. Konuşma dilinde kullanımı fazla olan fiiller seçilmiş ve diziliş şekli bakımından birbirini hatırlatan fiillerin ezberlenmesi de bu şekilde kolaylaştırılmıştır. Hânî'nin takip ettiği başlıca metotlar; eş anlamlılık, zıtlık, kolaydan zora, aynı bağlamda olan kelimelerin bir arada verilmesi ve belli bir veznin uygulanması şeklinde sıralanabilir.⁵⁸ “وتر -زوج (çift ve tek)” gibi zıt anlamlı kelimeler bir arada verilmektedir.⁵⁹ Sıfat-ı müşebbehe kalıbındaki kelimelere iki beyitte yer verilmektedir.

Bu bahir “أم (anne)”⁶⁰ kelimesi ve bu kelimeyle birlikte ifade edilen deyim, künye, özel isim, lakap ve söz öbekleri ile bitirilmektedir. Arap dilinde kullanımı çok fazla olan künyeler; insan, hayvan, bitki ve cansız varlıklar için kullanılabilir.⁶¹ Kelimelerin bir araya getirilmesi ile anlamlı bir bütünün oluşturulması, mefhumların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Sözcükleri bu şekilde bir araya getirmek çoğu kimsenin kolayca bir araya getiremeyeceği bir uğraştır. Bunun için sözcükbilimi, kurgu ve dilbilimi alanlarında yetkin olmak gerekir.⁶² *Nûbehar*'daki bütün bahirlerinde bu anlam yoğunluğunu ve ifade şeklini görmek mümkündür.

Eserin beşinci bölümü, er-Recezu'l-Mureffel bahri olup vezni –mutef'ilatun mutef'ilatun- şeklindedir. Bu bölümün nasihatten ziyade bir özdeyiş ile başladığı söylenebilir. Verilen özdeyişin içerisinde aynı zamanda nasihat de bulunmaktadır. Şöyle ki:

“Her çî bi îlme cehl kir mubeddel

⁵⁸ Çağmar, **a.g.e.**, s. 34.

⁵⁹ Xânî, **Nûbar**, s. 15.

⁶⁰ Xânî, **Nûbar**, s. 16.

⁶¹ Fadime Kavak, “Arap Kültüründe Künyeleme Geleneği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXII, Sayı: 2, 2013, s. 148; Diğer Makalesi İçin bkz.: “Bir Künye Unsuru Olarak Arap Kültür ve Edebiyatı'nda Cansız Objeler, Bitkiler, İnsanlar”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, Sayı: 1, 2014, s. 42.

⁶² Ünsal Özünü, **Edebiyatta Dil Kullanımları**, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1997, s.55.

*Sifrê xwe wî kir bi zêr mukellel*⁶³

Her kim cehaleti ilimle deęişir

Bakırını altın ile süslemiş olur

Cehalet bakıra, ilim altına; cehaleti bırakıp ilme yönelmek ise sıradan bir kabın altınla kaplanmasına benzetilmektedir. İlimin büyüklüğünü düşündüğümüzde genellikle içerisinde cehaleti barındırmadığı düşünülür. Fakat Hânî, ilmi benzettiği şeyin kökünde aslında cehalet vardır. Bunun yanlış bir yorumlama gibi düşünülmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Cehaletin türemiş olduğu جهل sözcüğünün üç anlamı bulunmaktadır. İlk anlamı insanın bilgiden yoksun olma durumu olup kelimenin asıl kullanımı bu anlamdadır. Diğer anlamı, bir şeye olduğundan farklı bir biçimde inanmaktır. Üçüncü anlamı ise, bir şeye hak ettiğinden farklı bir şekilde inanmak ve kabul etmek anlamında olup bu kullanımda inanılan şeyin doğru mu yanlış mı olduğu da önemli değildir.⁶⁴ علم kökünden gelen ilim sözcüğü ise, bir şeyi hakikatiyle idrak etmek ve anlamaktır. Burada ya zatı idrak etmek vardır ya da kendisi için olan bir şeyin varlığıyla hükmetmek durumları söz konusudur. Bu aynı zamanda kendisi için var olmayan bir şeyin var olmaması anlamına da gelmektedir.⁶⁵ Bu kavramların ihtiva ettiği anlamlardan hareketle cehaletin ilimden önce geldiğini ve bütün yaratılmış varlıkların evvelinde bakıra benzetilen cehaletin mevcut olduğu hatırlatılmak istenmektedir. Filozof ve kelimcilerin üzerinde tartıştıkları derin anlamlı sözcükleri birbiriyle açıklaması ve bunu çocukların anlayabileceği bir seviyeye getirmesi hiç şüphesiz büyük bir yetkinlik gerektirmektedir. Nûbehar ve *Sûbha*'nın nasihat ve hitap bölümlerinde kullandıkları kavramlar, genel itibarı ile İslami ilimler açısından değeri büyük olan kavramlardır.

Soru cevap yöntemi ile ana renklerin karşılıklarının verilmesiyle başlanan bu bölüm, coğrafi terimler, sıfat-ı müşebbeheler ve edilgen ortaçların karşılıkları verilerek bitirilmektedir. Vezin gereği her dizede iki kelimenin anlamı verilmektedir. Kelime parçalarından hareketle kaynak dildeki yapıya uygun bir anlam bütünlüğü oluşturmak sözlüksel dil öğretim yaklaşımının metotlarından birisidir.⁶⁶ İncelediğimiz her iki eserde de bu tür kullanımlara çokça rastlanmaktadır. Kelimeler tek başlarına

⁶³ Xânî, *Nûbar*, s. 17.

⁶⁴ el-İsfâhanî, *a.g.e.*, s. 271.

⁶⁵ el-İsfâhanî, *a.g.e.*, s. 237.

⁶⁶ Doğan, *Sistemik Yabancı Dil Öğretim Yaklaşımı Ve Yöntemleri*, s. 427.

kullanıldıklarında nesir anlamı ifade etmeleri beklenemez. Ancak incelediğimiz eserlerin müellifleri, yalın sözcükleri bir dilbilgisi kuralı olmadan anlamlı bir bütün ortaya çıkaracak biçimde kullandıklarını belirtmemiz gerekiyor. Bu durum, dil eğitim ve öğretimi alanında var olan yaklaşımlar tarafından ulaşabildiğimiz kadarı ile ileri sürülmüş ya da kabul görmüş olduğu söylenemez. Şüphesiz sözlüksel dil öğretim yaklaşımında da yalın sözcükler, kelime grup ve eşleri ve cümle kalıpları öğretim aracı olarak kullanılmaktadır.⁶⁷

Nûbehar'ın altıncı bahri, *el-Mudâru'l-Ehzeb* olup vezni –mef'ûlü fâ'ilâtün, mef'ûlü fâ'ilâtün - şeklindedir. Bu bahirdeki nasihat şöyledir:

“Ey ku te kibre daîm kirye ji bo xwo merkeb!

*Ewil tu **b** ê bike **y** ê, paşî bigîre merkeb!!!”⁶⁸*

Ey kibri kendisi için her daim merkeb kılan!

Öncelikle “merkeb”in **b**'sını **y**'ye dönüştür, sonra onu merkeb kıl!

Verilen nasihatte müellif ilim tahsil eden kişi için kibrin, günümüz tabiriyle egonun doğru olmadığını ağır bir üslup tarzını benimseyerek ifade eder. Ego sahibi birinin ilim tahsil etmesi güçlük taşır. Bu doğrultuda beyit analiz edilirse, klasik medrese sisteminin ana kodları görülür. Nitekim medrese eğitim sistemi günümüz sınıf tedrisatı yerine birebir eğitimi esas alır. Sınıf sınıf eğitim-öğretim yerine kitap kitap tedrisi esas alan medrese sisteminde öğrenci bir sıra kitabını bitirmedikçe bir diğerine geçememektedir. Hocasından ders alan talebe aldığı dersi daha pekiştirici bir hale kavuşturmak için medrese arkadaşlarıyla müzakerede bulunması gerekir. Bu bağlamda eğer talebe kibre sahip bir karakterde olursa, arkadaşlarıyla müzakere edemediğinden dolayı okuduklarını pekiştirir bir duruma kavuşturamaz. Müellif de bu hususu oldukça önemsemekte ve ilim ile kibrin bağdaşmayacak derecede birbirine tezat oluşturduğunu ima etmektedir. Öyle ki hiç benimsemediği ağır bir üslupla kibir sahibi talebeye şunu söylemektedir: “Sana seslenmekteyim ey kibriyle hareket edip adeta bu huyu kendisi için bir merkeb (binek) edinmiş kişi! Sen önce o كبر ifadesinde geçen ب/**b** karakterini ي/**y** karakteri ile değiştir ve daha sonra كبر ifadesini كبر (erkeklik organı) ifadesine dönüştür sonra kendine binek edin!” Hânî, burada adeta kelime oyunu yapmaktadır. Kibrin böyle bir organla kıyaslanması aslında biraz argovari bir

⁶⁷ Doğan, **a.g.e.**, s. 429.

⁶⁸ Xânî, **Nûbar**, s. 18.

benzetme olduğu söylenebilir. Bu benzetmenin kullanım sebebinde kültürel yaşantının etkisi büyüktür. Bahirde karşılıkları verilen kelimeler dikkate alındığında, fazilet ve üstünlük sebebi olan kavramların verildiği görülmektedir. Bunların kavramlara anlam olarak zıt kabul edilebilecek kavramlar da verilmektedir. عبد - رقيق (köle), صنعة - حرفة (meslek, uzmanlık), جاهل (bilmeyen) ve خبير - علامة (bilen) şeklindeki Arapça kelimelere getirdiği karşılıklar, bu beyitte verdiği mesajın anlaşılmasında etkili olacağı söylenebilir.

Bu bahirin üçüncü ve dördüncü beyitleri meyve ve sebzeler ile ilgilidir. Bunlar: تفاح (elma), دوفص (soğan), ثوم (sarımsak), قشء (salatalık), تين (incir), جنار (gölner), رمان (nar), سمس (susam), سفرجل (ayva), ضباء/قرع/يقتين (kabak), جين (peynir) gibi isimlerdir.⁶⁹ Peynir kelimesi dışında geri kalanların hepsi meyve ve sebzelerle ilgili kelimelerdir. Bu beyitten sonraki beyitlerde ise süt ürünleri, hava durumu, çöl ve çölün zıddıyla çağrıştırdığı pınar, çöl gezgini, asker, gece gezgini gibi ifadelerin Arapça karşılığı verilmektedir. Dil eğitimi açısından zıddı bulunan كثير - قليل (çok-az), yolculukta akla gelen ikili رفيق/صاحب (yolcu-yoldaş), ayrılmaz ikili olan نبل - قوس (ok-yay) gibi ifadeler beraber kullanılmış ve bu sayede kelime hazinesi desteklenmiştir. Bu beyitteki içeriğin genel olarak zıt anlamlı kavramlardan oluştuğunu vurgulamak gerekir.

Nûbehar'ın yedinci bahri, *er-Remelü'l-meksûrû'l-müsemmen* olup vezni – Fâ'îlâtün, fâ'îlâtün, fâ'îlâtün fâ'îlât- şeklindedir. Bu bahirdeki nasihat şöyledir:

“Şeyh û sofîti kerâmet, ilmî xwendin hem ‘amel

Xilwet e hücre terîkâ te şerî‘at bê xelet!”⁷⁰

Şeyh, sûfî ve kerâmet ilim okumadır, amel etmedir!

[Talebenin ilim tahsil ettiği] hücre halvetgahıdır, yolun ise kuşkusuz şeriattır!

İlim tahsil eden talebe için kibrin düşünölemeyeceği ve dolayısıyla kibirli kişinin de klasik medresenin ders metoduna adapte olamayacağını bir önceki bahirde ifade eden müellif, adeta kibri ayakları altına alan kişi için tasavvuf yolunun açılacağını beyan edercesine bir takım tasavvufî merhalelerden bahseder. Bir tarikatın şeyhi, müridi ve keramet sahibi olmanın yolu ilim tahsil etme ile öğrendiklerini de hayata

⁶⁹ Xânî, *Nûbar*, s. 18.

⁷⁰ Xânî, *Nûbar*, s. 18.

tatbik etmeden geçtiğini belirtir. Burada ilmin bir hobi olarak veya şan, şöhret sahibi olmak için öğrenilmemesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Bu doğrultuda öğrenilenlerin ruha ve hayata tatbiki yoluyla bir takım mertebelere ulaşılacağı ima edilmektedir. Ayrıca öğrenilenlerin tatbiki hususunda bu beyitte dikkat çeken şu ki; ilmin dünyevî işlerin ötesinde ruhun terbiyesi için kullanılmasıdır. Asalet ve makamın ise dünyevî makamların ötesinde İlâhî rızayla kat edilen mertebeler olduğu bu beyti mükerreren okuyunca hissedilir.

Öte yandan birinci beyitte bilgi-eylem ilişkisine gönderme bulunmaktadır. Sûfî düşünce diğer İslâmî ilimlerin zâhirî bilgiye teveccüh göstererek işin pratik kısmını gözden kaçırdığını iddia eder. Buradan yola çıkarak ma'rifet kavramı üzerine kurguladıkları epistemolojik düşüncede marifeti oluşturan şey tek başına bilgi değil, onunla birlikte aynı zamanda eylemdir.⁷¹ İkinci beyit ise şeriat-hakikat tartışmasına atıfta bulunuyor. Sûfîler kelâm, fıkıh ve hadis gibi diğer İslâmî ilimleri zâhirî ve dolayısıyla şer'î ilimler olarak isimlendirirken tasavvufu hakikat olarak adlandırır. Ancak tecrübî durumların birer ifâde biçimleri olan sübjektif aktarımların doğrulanması meselesinde iki yola başvururlar. Birincisi sülûk aşamasına bizzat dâhil olmayan hâricî bir özne olarak ârif bir mürşiddir.⁷² İkincisi ise zahir ilmi de denilen şeriata tabi olmaktır. Yani sûfî epistemolojisinde bâtinî bilginin doğrulanmasının yollarından birisi onun zâhirî olarak da isimlendirilen şeriata uygunluğudur.⁷³ Müellifin "yol şeriattır" ifadesinin bu düşüncenin bir tezâhürü olarak okunması mümkündür. Dil eğitimi açısından düşünüldüğünde, eğitimi verilen dilin kişinin hedef ve amaçları doğrultusunda verilmelidir. Beyitteki hedef şeriat, uygulanan öğretim ilkesi ise tarikat olarak kabul edilebilir. Başta tasavvuf olmak üzere diğer İslami ilimlerde üzerinde çok durulan kavramlardan hareketle öğrencileri eğitmeye çalışmak Hânî'nin yöntemi olarak kabul edilmelidir.

İslâmî ilimler arasında en çok insan merkezli ve insanın derûnî yapısını işleyen kuşkusuz tasavvuftur. Bu ön bilgi sebebiyle olsa gerek müellif tasavvuf nasihatinden hemen sonra insanların yaşlara göre isimlendirilmesine dair Arapça sözcükleri aktarır.

⁷¹ Ebû Nasr Serrâc, **el-Lûma'**, thk.: Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, Dârü'l-Kütübî'l-Hadise, 1960, s. 113,147.

⁷² Hacı Bayram Başıer, **Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci**, Klasik, İstanbul, 2017, s. 165.

⁷³ Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, Dârü'l-Minhâc, Cidde, 2017, s. 646; Serrâc, **el-Lûma'**, s. 61.

Mesela bu bahirin üçüncü beyti şu isimlerden oluşur: شيخ (aksakallı), شيب (yaşlı), شاب (genç), مروة (yiğitlik), فتوة (gençlik), كهل (yaşlılık).⁷⁴

Çekimli olmayıp mastar hâlinde olan filler, ilk olarak bu bölümde verilmektedir. كون (olmak), ظعن (gitmek), شق (yırtmak) ve دق (vurmak) fillerinin günlük kullanımı çok fazladır. Müellif, aynı üslupla çağrışım yapan sözcükleri قتال - قتل (öldürme-savaş), fonetik olarak birbirine yakın olan رهوة - روضة (bahçe-rahatlık), gereklilik arz eden وقرة (çuval-yük), sözcük kalıbı olarak çok yakın olan منجنون - مجنون (eski zamanlarda kuyudan su çeken dolap-deli), mastar ve ondan türeyen sözcük خل خلة (sevgili- aşk) ve benzeri sözcükleri öne çıkartır. Ancak bu bahir altında dikkat çeken bir husus da şu ki; musannif ألفة (sıcaklık hissetme), خزي (utanç), حلو (tatlı), وجه (yüz) mastar ve türetilmiş sözcüklerle de soyut anlamlı sözcükleri öğretmeye çalışır.⁷⁵ Bu bahirde verilen Arapça kelimelerde çok iyi bir fonetik uyumunun olduğunu belirtmek gerekir. İncelemediğimiz her iki eserde de, beyitlerde bu duruma özellikle dikkat edildiği söylenmelidir.

Bu bahirde dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi de kullanılmış kelimelerin kültürel olarak analizidir. Küçük yaşta yapılan dil öğretiminde kullanılan dil öğretimi malzemesinin yaşanılan çevredeki dil ile aynı olması, yabancı dil kazanımını olumlu etkilemektedir.⁷⁶ Eserin telif edildiği ve okutulduğu coğrafya dikkate alındığında bu bahirde verilen bazı kavramların özellikle incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Neredeyse kullanılan bütün kelimeler, o coğrafyada yaşayan insanların hissettikleri, sevdikleri, kin besledikleri, nefret ettikleri veya korktukları soyut anlamlı kavramlardan oluşmaktadır. Somut kavramların tamamı ise o coğrafyada kullanılan şeylerin isimleri veya sıfatlarıdır. Bunun için *Nûbehar*'ın *Sûbha*'ya göre daha yöreye ve o coğrafyanın kültürüne hitap eden bir eser olduğunu söylemek mümkündür. *Nûbehar*'ın girişinde yer alan müellifin beyanları da bu sonucu doğrular niteliktedir. Dünyadaki görüşlerin çeşitliliği konuşulan dillerin farklı olması ile doğru orantılıdır. Toplum ve dil kendi aralarında bir görüş tahakkümü mücadelesinde olduğu⁷⁷ düşünüldüğünde incelediğimiz her iki eser de kendi coğrafyalarının görüşlerinin mücadelesini verdiği savunulabilir.

⁷⁴ Xânî, *Nûbar*, s. 20.

⁷⁵ Xânî, *Nûbar*, s. 21.

⁷⁶ Burcu Çabuka, v.d., "Okul Öncesi Dönemdeki İki Dilli Olan ve Olmayan Çocukların Okuma Yazmaya Hazırlık Becerileriyle İlgili Öğretmen Algılarının İncelenmesi" **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Özel Sayı: 4, 2018, 15-16(12-43).

⁷⁷ Akarsu, a.g.e., s. 57-58.

Nûbehar'ın sekizinci bahrı, *el-Bassîtü'lmettvîyyûn* olup vezni –müfte'îlün, fâ'îlün, müfte'îlün, fâ'îlün - şeklindedir. Bu bahirdeki nasihat şöyledir:

“Ger te divêtin tu bibî mîr û ser û mu'teber

Kîzb û xilâfê mebêj, ger te bikin ker bi ker!”⁷⁸

Mir, reis ve muteber bir kişi olmak istersen

Seni parçalarına ayırsalar bile yalan söyleme!

Müellif ilim talebesinin karakteri üzerine dair yukarıdaki nasihatte her ne pahasına olursa olsun yalandan ve hakkı gizlemekten sakınması gerektiğini açık bir şekilde ifade eder. Bir önceki bahirde olduğu gibi, yine kişilik üzerine beytini şekillendiren Ahmed-i Hânî ödül merkezli ahlaki davranışa dikkat çeker. Nitekim doğruluğun dillendiren için kısa vadede götürüleri olsa da, neticede güven kazanma hususunda uzun vadede ciddi getirileri söz konusudur. Bu doğrultuda şayet kişi tasavvufî ve münzevi bir hayat yerine dünyevî bir bakış açısına sahip olsa da, neticede doğru söylemenin uzun vadeli getirisi ona bir takım liderliklerin kapsını açması olacaktır. Dolayısıyla beyit içerik olarak doğruluk-güven kavramlarının ayrılmaz ikili olduğu üzerine kuruludur. Bunun yanı sıra bu nasihatın ilim-âlim ikili ilişkisinden doğruluk-hakikat ikilisi zeminine doğru şeklinde bir değerlendirmede bulunmamız gerekirse şunları söyleyebiliriz. İlim bir takım önyargılar ve ön kabuller üzerine inşa edilemez. Bu doğrultuda ilim talebesi ne pahasına olursa olsun hakikat arayışını sürdürmek zorundadır ve bu bağlamda bulup da inandığı şeyi her ne pahasına olursa olsun haykırmalıdır. Hakikat, bilgi ve haber evrensel olduğundan onun gizlenmesi de hakkı gizlemekle eşdeğer sayılır. Küçük çocuklara toplumu yönetecek ya da toplum tarafından kabul görmüş birileri olmalarını istemek, Hânî açısından düşünüldüğünde aslında bir hasret ve arzunun dile getirildiğini belirtmek gerekir. Müellifin birçok bölgeyi gezdiğini ve oraların ileri gelenlerini tanıdığı gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda, bu anlamda bir bozulmanın veya eksikliğin olduğu aşîkârdır. Bu eksiklikleri diğer eserlerinde dile getirdiği gibi⁷⁹ burada da dile getirdiği belirtilmelidir.

Bu bahirdeki beyitlerin geneline bakıldığında bir anlam için Arapçada bazen birçok sözcüğün kullanıldığına dikkat çekilir. Örnek olarak şunlar söylenebilir: حظ

⁷⁸ Xânî, *Nûbar*, s. 18.

⁷⁹ Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, 21-33.

ترب، تراب، (günah) حنث، جناح، حرج، وزر، وبال، ذنوب، (testi) كوز، فخار، (par) خلاق، نصيب، حسة
سرا (toprak). Bazen de tek bir sözcüğün ikiden fazla
anlama geldiğine dikkat çekilir. Burada *Sübha*'da da değinildiği gibi, yabancı dil
öğretiminde bir seferde tek bir yapıyı sunma ilkesine uygunluk bulunmaktadır. Mesela
شمـل kelimesinin hem “dağılma” hem de “ateşin yanması” için kullanıldığı gösterilir. Bu
anlamları verildiğinde *Sübha*'da olduğu gibi burada da kelimenin salt sözlük anlamı
değil konuşulan dilin anlambilimindeki karşılığı verilmektedir. Normalde شـمـل
kelimesinin sözlük anlamı en genel anlamı ile *içine almak/kapsamak* şeklindedir.
Ayrıca duyu verilerinden بصر، سمع، نظر sözcükleri de peş peşe sıralanmaktadır. Son
olarak eğitimde soru-cevap şeklinde öğretim metodunun işlevi göz önünde
bulundurulursa müellifin bu bahirde bu yöntemi yer yer kullandığını söyleyebiliriz.
Mesela müellifin “التـنـنـ nedir? Yemdir”, şeklinde ifadeleri bunu kanıtlamaktadır.

Nûbehar'ın dokuzuncu bölümü, el-Hezecu'l-Ahrebu'l-Musemmem bahiri olup
vezni –meʿûlu mefaîlun meʿûlu mefaîlun- şeklindedir. Bu bahirde geçen nasihat ise
şöyledir:

“Herçî ku ji dinyayê berîdaşte damen bû

Bê şubhe di nîv âmê evraştê gerdan bû”⁸⁰

Her kim dünyadan el-etek çekti

Şüphesiz halk arasında başı yükseldi

Kur'an'da ahireti ihmal eden dünya hayatı, istenilmeyen bir dünyadır.⁸¹ Ahiretin
dünyadan hayırlı olduğu açık olarak dile getirilmektedir.⁸² Sufî düşünceye göre ise
dünyayı şöyle açıklamak mümkündür:

“Dünyanın afet olmaktan çıkarılması için, içinde bulunulan bilinç durumunun
yanlışlığının farkında olunması ve buna bağlı olarak irade yoluyla bu
durumdan kurtulmayı sağlayacak eylem dizisine yönelik ilk şart olarak kabul
edilmiştir.”⁸³

⁸⁰ Xânî, *Nûbar*, 26.

⁸¹ Ömer Yılmaz, “Tasavvuf Kütüründe İnsan-Dünya İlişkisi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C: VIII, Sayı: 18, 2007, s. 193.

⁸² ed-Duha, 93:4.

⁸³ Zafer Erginli, “Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünyâ Algısına Toplu Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XV, Sayı: 2, 2006, s. 175. Bu alanda yazılmış diğer makaleler için bkz.: Kasım Kocaman, “Tasavvufta İnsanın Eğitim Sürecinde Aşılması

Hânî'nin bu beyitte dile getirmek istediği husus, çocuklara onların dünyaya değer vermemesi gerektiği şeklinde bir öğüttür. Menfaat peşinden gidenlerin sonu her zaman hüsrân olduğundan burada karakter eğitimi söz konusudur. Toplumda fark edilecek ve kabul görececek bireylerin, menfaatlerinin peşinde değil hakikatin peşinde gitmeleri gerekir. Çocukların bir davranışı yapmaları veya bir işle uğraşmaları genellikle ödül ve cezaya göre şekillenmektedir. Bu ödül ve ceza da genellikle somut bir sonuçtur. Çocukların anne-baba ve öğretmenlerine yaranmaya çalışmalarının temelinde bu duygu yatmaktadır. Bu duygu ile hareket ettiklerinde ileride toplumda değersiz bireyler olacakları vurgulanmaktadır.

Bu bahirde karşılıkları en fazla verilen kelime kalıbı meful isimlerdir. İsm-i meful kalıbında gelen sözcükler kendi aralarında tenasüp sanatıyla kullanıldığı söylenebilir. Tenasüp sözlük anlamı itibariyle; “uyum, orantı ve yakışma” anlamlarına gelip edebiyatta; zıtlık haricinde aralarında herhangi bir şekilde ortak noktaları olan kelimelerin anlam ve bütünlük olarak bir araya getirilmesidir.⁸⁴ *Sübha*'da bu tür kullanımlardan hareketle açıklamaya çalıştığımız birçok yer geçmişti. Kelimelerin anlamlandırılması, ezberlenmesi ve edinim hâline getirilmesi bakımından tenasüp sanatının önemi büyüktür. *Sübha*'da tenasüp sanatından hareketle en fazla yorum yaptığımız bölüm er-Remelu'l-Müseddesu'l-Maksûr bahiridir. مربوط – معقود – معقول (bağlanmış), منشور – مبثوث – منثور (dağılmış), مؤودة (sağken gömülen kız çocuğu), موقودة (ağaçla öldürülen hayvan), متروك (terk edilmiş) ve مزبور – مكتوب – مرقوم (yazılan şey) gibi kelimelerin tenasüp sanatı bağlamında kendi aralarında eş anlamlı ve bir bütün olarak düşünüldüğünde de anlam bütünlüğünün olduğu söylenebilir. Bu bölümde tesniye kalıbında نضاختان (su fışkıran iki çeşme) ve مدهامتان (sulanmaktan kararan iki bahçe) kelimeleri de verilmektedir. İsm-i fail ve camid isim kalıbındaki sözcük türlerini de barındıran bu bahir, içerdiği kelimelerin zorluk seviyesi bakımından kolay ve basit olduğu söylenebilir. *Nûbehar*'da her bölümde farklı kalıptaki kelimelere ağırlık

Gereken Engel: Dünya- The Obstacle in the Training Process of People in Islamic Mysticism: World”, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)-The Journal of Islamic Civilization Studies**, 2016, C:: I, Sayı: 4, s. 561-588; Mustafa Özden, “Tasavvufa Göre Dünya Hayatı ve Dünyevileşme”, **Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları - Islamic University of Europa Journal of Islamic Research**, 2008, C:: I, Sayı: 1, s. 164-174; Mustafa Kara, “Tasavvufî Düşüncede İnsan-Dünya Münasebetleri ve Zihniyetimiz”, **Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu**, Bursa, 1990, s. 157-165, İbrahim Sarmış, “Dünyaya Karşı Tavrı; Tasavvuf ve Dünyevileşme”, **Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Sayı: 2009, 13, s. 89-98.

⁸⁴ Meliha Yıldırım Sarıkaya, “Tenâsüp”, **DİA**, C: 40, s. 446-447.

verilerek Arap dilindeki hemen hemen bütün yapıların öğrencilere sunulduğu söylenebilir.⁸⁵

Nûbehar'ın onuncu bölümü, er-Recezu'l-Matviyyu'l-Müsemmem bahiri olup eğitim öğretim açısından değerlendirmesini yapacağımız ilk beyti şöyledir.

“Ger te divêtin ku beraber nebitin kes bi te ra

İlim bixwûn hem ‘emelê tû bike sin’et ji xwe re”⁸⁶

Eğer boy ölçüşecek biri olsun istemiyorsan kendinle

İlim oku onunla ameli de sanat kıl kendine

İlimin amel etmeyi gerektirdiği Kur'an ve hadislerce sabittir. Dil öğretiminde, öğrenilen dil malzemelerin kullanılabilir ve uygulanabilir olması en başta gelen öğretim ilkelerinden birisidir. Dil öğretim yöntemlerindeki en vazgeçilmez ilkenin öğrenileni kullanmak olduğu bilinmektedir. Hânî, burada hem dil öğretimi hem de bütün alanlardaki eğitim hususunda çocukları uyandırmak istemektedir. Sadece öğrenmek için öğrenmenin bir şey anlam ifade etmediğini, pratik olmadan öğrenilen her şeyin soyut ve donuk bir bilgi birikimi olduğunu dile getirir. Pratiği olmayan ilmin kibir ve boy ölçüşme dışında bir şey olmadığı ifade edilir. Günümüz eğitim öğretiminin en büyük sorunlarından birisi, öğrenilen bilgiyi nasıl ve nerede kullanma problemi olduğu belirtilmelidir. Dokuz yıllık öğreticilik mesleğinde edindiğim tecrübe, ülkemiz liselerinde öğrencilerin belirttiği en büyük sıkıntının fonksiyonel bilginin olmayışı şeklindeki tecrübedir. On iki yıl boyunca eğitim-öğretim alan öğrencilerin “Ben hiçbir şey öğrenmedim.” düşüncesi, kahir çoğunluğun dile getirdiği bir eksikliklerdir. Bu durum, öğrencilerin gelecekte ümitli olmamalarını, yaşamdan memnuniyetsiz olmalarını, üstün becerileri edinmemelerini ve özellikle bütün beceri alanlarında (okuma, matematik, fen) OECD ortalamasının gerisinde olmalarını doğurmaktadır.⁸⁷ Hânî'nin nasihatı tam olarak bu manada yorumlanması gerektiği kanaatindeyiz. Yoksa burada küçük çocuklara pratiğe dökülmeyen bir akademik üstünlük tavsiyesi verildiği düşünülemez. Öğrencinin öğrendiği bilgiyi hayatına aktaramamasındaki en büyük sorunun, öğretilen şeyin öğrencinin ihtiyacına göre hazırlanmaması ve öğrencilere bir

⁸⁵ Xânî, **Nûbar**, 26-27.

⁸⁶ Xânî, **Nûbar**, 28.

⁸⁷(Çevrimiçi):http://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/03105347_PISA_2018_Turkiye_On_Raporu.pdf (20.12.2019).

amacın aşılanamaması olduğu kanaatindeyiz. Oysaki 17. yüzyılda –tarih önemli- yazılan incelediğimiz eserlerde daha alfabeyi yeni öğrenen çocuklara, bütün İslam ilimlerinin hatta genel anlamda bütün bilimlerin amaçları öğretilmektedir.

Sübha ile *Nûbehar*'ın ortak noktalarından birisi de çocuklara olan hitaplarıdır. Bu hitaplar genellikle bahirlerin vezinleri verildiği dizedeki son sözcüklerdir. Bu hitap şekilleri genellikle çocukları yücelten, onlara değer verildiğini gösteren, onları eğitim ve öğretime teşvik tarzındadır. *Sübha*'da el-Hecezû'l-Müseddesü'l-Mahfûz bahirindeki “dânâ” kelimesinde bu konuya değinmiştik.⁸⁸ *Nûbehar*'da geçen hitap sözcüğü ise “bira” (kardeş) kelimesidir. Kürtçede, kendine çok yakın hissedip ve ona değer verdiği birisine bu şekilde hitap edilir. Bu hitap kelimesi sadece samimiyet için kullanılır. Hânî, çocukları kendisiyle aynı mesafede ve onları dert ortağı olarak görmektedir. Çocuk eğitiminde kullanılacak dilin önemi ile ilgili incelediğimiz eserlerde ortak bir anlayış olduğu belirtilmelidir.

Sübha'da olduğu gibi *Nûbehar*'da da zaman terimleri öğretilmektedir. Bu bağlamda شهر (ay) ve ليل (gece) sözcüklerinin karşılığı verilir. عشق – محبة (aşk ve sevgi) kelimelerini eş anlamlı kabul ederek “evîn” şeklinde karşılığını verip zıttı olarak yine eş anlamlı kabul ettiği عداوة – بغض (kin ve düşmanlık) kelimelerini de “ne evîn” şeklinde tercüme etmektedir.⁸⁹ Buradan anlaşılmaktadır ki Hânî, çocukların kelimelerin anlamlarını onların anlayacağı seviye indirerek öğretmeye çalışmaktadır. Bu yönüyle *Nûbehar*, *Sübha*'dan ayrılmaktadır. *Sübha*, kelimelerin karşılıklarını sözcük anlamıyla verirken *Nûbehar*'da bazen sözlük anlamlarından ziyade çocukların anlamlandırabileceği şekilde kelimelerin karşılıkları verilmektedir. *Nûbehar*'da verilen kelimelerin daha kolay olduğu ve onun öğrenci seviyesi bakımından daha küçük yaştaki çocuklara hitap ettiği söylenebilir.

Bu bölümde diğer önemli bir husus ise, günlük hayatta kullanılabilecek alet isimlerinin verilmesidir. قنوم (keser), سكة – محفر (sapan) ve حرك – ملزم (mengene) kelimelerinden sonra bunların fonksiyonu ile ilgili olan قطع (kesmek) mastarı verilmektedir. Bu aletlerin hem yaşanan coğrafya hem de o coğrafyadaki uğraş alanları –meslek-hakkında bize bilgi verdiği söylenilebilir. *Nûbehar*'da geçen kelimelerin *Sübha*'ya göre daha fazla kültürel ve yerel kavramlar olduğu da belirtilmelidir. Bu kavramlardan sonra جماز – ناقة – جمل – عيس – بعر – ابل (deve), حجر -

⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz.: yk.: s. 21.

⁸⁹ Xânî, **Nûbar**, 28.

جدي - عناق (kuzu), حمل (buzağı), عجل (at), حصان (tay), مهر (kısarak) onun yavrusu عقلة (oğlak), gibi hayvan isimleri verilmektedir.⁹⁰ Karşılıkları verilen hayvan isimlerinin yaşam biçimi ve kültür hakkında ipuçları verdiği belirtilmelidir. *Sübha*'da hayvan isimlerinin böyle detaylı verilmediği belirtilmelidir.

Nûbehar'ın on birinci bölümü, es-Seriu'l-Matvî bahiri olup vezni –muftē'ilun muftē'ilun failun- şeklindedir. Bu bahirin nasihatı ise şöyledir:

“Herçî kesê ‘ilmekî qenc xwendiye

Dewlet e ger wî bi esîl zanîye”⁹¹

Kim iyi bir ilim okumuşsa

Devlettir ona eğer esaslı biliyorsa

Bir önceki bahirde ilim ile amel etmeyi tavsiye eden Hânî, bu bölümde de söz konusu ilmin niteliği hususunda çocukları aydınlatmaktadır. İlimin iyi olarak nitelenmesi, iyi olmayan ilimlerin olduğuna delalettir. Bu anlamda yolun başında olan çocukların hangi ilimleri almaları ve öğrenmeleri gerektiği konusunda onlara hedef belirlenmektedir. Eğitimi alınan ilmi gerçek anlamda köklü bir şekilde öğrenmek kişi için olan değeri devlete benzetilmektedir. İlim ile devletin ilişkilendirilmesi ise, eğitim-öğretimin gerekliliği ve nasıl olması gerektiği bakımından önemlidir. Asıl olanın ilim merkezli bir devlete sahip olmak ve ilime sahip olmak devlet olarak kişiye yeteceği belirtildiği söylenebilir. Hem çocuklara hem de yabancı dil öğretimi için yazılmış bir sözlüğün bu denli ilmi derinliği olan meseleleri bu sadelikte ele alması ve bu kadar ince bir dil ile anlatması ancak Hânî'nin yapabileceği bir şey olduğunu belirtmek gerekir. İyi bir ilim üzerinde, İslam âlim ve filozofları çok uzun tartışmışlar. *Nûbehar*'ın şerhi “Gulzâra Hemûkân”, bu beytin şerhinde iyi ameli ve çeşitlerini Arapça olarak açıklamaktadır.⁹² Gûlzar'daki şerhler genelde Kürtçe olup burada Arapça olarak şerh yapılmaktadır. İlim ile ilgili yapılan sınıflandırmaların genellikle Arap dilinde hazır olarak bulunması ve bu disiplinlerle ilgili eserlerin Kürtçede bulunmaması yazarın buradaki Arapça şerh tercihini etkilediği söylenebilir. Kanaatimizce *Nûbehar*'a Kürtçe şerh yazan birisinin yetersiz kaldığı durumlarda şerhe Arapçadan devam etmesi tasvip edilebilir bir durum

⁹⁰ Xânî, *Nûbar*, 29.

⁹¹ Xânî, *Nûbar*, 30.

⁹² Ahmet Hilmi el-Kuğî el-Diyarbakirî, *Gulzârâ Hemûkan Şerha Nûbehera Biçûkan*, Sur Gazetesi Matbaası, Diyarbakır, t.y., s. 58.

değildir. Çünkü Hânî, Arapçayı çok iyi bilmesine rağmen eserlerini sadece kendi anadilinde yazmış ve çocukların kendi anadillerinde düşünmelerine öncülük etmiştir. *Sübha*'ya yapılmış şerhlerde, Türkçe dışında yapılmış açıklamalara genelde yer verilmemekle beraber şayet metin ile ilgili Arapça bir bilgi verilecekse mutlaka Türkçe açıklaması verilmektedir.⁹³

Bu bahirde kullanılan üslup diğer bahirdekilerden farklıdır. İki beyti hariç bütün beyitlerde soru kalıbı kullanılmış ve her beyitte ikişer ikişer kelime öğretimi yapılmıştır. İki kelime öğretimine tağlîb sanatıyla başlanmıştır, şöyle ki:

“Mekke Medine çi ne? Ew qeryetan

Roj û heyv herdu çi ne? Zibrikan”⁹⁴

Mekke ve Medine nedir? İki köy

Güneş ve ay nedir? İki parlayan

Arap dilinin en eski anlatım şekillerinden olan tağlîb, “aralarındaki bir ilişkiden dolayı bir lafzı diğer lafzı ve anlamını kapsayacak şekilde kullanmak” anlamına gelmektedir. Tağlîbde lafzın baskın (galib) unsurunun tercih edilmesinin başlıca sebepleri; belâgat, güç, erillik, akıllılık, anlam ve önem üstünlüğü vb. sebepler bulunup bu özelliklere göre tağlîb türlerine ayrılmaktadır.⁹⁵ Buradaki قريتان (Mekke ve Medine) ile زبرقان (güneş ve ay) tesniye kelimeler dışında ayrıca diğer beyitlerde أقطعان (kalem ve kılıç), خافقان (iki hareketli yani doğu-batı), أزهران (güneş ve ay), أفضلان (en iyi iki şey yani adalet ve emniyet) ve أصرمان (kurt ve karga) sözcükleri tağlîb anlatım şekliyle verilmektedir. Tağlîb üslubu, *Sübha*'da er-Remelu'l-Mahbûn bahirinde kullanılmaktadır.⁹⁶ Tağlîb kalıbındaki kelimelerin bu sıklıkta verilmesinin sebebi, bahirde kullanılan üslup ve kelimelerin önemi bağlamıyla açıklanabilir. İkil terimlerin karşıladığı kavramlardan bazılarının başka beyitlerde ya da aynı beyitte Arapça karşılığı tekrar verilmektedir. Bütün beyitlerde kelimelerin ikişer ikişer verilip bu sözcüklerden çoğunun ya eş anlamlı ya da zıt anlamlı olduğunu da belirtmek gerekir. Genellikle önce eşanlamlılar verilip daha sonra onların zıtları verilmektedir, şöyle ki:

⁹³ *Sübha*'ya yapılan şerhler hakkında detaylı bilgi için bkz.: Elif Doğaner Karasioğlu, “Hâcî İsmâ’î Zühdî b. ‘Ömer Şerh-i Sübha-yı Sıbyân (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2011, s. 6-10.

⁹⁴ Xânî, **Nûbar**, 30.

⁹⁵ İsmail Durmuş, “Tağlîb”, **DiA**, C: 39, 372-374.

⁹⁶ **Sübha-i Sıbyan**, 19.

“Eyser û yusra çi ne? Ew herdu çep

Rast çiye? Eymen û yumna bizan”⁹⁷

Eyser ile yûsra nedir? İki sol

Sağ nedir? Eymen ile yûmna bil

Hânî bu bölümde, tağlîb söz sanatıyla süslediği üslubuyla adeta çocuklarla oyun oynar gibi onlara kelimeleri öğretmeye çalışmaktadır. Yabancı dil öğretiminde, çoklu zekâ oyunların dilin öğretimine etkisi bulunmakta ve yöntem olarak uygulayan kuramlar bulunmaktadır.⁹⁸ Uygulamada renkli görüntülerin olması muhtemel ve öğrencileri öğrenirken eğlendiren beyitler *Nûbehar*’da sık sık bulunmaktadır. İncelediğimiz eserlerde burada olduğu gibi birçok yerde, kelimeler verilirken rol alma ile de kelimeler öğretilir. Bu durum öğreticinin tercihi ile ilişkili olmakla beraber, özellikle soru-cevap şeklinde verilen beyitlerde öğrenciler çeşitli rollere girip birbirlerine soru sorarak eğlenceli bir kelime öğretimi yapılabilir.

Bu bahirde *Sûbha* ile *Nûbehar* arasındaki diğer bir farklılık olan sayma sayılarıdır. *Sûbha*’yı incelediğimizde, verilen sayma sayılarının belli bir sıralaması olmayıp bahirlerdeki vezinlere olan uygunluk bakımından farklı bölümlerde verildiğine değinmiştik. Ancak *Nûbehar*’daki sayma sayıları sırasıyla ve aynı bahirde birbirini takip eden üç beyitte verilirken bahir bitirilmektedir. Sayıların bu şekilde verilmesinin hem ezberlenmesi hem de hatırlanıp kullanılması bakımından daha doğru olduğunu belirtmek gerekir. *Nûbehar*’da bir yapının tek bir seferde verilmesi ilkesinin *Sûbha*’ya göre daha baskın kullanıldığı belirtilmelidir. Bu bahirin son dizesi de yine çocuklara verilen değeri gösteren hitap şekillerinden biri olan “ey civan” kelimesi ile bitirilmektedir.

Nûbehar’ın on ikinci bölümü, el-Hezecu’s-Salimu’l-Musemmem bahiri olup vezni -mefâîlun mefâîlun mefâîlun mefâîlun- şeklindedir. Karşılıkları verilen kelimelere bakıldığında, Hânî’nin filozof yönünün en bariz şekilde hissedildiği bölümün bu bahir olduğu söylenebilir. Nasihat olarak verdiği beytin, tasavvufi düşüncedeki mâşuk

⁹⁷ Xânî, *Nûbar*, 30.

⁹⁸ Dil öğretiminde eğitsel oyunların çoklu zekâ kuramı açısından değerlendirilmesi için bkz.: Tahirhan Aydın “Arapça’da Manzum Nahiv Geleneğinin Gramer Öğretimindeki Yeri ve Çoklu Zekâ Teorisi Açısından Değerlendirilmesi”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, , Sayı:16-17, 2012, s. 67-85; “Dil Öğretimi ve Oyun –Çoklu Zekâ Teorisi Işığında”, *Dilbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c:14, Sayı:1, 2014, s. 71-83.

(Allah) tasavvurunun kinaye sanatıyla en güzel anlatıldığı beyitlerden bir tanesi olduğu belirtilmelidir:

“Di fesla nûbiharê da digel dîlber biçin geştê

Ji ew xweştir umur nabit li min ew hal qewî xweş te”⁹⁹

İlkbahar mevsiminde sevgiliyle çıkmak seyrana

Bundan güzel yaşam olmaz bu hâl daha güzeldir bana

İlkbahar mevsiminde sevgiliyle gezintiye çıkmak, ömrün en güzel zamanı ve bunun kadar yaşama sevincini veren başka bir dem de yoktur. Beytin zahîrî anlamının yanında tasavvuftaki işaret dilinden hareketle kinaye yoluyla aslında her bir kelimenin kendi başına yoğun anlamlar içerdiği belirtilmelidir. İlkbahar mevsimi, rabbânî hikmetlerin kalbe vârid olduğu zamana işaret eder.¹⁰⁰ Böylelikle kişi seyrüsülûke çıkmaya hazır olur. Mevsimler dört tane olup bunların başlangıcı bahar kabul edilir. İlkbahar mevsimi varlıkların dirildiği mevsimdir. İlkbahar geldiğinde insanların pikniğe gidip eğlenme ve çeşitli merasimler düzenlemesi Kürtlerin eski geleneklerinden birisidir. Kinaye yoluyla bu etkinliklere de değinilmektedir. Bu anlamları karşılayacak kelime için müellifin eserinin ismini seçmesi ise ayrıca manidardır. Henüz ömürlerinin baharında olan çocuklara, ilimlere girişte başlangıç düzeyindeki kelimelerle temel bilgilerin öğretilmesi; incelediğimiz kadarıyla çağın bir geleneğidir. Aynı zamanda Molla Sadrâ'nın el-Esfârü'l-Erbâa'da gerçeği arayıştaki ruhani yolculuklardan ilkidir ilkbahar mevsimi.¹⁰¹ Sevgili (dîlber), Hz. Muhammed'e işaret eder. Seyran (geşt), tasavvuftaki seyrüsülûke işaret etmektedir. Hz. Muhammed ile seyrüsülûka çıkmak, Muhammedî suretlerle Allah'ı anlamaya yolculuk etmektir. Bu, tasavvufta velâyet-i kübrâdır.¹⁰² Hânî'nin içerdiği anlam bakımından bu kadar derin mevzuları çocuklara öğretmesinin birçok sebebi olduğu belirtilmelidir. Her iki incelediğimiz eserde, çocukları ileride görecekları eğitim öğretime hazırlamak müelliflerin temel gayesi olduğunu belirtmiştik. İslami ilimlerde hatta bütün ilimlerde kullanılacak temel kavramların öğretimi yapılır. Çocuklar bunları ezberledikleri için zamanı geldiğinde heybelerinden çıkarıp azık olarak kullanacakları fikrinin hâkim olduğunu yinelemek gerekir. Aynı zamanda kişilik gelişimlerini tamamlama evrelerinde olan çocuklara,

⁹⁹ Xânî, **Nûbar**, 32.

¹⁰⁰ el-Kuğî, **a.g.e.**, 60.

¹⁰¹ Alparslan Açıkgöç, “el-Esfârü'l-Erbâa”, **DİA**, C: 14, s. 374-3376.

¹⁰² el-Kuğî, **a.g.e.**, 60.

ahlaki gelişimlerini etkileyerek onları iyiye ve güzele sevk etme düşüncesinin güdülmüş olduğunu yinelemek gerekir.

Bu bölümdeki kelime öğretimi, عضد (pazı), كرفق (dirsek), ذراع (kol), لسان (dil), جنب (böğür), إبط (koltuk altı), عنق (boyun) ve ثدي (meme) gibi organlarla ilgili olan kelimeler ile başlanmaktadır. Bu kelimelerden sonra عشا (akşam yemeği), غذا (kahvaltı) ve غذاء (yiyecek) şeklindeki öğün isimleri öğretilmektedir. Bu beyitlerden sonra *Sûbha*'da olduğu gibi *Nûbehar*'da da eserin yazıldığı dilde bir konu öğretilmeye çalışılan beyitler gelmektedir. Şöyle ki:

“ Bizan çar in enasir ax û av û ba û agir hem

Mewalîdin eve her sê nebât û ma'den û heywan

Tebai' germ û sarî û zuwaî û terî her çar

*Wereng sefra sewda belxem û xûn beje exletan*¹⁰³

Bil! Dört anasır toprak su rüzgar ve ateştir

Bu üçü de türeyendir bitki maden ve hayvan

Karakterler de sıcaklık soğukluk kuruluk ve yaşlık dördtür

Aynı şekilde karışımlara söyle safra sevda balgam ve kan

İslam filozoflarının Yunan felsefesinden aldıkları dört unsur nazariyesinin¹⁰⁴ *Nûbehar*'da verilmesinin sebebi, eğitim öğretime yeni başlayan çocukların felsefe ilmi ile ilgili temel kavramların öğretilmesidir. Kelime değil de konu olarak anlatılması, müellifin çocukların anladıkları dilde konu hakkında malumat sahibi olmalarını istenilmesi şeklinde yorumlanabilir. Günümüz eğitim öğretim sistemlerinde yükseköğretimi bitirmiş öğrenciler bile bu iki beyitte verilen kavramlardan haberdar olmaması, dönemin eğitimiyle ilgili dikkat çekici bir husustur. Madde-varlık ilişkisine dair dört unsurdan türeyenler olarak kabul edilen varlıklar ise; bitki, maden ve hayvan

¹⁰³ Xânî, *Nûbar*, 32.

¹⁰⁴ H. Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, C: 3, s. 149-151.

olarak kabul edilmektedir. Nefs-i nâtikanın burada zikredilmemesi ayrı bir araştırmının konusu edilebilir. Sonraki dizede, İslam felsefesine göre insanın karakterinin oluşmasına etki eden dört unsur (tabâi'-i erbaa) öğretilmektedir. Daha sonra da ahlât-ı erbaa, yani dört sıvı karışım öğretilir. Bu dört karışım; kan, beyindeki sıvı olan balgam, dalak ve midede bulunan kara safra ile karaciğerdeki safra olarak bilinir. Bunlar hastalık veya sağlığın kaynağı olarak görülür.¹⁰⁵ Tıp tarihinde üzerinde birçok çalışma bulunan dört karışım teorisi, modern tıpta da ilgi görmektedir. Tabâi'-i erbaa ile ahlât-ı erbaa, mizaç teorilerine kaynaklık ettiği de hatırlatılmalıdır. Özellikle manzum eserler incelendiğinde, 17. Yüzyılda yazılan eserlerde bu meselelerle ilgili bilgiler verildiği görülmektedir. Hânî; felsefe, tıp, psikoloji, kimya ve biyoloji alanlarındaki temel kavramları çocuklara anadillerinde öğretip çocukların kendi zamanlarında bilmeleri gereken önemli meselelerle ilgili temel bilgilendirme yapmaktadır. Konu anlatımlarının yapıldığı bölümler, müelliflerin en yetkin oldukları alanı öğretmek ve bunu olabilecek en sade şekilde çocuklara aktarmak şeklinde yorumlanabilir.

Bu bahirin devamında çeşitli alanlarla ilgili temel kavramlar verilmektedir. Bunlara bir örnek vermek gerekirse; *تراث – ارث* (miras) kelimesi fıkhnın en temel konularından birisidir. *اب* (baba) kelimesi verildikten sonra, onun ile ilgili *جامع* (sofra), *ابو ناجي* (tatlı), *ابو نافع* (sirke) ve *ابوجابر* (ekmek) gibi künye isimleri de verilip bitirilmektedir.

*Nûbehar'*ın son bölümü el-Mutekaribu'l-Maksûr bahiri olup vezni -feûlun feûlun feûlun feûl- şeklindedir. *Nûbehar'*ın son ve beyit sayısı olarak en uzun bölümünün ilk beytinde yer alan öğretmen-öğrenci ilişkisine dair olan nasihati şöyledir:

“Mu’ellim bila dil wekî ber bitin

Divêtin ku şagirdî dîlber bitin”¹⁰⁶

Varsın taş kalpli olsun öğretici

Nazik olmalıdır öğrenci

Öğreticilerin sahip oldukları kişisel ve fitrî özellikler, öğrencinin ona karşı gönül alıcı ve nazik olmasına engel değildir. Öğreticiye gösterilen saygı İslam eğitim kültürünün

¹⁰⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *DİA*, C: 2, s.24.

¹⁰⁶ Xânî, *Nûbar*, 34.

en büyük göstergelerinden birisidir.¹⁰⁷ Öğretmene yapılan saygısızlığın öğretilecek ilimden alınacak feyze bir engel olarak kabul edilir. Burada öğreticinin kişilik haklarından öte, öğrenciden öğrenilecek şeyin ehemmiyeti söz konusudur. Eğitimci, öğreten makamında olduğundan kendisine saygıda kusur edilmemeli ve her zaman kusurları mazur görülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Burada menfi durum öğretmenin sahip olduğu hâldir. Öğrenci ise hatayı görmezden gelen kişidir. Aslında Hânî'ye göre, öğretmen-öğrenci arasındaki problemin kaynağı öğretmendir. Öğrenci temiz ve saf kabul edilmekte öğretmen ise en kötü benzetmelerden birisi olan taş kalplilik¹⁰⁸ ile vasıflandırılmaktadır. Burada vurgulanan asıl düşüncenin öğretme gayreti içerisinde olan öğretici ile kendisine öğretilenleri öğrenmesi için öğrencilerin katlanması gereken zorluklar olduğu da belirtilmelidir. Klasik eğitimde eğitime her zaman daha fazla değer verilmesine rağmen, *Sûbha* ve *Nûbehar*'da onların aksine bir tutum söz konusu olduğu belirtilmelidir.

Bu bahirde dil öğretimi açısından günlük kullanımı yaygın olan fiiller önemli bir yer tutar. Filler verilirken bu filler ile beraber kullanılabilecek isimlerin verilmesiyle adeta cümle içerisinde kullanımlarına örnekler verilmektedir. Bir örnek vermek gerekirse:

“Du’a xwestin e de’ bihêl rûh here

Mereq şorbe kul bixwe ci’ were”¹⁰⁹

“Dua” istemektir “de” bırak “rûh” git

“Merek” çorba “kul” ye “ci” gel

Nûbehar'da verilen Arapça kelimelerin karşılığı çoğunlukla, kelimelerin sözlük anlamı olmayıp konuşma dilindeki karşılıklarıdır. Bu yönüyle *Sûbha*'dan ayrılmaktadır. *Sûbha*'da kelimelerin yazıldığı zamanın sözlükteki karşılıkları verilirken *Nûbehar*'da sözlük anlamıyla ilişkili olup aynı zamanda çocukların anlayabileceği karşılıklar seçilmektedir. Bu yönüyle *Nûbehar*'ın *Sûbha*'ya göre yaşları daha küçük olan

¹⁰⁷ Bayraktar, **a.g.e.**, s. 270-272.

¹⁰⁸ Taş kalpli olma durumu ile ilgili ayet için bkz.: Bakara, 2:74, “Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi vardır ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de vardır ki, çatlayıp bağrından su fışkırır; bazı taşlar da vardır ki, Allah korkusuyla yerinden düşer. Allah, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir.”

¹⁰⁹ Xânî, **Nûbar**, 34.

çocuklara hitap ettiği söylenebilir. دعا kelimesinin temel sözlük anlamı “çağırarak ve dua etmek” olup *Nûbehar*’da “istemek” olarak verilmektedir.¹¹⁰

Sûbha’da olduğu gibi *Nûbehar*’da da son bölümde ele alınan kelimeler içerdiği anlam bakımından bir yolun sonuna gelmek, bir şeyler dilemek, ahiret ile ilgili sözcükler ve temenni içerikli kelimelerin tercih edildiği görülmektedir. *Nûbehar*’ın son bahiri diğer bahirlere göre uzun olduğundan kelime çeşitliliği bakımında *Sûbha*’ya göre daha fazla sözcük barındırmaktadır. *Nûbehar*’da karakteristik özellikleri belirten kelimelere çok yer verildiği belirtilmelidir. صاغر – ذليل (cimri), شحيح – هلوع – ضنين – بخيل (alçak, pinti) ve عبوس – كلوح (asık surat) şeklindeki kişilik özellikleri belirten kelimeler bir arada verilmektedir. Bu özelliklerin kişide olmaması gerektiğini vurgulamak için işaret diliyle hemen ardından عروس kelimesini “gelin ve damat” şeklinde tercüme eder. Böylece evlilikte olmaması gereken özellikleri vurgulamaktadır.¹¹¹ İsm-i meful, sıfat-ı müşebbehe ve mastarların karşılıkları bu bahirde diğerlerine göre daha fazla verilmektedir. Yabancı dil eğitiminde zaman ve mevsim isimleri öğretilen başlıca konulardan birisidir. *Nûbehar*’da bu isimlere son bahirde شتاء (kış), صيف (yaz), ربيع (ilkbahar) ve خريف (sonbahar)¹¹² sırasıyla Kürtçe-Arapça şeklinde verilmektedir. Modern yabancı dil öğretim metotlarının kullandığı tümevarım metoduna göre, bunun gibi temel kavramalar dil öğretiminin başında verilir. Ancak *Nûbehar*’da, konuların kendi içerisinde bir tutarlılığı olup ihtiyaca binaen yeri geldiğinde kelime öğretimi yapıldığı söylenebilir.

Nûbehar’da verilen kelimelerden bazıları Kürtçede hem mecaz hem de gerçek anlamda kullanılan sözcükler olmasına rağmen Arapçadaki karşılıkları mecaz anlamlıdır. خفة (akıl hafifliği) ve وقار (ağırbaşlılık)¹¹³ kelimelerinin karşılığı olan ve aynı zamanda karakteri belirten “sivikbûn” ve “giranî” kelimeleri, “hafif” ve “ağır” şeklinde olan gerçek anlamları da göz önünde bulundurulmuştur. *Nûbehar*’da Kürtçe karşılığı verilen ama Arapça sözlük anlamının verilmediği özel kelimelerden biri ise, عدالة sözcüğüdür. Adalet kelimesine “beraber” şeklinde bir karşılık verilmiş ancak, bu kelimenin Kürtçe karşılığı adalet olmayıp “eşitlik”tir. Adalet kelimesi ile aynı dizide verilen شكاية (şikâyet)¹¹⁴ kelimesi ile aslında işaret etmek istenilen anlam daha da anlaşılmış olmaktadır. Eşitliğin olmaması her zaman şikâyetlere sebep olacağından

¹¹⁰ Mevlüt Sarı, **Arapça-Türkçe Lugat - el-Mevarid**, Bahar Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 495.

¹¹¹ Yıldırım, **Nûbehara Biçûkan**, 299.

¹¹² Xânî, **Nûbar**, 36.

¹¹³ Xânî, **Nûbar**, 36.

¹¹⁴ Xânî, **Nûbar**, 37.

müellifin bu anlama işaret ettiği söylenebilir. İncelediğimiz eserlerde en sık kullanılan edebiyat sanatı şüphesiz tenasüptür. Tenasüp sanatı, *Nûbehar*’ın hemen hemen her bahirinde kullanıldığı söylenebilir. Bu bahirde de, كتابة (yazmak), مداد (mürekkep) ve تلاوة (okumak) mastarlarından sonra وداد (muhabbet) mastarı getirilerek bu kelimeler arasındaki anlam bütünlüğüne işaret edilmektedir.¹¹⁵ Bu kelimelerin geçtiği beyitten sonra, yine aynı şekilde anlam ve ses benzerliğinden hareketle arttırılmış tenasüp diyebileceğimiz birçok yönden uygunluğu olan kelimeler bir arada verilmiştir. ربا (faiz) kelimesi bir fıkıh terimi olup bundan sonraki kelime ise, ربوة (yüksek yer) olup hem fonetik hem de anlamsal olarak aralarında tenasüp bulunmaktadır.¹¹⁶ Bu şekilde öğrencilere öğretilen önemli kelimelerin somut anlamlarını verilerek, o sözcüklerin daha anlaşılır olması sağlandığı söylenebilir.

Nûbehar’ı *Sûbha*’dan ayıran özelliklerden bir diğeri de, verilen kelimelerden hareketle çocuklara cinsel eğitiminin verilmesidir. Cinselliğin bulunmadığı çağda cinsel eğitiminin bittiği gerçeğinden¹¹⁷ hareketle çocuklar temel kavramları detaylı olarak öğrendiğinde, çocuklara karşı işlenebilecek cinsel suçların önüne geçilebilecektir. Cinsel eğitim, doğumla başlayıp ergenlik dönemine kadar devam etmektedir. Herkesin cinsel eğitim alanında sorumlu olduğu ve cinsel eğitimin sadece anatomik bilgilerden ibaret olmadığı¹¹⁸ en güzel göstergelerinden bir tanesi ise üç dört asır önce yazılmış bu beyitlerin¹¹⁹ olduğu söylenebilir. Bunun için küçük çocuklara verilecek cinsel eğitimin yetişkine verilecek eğitimden daha önemli olduğu söylenebilir. Bilinçli bir şekilde yapılan cinsel eğitimin, teknolojinin ve internetin yaygın olduğu bu günümüzde kişilerde cinsel sapmaların¹²⁰ önüne geçebileceği belirtilmelidir.

Nûbehar’ın son bahrindeki otuz sekizinci beyte kadar olan dört beyitte “ebu” kelimesi ile başlayan künyeler verilmektedir. Künyeler, genellikler karaktere göre belirlendiği düşünüldüğünde, öğretilen kelimelerden hareketle çocuklara dil eğitiminin yanında karakter eğitimi de verildiği söylenebilir. Kelime sayısı bakımından *Sûbha*’nın

¹¹⁵ Yıldırım, **Nûbehara Biçûkan**, 309.

¹¹⁶ Xânî, **Nûbar**, 38.

¹¹⁷ Andre Berge, **Çocuğun Cinsel Eğitimi**, Çev.: Nazife Müren, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1962, s. 124.

¹¹⁸ Emine Keskiner, “Çocuk ve Gençlerin Cinsel Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Bazı Hususlar”, **Aile ve Eğitim-Tartışmalı İlimi Toplantı-**, İstanbul, 2010, s. 167 (156-168)

¹¹⁹ Xânî, **Nûbar**, 38-39.

¹²⁰ Ali Naki Fakihî, Muhsin Şukufa Yekta, Ekrem Perend, “İslamî Görüş ve Psikolojik Çalışmalara Göre Çocukların ve Ergenlerin Cinsel Eğitimi”, **Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi**, C: II, Sayı:5, 2013, s. 160 (145-166).

yarısı olan *Nûbehar*'da bu kadar fazla künye verilmesini bu şekilde açıklamak mümkündür. Bu künyeler ve künyelere karşılık olarak verilen kavramlardan bir kaçını vermek gerekirse; “ابو الكبر” kibrin babası “gümüş” ve ابو الفضل üstünlüğün babası da “altın”dır. Bahse konu kavramlar olan kibrin ve üstünlüğün göstergeleri bakımından özellikle seçildiği söylenebilir. ابو الامن güvenliğin babası “tokluk” ve ابو عمرة iflasın babası “açlık”tır. ابو الهو eğlencenin babası “tambur” ve ابو مرة acının babası “şeytan”dır.¹²¹ Verilen künyelerden hareketle, aslında çocukların uzak durması gereken ve olumsuzluklarına maruz kalmamak için önlem almaları gereken durumların ve olguların öğretildiği söylenebilir.

Nûbehar'ın bu bahirinde cümle çevirileri verilmektedir. Birinci dize tamamıyla Arapça ikinci ise bunun açıklaması şeklinde verilir. Bu şekilde bir kullanımın *Sûbha*'da olmadığını belirtmek gerekir. Örnek vermek gerekirse;

فما خطبكم أيها المرسلون؟

Gelî qasidan bo çi hatine hûn?

Ey elçiler niye geldiniz siz?

لنذهب و نلعب و نأكل معاً

*Biçin da bilîzin û vêkra bixwun*¹²²

Gidelim oynayalım yiyelim beraber

Verilen beyitler dikkate alındığında karmaşık yapıdaki cümlelerin verildiği söylenebilir. İlk beyitte dinî bir konu hakkında sorgulamayla farkındalık yaratmak olduğu aşikârdır. İkinci beyitte ise sosyal mesaj ön plana çıkmaktadır. Dilbilgisi-çeviri yönteminin gayesinde, dilin kurallarının öğretilmesi söz konusu olsa da uygulamalarda ezber, tanımlama ve aynen tekrar etme dil öğretiminin etkinliği olarak kabul edilir. Bunun için dilbilgisel dizilimi ve cümle içerisindeki ilişkileri düzenlemek için birçok dilbilimsel disiplini kullanılır. Bunlar; fonetik, fonoloji, morfoloji, sentaks ve semantik bilim dallarıdır.¹²³ “Ey elçiler niye geldiniz siz?” ve “Gidelim oynayalım yiyelim beraber” kalıbındaki cümlelerin verilmesi her yönü ile bu yönteme uyduğu belirtilmelidir. Burada

¹²¹ Xânî, *Nûbar*, 39.

¹²² Xânî, *Nûbar*, 39.

¹²³ Doğan, *a.g.e.*, s. 68.

kelimelerin cümle oluşturma biçimi öğretilmekte ve bu alan tamamıyla sentaks bilimi ile ilişkilidir. Buna rağmen incelediğimiz eserlerin manzum sözlük olmaları itibarı ile tam anlamıyla dilbilgisi-çeviri yöntemi kullanıldığı söylenemez. Ama bu yöntemin araçlarının çok fazla kullanıldığı aşikârdır. Şöyle ki; kelimeler verilirken aralarındaki fonetik, yani sesler, seslerin yönü ve seslerin benzerliği karşımıza çok sık çıkmaktadır. Fonoloji, dildeki seslerin yüklendiği görevdir. Morfoloji, kelimelerin biçimsel incelenip kök, ek ve çekimlerini yapar. İncelediğimiz eserlerde bu yönüyle kendisinden sık yararlanılan bir disiplin olduğu belirtilmelidir. Semantik, dil malzemeleri arasındaki anlamsal bağlantı ve iletimiyle ilgili bir disiplindir.¹²⁴ İncelediğimiz eserlerde özellikle de *Nûbehar*'da semantiğin neredeyse her beyitte dikkate alındığı belirtilmelidir.

Nûbehar ile *Sûbha*'nın ortak yönlerinden biri ise, aynı dizede kısa bir cümlenin verilip karşılığının verilmesidir. * تعالوا سريعاً (çabuk geliniz) cümlesi ile diğer dizedeki فهذه الجنة (işte budur cennet) cümleleri¹²⁵ bir beyitte kullanılmaktadır. Beytin her iki dizesinde ilk cümle Arapça olup karşılıkları aynı dizede Kürtçe ve Türkçe olarak verilmektedir. Bu beyitten sonraki beyitte بيانا و نهارا (gündüz ve gece) kelimelerini hâl olarak verip sonraki dizede من الجهل فر (cahillikten kaç) cümlesi verilerek ilmin değerine atıfta bulunmaktadır. Bu şekildeki yapıların kullanımları verilerek Arapçadaki temel basit cümlelerin yapıları öğrencilere öğretildiği söylenebilir. *Nûbehar*'ın bu bahiri diğer bölümlere oranla en fazla zamir ve iyilik zamirlerinin verildiği bölümdür. معي (benimle beraber), معك (seninle beraber), لي (benim için), لك (senin için), عليك (senin üzerinde), علي (benim için), عليه (onun üzerinde), مني (benim için), علينا (üzerimize), عليهم (onların üzerine) ve عليكم (sizin üzerinize) iyelik zamirlerinin geçtiği beyitlerinin en sonunda خلاصة kelimesi kullanarak bunların nasıl kullanıldığı öğretilir.¹²⁶ Bu beyitlerden sonra *Nûbehar*'ın sözlük kısmı bitmektedir.

Nûbehar'da verilen Kürtçe nasihatlerin hepsi bahirlerin giriş bölümünde yer alır. Eserin son bahirinin sonuç bölümünde Kürtçe olmayıp tamamıyla karşılığı verilmeyen Arapça nasihatler bulunmaktadır. İki beyitten oluşan Arapça nasihatleri şunlardır:

فإن كنت ترجو طريق النجات

¹²⁴ Doğan, a.g.e., s. 69.

* bkz.: yuk.: *Sûbha*'daki örnek için er-Recezû'l-Müreffel bahirindeki açıklamalarımıza bakılabilir.

¹²⁵ Hânî, *Nûbar*, 39.

¹²⁶ Hânî, *Nûbar*, 40.

فخذ مسلك المظهر المعجزات
لما اوحى المصطفى فاستمع
127”بسمع الرضى فاعتقد و اتبع

Eğer kurtuluş yolunu istiyor isen
Mucizeler gösterini yol edin sen
Mustafa’ya vahyedilen şeyi dinle

Razı olunan dinlemeyle inan ve izle

Kurtuluş yolunu isteyen biri, mucizeler gösteren Hz. Muhammed’in yolunu izlesin. Muhammed Mustafa’ya vahiy olarak indirileni yani Kur’an-ı Kerim’i dinlesin ancak, hakiki anlamdaki bir dinlemeyle dinlesin. Sonra ona iman etsin. Sonra da bu inandıklarına tabi olup istenileni yapsın.

Nûbehar’ın son beyti ise yine Arapça olup müellifin istek ve arzusunu bildirmektedir. İncelememizin bittiğini gösteren birinci dize Hz. Muhammed’e salavat, ikincisinde ise şefaât dilediği beyit, aynı zamanda müellifin karakterini de yansıtmaktadır. Şöyle ki:

اصلي على شافعي / احمد/
”قلا تنسى يا شافعي احمد/

¹²⁷ Hânî, **Nûbar**, 40.

SONUÇ

XVII. yüzyılda telif edilen *Sübha-i Sıbyân* ve *Nûbehara Biçûkân* isimli manzum sözlüklerin ana gayesi anadilleri olmayan küçük çocuklara yabancı dil olan Arapçayı öğretmek ve onları ileride alacakları İslami ilimlere hazırlamaktadır. Günümüzde yabancı dil eğitimi bütün eğitim programlarının her kademesinde zorunlu olarak verilmektedir. Bir toplumun geleceği ve o toplumun geleceğini inşa etmekle yükümlü olan küçük çocukların eğitimi bütün zamanların en önemli meselelerinden birisidir. Antik Yunan, Persler, Roma ve Osmanlı sahip oldukları mirası günümüze kadar getiren en büyük araç hiç şüphesiz eğitimidir. Bu eğitimin anahtarı da dildir. Diller yaşayan bir organizma gibi olup onu hayatta tutan şey ise bunu konuşan insanlardır, bunlardan da özellikle çocuklar. Medeniyetlerin büyüklüğü kullandıkları iletişim dili ile doğru orantılıdır. Bunun içindir ki büyük medeniyetlerin kullandıkları diller, kendi zamanlarında o dönemin *Lingua Franca'sı* yani geçer dili olmuştur. Arapça da İslam medeniyeti için *Lingua Franca'dır*. İslam'ı kabul eden bütün toplumların birbiri ile olan iletişimde kullanılan dil Arapçadır.

Osmanlı döneminde Müslümanların hem iletişim dili hem de ilim dili Arapçadır. Bununla birlikte eğitim dili de Arapça olmuştur. Anadili Arapça olmayan toplulukların bu dili öğrenmesindeki ana gayesi İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i anlamak ve buna bağlı diğer ilim ve bilimleri öğrenmektir. Bu zorunluluk toplulukları kendileri için yabancı dil olan Arapçayı öğrenmek adına yabancı dil öğretim materyalleri hazırlamaya sevk etmiştir. Osmanlı dönemi Müslüman toplulukların İslam eğitim-öğretim sistemi ve geleneğinden hareketle yabancı dil öğretiminde kullandıkları ilk materyallerin başında manzum sözlükler gelmektedir. Bu sözlükler, günümüzde edebiyatın bir türü olarak kabul edilir ancak yaptığımız bu çalışmayla ulaştığımız en önemli sonuçlardan birisi; bu sözlüklerin ana gayesinin edebiyat değil, dil ve değer öğretiminin araçları olmasıdır.

Osmanlı döneminin en etkili yabancı dil öğretim materyali olan manzum sözlüklerin günümüz Yabancı Dil Öğretim İlke ve Yöntemleri bağlamında değerlendirmeye tabi tutulmadığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmanın amaçlarından birisi de manzum sözlüklerde kullanılan ilke ve yöntemleri incelemek ve geçmişteki mirası günümüz penceresinden değerlendirmektir. *Sübha-i Sıbyân* ve *Nûbehara Biçûkân* manzum sözlükleri Türkiye'de hâlen Kur'an Kursu adı altında medrese sistemiyle eğitim verilen kurumlarca çocuklara ve yetişkinlere *Sübha-i Sıbyân* Türkçe

eğitim veren kurumlarda *Nûbehara Biçûkân* ise Kürtçe eğitim yapılan kurumlarda öğretilmekte ve ezberletilmektedir. XVII. yüzyılda yazılıp günümüze kadar el üstünde tutulan bu iki eser, benzerleri olan diğer sözlüklerden bu yönü ile ayrılmaktadır. Karşılaştırmalı olarak incelenen eserler, konu merkezli değil eser merkezli bir şekilde değerlendirilmiştir.

Her iki sözlüğün müellifi de eserlerini Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için kaleme aldıklarını belirtir. Bu amaç, eserlerin yabancı dili öğretmede materyal olarak kullanılmasının önünde engel olarak görülmemelidir. Bir toplumun en büyük amacı, hayatın bütün alanlarında belirleyici olduğu gibi eğitim-öğretimin her safhasında da belirleyici unsurdur.

Yabancı bir dilin edinildiğinin en önemli göstergesi vokabülerdir (kelime hazinesi). Günümüz dil öğretim yaklaşımları, dilin iletişim için kullanıldığı ve karşı tarafa mesaj iletmek için kullanıldığını savunur. Bunun için gramere uygun cümle yapılarının işlevselliğini yitirdiği günümüzde manzum sözlük sisteminin dil öğretim materyali olarak daha da önemszenmesi gerekir. Günümüzde temel kelime seviyesi bakımından ilk öğrenilmesi gereken kelime gruplarını başlangıç seviyesi için 2000 civarı, orta seviye için 500 civarı ve son olarak da üst düzey için 700 civarı kelime sayısı ile belirlenmektedir. Yabancı dil öğrenmenin en uygun zamanın çocukluk yaşının olduğu göz önünde bulundurulduğunda *Sûbha*'da yaklaşık 2000, *Nûbehar*'da ise 1000 kelime bulunmaktadır. Fakat bu kelime hesaplaması cümleler, tamlamalar, künyeler, deyimler, özdeyişler v.d. dâhil edilerek hesaplanmıştır. Bu sayılar, incelediğimiz eserlerin günümüz yabancı dil öğretim anlayışından çok daha ileride olduğu göstermektedir. Çünkü her iki sözlükte dil öğretimi hem iletişim için hem de ileride alacakları eğitim-öğretime hazırlık, yabancı dil öğretiminin yanında bütün İslami ilimlerde bilinç kazandırma ve hazır bulunurluğu artırma amaçlarını barındırmaktadır.

Başlangıç düzeyi dil öğretiminde *Sûbha*'nın *Nûbehar*'a göre daha ileri yaştaki öğrencilere hitap etmesi söz konusu olmasına rağmen, *Nûbehar*'ın yazılış amacına göre okuma-yazma bilen öğrencilere öğretilmesi zorunlu tutulmuştur. Çünkü *Sûbha*, okuma yazma öğretilmeye başlanmayla birlikte ezberletilip neredeyse çocuğa öğretilecek her kelimeye daha öncesinden aşinalık kazandırılmaktadır. Ancak bu durumun *Sûbha*'nın yazıldığı dönemden sonra devam ettiğini söylemek çok zordur. Nitekim Tanzimat sonrasında resmi olarak ders kitabı olarak okutulup günümüze kadar gelen uygulamalarda öğrenciler genellikle Kur'an-ı bitirdikten sonra *Sûbha*

okunmaktadır. *Nûbehar*'ın öğretimi için yazıldığı dönem ile günümüz arasında büyük bir fark olduğu söylenemez.

İncelediğimiz he iki eser de salt bir kelime öğretimi değil hedef dilin kelime, tamlama, deyim, özdeyiş, künye, edat v.b. gibi bütün unsurlarını ana hatları ile öğretmektedir. Arapçada en sık kullanılan kelime gruplarından isim, fiil, mastar, ism-i fail, meful, sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdil kalıplarıyla ön plana çıkmaktadırlar. *Nûbehar*'da bir yapının tek bir seferde verilmesi ilkesi, *Sûbha*'ya göre daha fazla kullanılmaktadır.

Her iki eserde de çocukların kişisel gelişimi, okul-aile-öğrenci iletişimi, oryantasyon ve öğrenme motivasyonu yükseltme gibi teorik yöntemler ile çocuk psikolojisine uygun olarak hazırlandığı belirtilmelidir. Bireyselleştirilmiş öğretme-öğrenme modeli doğrultusunda hazırlanan eserler, çocuklara yaşadıkları coğrafyaya uygun kelime motifleri ile yabancı dil öğretimi yapılmaktadır. Yabancı dil öğretim ilkelerinden Yakından Uzağa Doğru İlkesinden hareketle çocuklara çevrelerine baktıklarında anlamlandırabilecekleri kelimelerin öğretildiği belirtilmelidir. Düzvarım dil öğretim yöntemi, dilin önce işitilip sonra dille pekiştirilerek okunup yazılması süreçlerinden oluşmaktadır. Dört temel becerinin (dinleme, konuşma, okuma, yazma) en etkin şekilde kullanıldığı bu yöntemin en önemli özelliği, dil malzemesinin bölgenin kültürüne uygun olmasını öncelemesidir. *Nûbehar*'da öğrencinin aldığı eğitimi, sınıf ortamında alması öğretmenin gözetiminde alması, ders kitabının baştan sona kadar işlenmesi, gerekli tekrarların yapılması ve öğrenilenler üzerinde tartışma yapıp müzakere edilmesi bizzat Hânî tarafından tavsiye edilmektedir. Genel anlamda eserlerde çokça kullanılan ve döneminde pedagojik olabilecek yöntemleri; yakından uzağa, kolaydan zora, somuttan soyuta ve bilinenden bilinmeyene gibi sıralamak mümkündür.

Öğretilmek istenen dil malzemesinin yaşanılan dönemdeki karşılığı ile kazandırılması, yabancı dilin işlevselliğini artırmaktadır. Bunun için karşılığı verilen söz öbekleri, çocukların onları anlayıp kullanmasına uygun bir şekilde verilmektedir. *Sûbha*'da *Nûbehar*'a göre daha zor ve kompleks kelimelerin öğretildiği de belirtilmelidir. Bu durumun en büyük sebebini, o dönemde Türkçe alfabe ve dilbilgisinin Kürtçeden sonra hazırlanması olarak öngörüyoruz. Çünkü o dönem konuşulan dil, büyük oranda Farsça ve Arapçanın etkisindedir. Ancak Kürtçe konuşulan bölgelerde bu tahakkümün halkın üzerinde fazla olduğu söylenemez.

Ayrıca günlük dilde kullanımları olan kelimelerle bilinmeyen Arapça kelimeler açıklanarak hem kelimeler daha kolay hem de çağrışım yoluyla daha kalıcı bir şekilde öğretimi söz konusudur. Yabancı bir kelimeyi, o dildeki sözlük anlamı dışında Türkçede veya Kürtçede yüklenen anlamlarla karşılıklarının verilmesi kaynak dil için bir zenginlik olarak değerlendirilmelidir. Bu tür tercihlerin *Sübha*'da daha fazla olduğu belirtilmelidir. Ayrıca manzum sözlüklerde vezin gereği; asıl kelime ile karşılığı olan kelime arasında mesafe olması, dilde büyük zorluklara sebebiyet vermesinden dolayı *Nûbehar*'ın ezberlenmesi daha kolay bir eser olduğu söylenebilir.

Sübha'dan önce yazılıp dillerinden biri Türkçe olan sözlüklerin fazla olması ve müellifinin kendinden önce olan Feriştioğlu sözlüğünün zorluğundan hareketle daha düşük seviyeli öğrencilere hitap etmesi için yazdığı *Sübha*'nın, *Nûbehar*'a göre daha fazla Kur'an ve İslami ilimler ile ilgili sözcük içerdiği belirtilmelidir. Buna karşın *Nûbehar*'da yer alan dil unsurunun ekseriyeti kültürel izler taşımaktadır. *Sübha*'da verilen bazı kavramların başlangıç düzeyi dil öğretiminde verilmesinin, zorluk seviyesi bakımından günümüz yabancı dil öğretimi yöntem ve tekniklerince tercih edilmediği belirtilmelidir. Bu tür ileri seviye kelimeler, *Nûbehar*'da daha az görülmektedir.

İhtiyaç odaklı dil öğretiminin yapılmasından dolayı her iki sözlüğün düz bir sözcük öğretiminin yanında içerikleri bakımından günümüzde konuşma rehberi olarak bilinen el kitapları mahiyetinde olduğu belirtilmelidir. Öncelikle dil malzemesini öğrenmek sonra kullanımının nasıl olduğunu görüp konuşmak, çocukların dil öğreniminin özeti olduğundan bu tekniğin tercih edildiğini düşünüyoruz. Sözlüklerde genellikle kelime ile ilgili açıklamalar verilirken bu eserlerde kelimenin cümle içerisindeki kullanımı verilir. *Sübha* bu yönü ile fazla örnek bulundurup söz öbeklerinin birebir tercümesi verilmektedir. Her iki eser, bu gibi cümleler ile sözlüğü ezberleyenlere temel cümleleri kurmayı öğretme amacını taşır. *Nûbehar*'da birinci dize tamamıyla Arapça ikinci dizede ise açıklaması şeklinde verilen cümle öğretim şekli, *Sübha*'ya göre daha fazla bulunmaktadır.

Her iki sözlüğün müellifi, kendileri ehil oldukları gibi hazırlanacak yabancı dil öğretim materyallerinin ehil kişilerce hazırlanması gerektiğini vurgulamakta ve şayet sözlüklerinde bir hata olması durumunda daha iyisi ile değiştirilmesini arzu etmektedirler. Dil öğretimi amacıyla hazırlanan dil materyallerinin, hazırlayanların düşünce ve inanç dünyalarının ürünü olduğu unutulmamalıdır.

Sübha'da yer alan çoğu kelimenin okunuşu bakımından Arapça orijinalindeki gibi olmayıp duyuldukları gibi yazılması onu imla olarak *Nûbehar*'dan ayırmaktadır. Bunda etkili olan sebep, bölgede konuşulan dil üzerinde İslami kültürün baskın olması, dolayısıyla çocuklara aşına oldukları kelimeler üzerinden yabancı dilin öğretilmesinin işitsel temele dayandırılmasıdır.

Her iki sözlük de hazırlanış itibari ile beyitlerdeki kelimeler, kendi içerisinde bir anlam örgüsü içerisinde verilmektedir. Verilen sözcükler anadili mantığı ile verildiğinden sözcüklerden çok net mesajlar anlaşılmaktadır. Bu mesajlar genellikle ahlak eğitimi ve kişilik gelişimini içeren bölümlerde daha yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Böylelikle çocuğun gelecekte karşılaşacağı durumlarda hazırlıklı olması adına, anlam kargaşası yaşamadan ve yanlış inançları takip etmeden doğru yolda kalmasına yardımcı olunma düşüncesi yatar. Konu bütünlüğünün sağlanıp aynı kalıpta ve anlam alanına hitap eden kelimelerin bir arada verilerek bahirlerin bir bütün olarak ezberlenmesi her iki eserin ortak hedefi olduğu söylenmelidir. Anlam olarak birbirine karıştırılması muhtemel, ses benzerlikleri bulunan ve anlam olarak da ilginç bağlantıları olan kelimeler bir arada verilmektedir. Hem zıt anlamlı sözcükler bir arada veriliyor hem de bu kelimeleri başka bir kelime ile anımsatacak şekilde bir yöntem izleniliyor. Bu açıdan incelediğimiz sözlükler bir nevi bir düz yazı kadar anlaşılması kolay manzum sözlükler olarak ele almak mümkündür. Ayrıca *Sübha*'da aynı alanla ilgili kelimelerin hepsi bazen bir arada verilmezken *Nûbehar*'daki beyitlerde geçen bütün sözcüklerin anlam olarak kendi içerisinde birbiriyle ilişkili olan kelimelerden oluşmaktadır. *Sübha* bu bakımdan *Nûbehar*'dan ayrılmaktadır. *Sübha*'daki dil malzemesinin *Nûbehar*'a göre muhataplarının anlama ve anlamlandırma kabiliyetlerinin üzerinde olması durumu daha fazladır. *Sübha*'da kelimelerin fazla ve tekrar edilmesi bu durumların en büyük etkenidir. Buna rağmen *Sübha*'da dil malzemesinin sıklık, yaygınlık, yararlılık, anlam genişliği, kolaylık ve öğrenebilirlik gibi ölçütler dikkate alınarak hazırlanmıştır. Eserlerde bölümlerin hazırlanışı ve öğretilmesi gereken kelimelerin bir plan içerisinde hazırlanmıştır.

Sübha ve *Nûbehar*'da hem anadil hem de yabancı dil öğretimi yapıldığı belirtilmelidir. Kullanımı yaygın ve meşhur kullanımlar dışında *Sübha*'da öz Türkçe kelimeler *Nûbehar*'da da öz Kürtçe kelimeler kullanılmaya gayret gösterilir. Bu kelimeler, günlük kullanımı olan ve kalıcı olanlardan seçilmiştir. Böylelikle bu sözlükler aynı zamanda kültür ve değer aktarımı malzemesi olarak kabul etmek gerekir. İncelediğimiz sözlüklerde cümleciklerin hem Kur'an'da geçen hem de günlük

kullanımı çokça olanlardan seçilmektedir. Bu aynı zamanda bir anadil öğretimi yöntemidir. Her iki sözlükte de anadilin öğretilmesi ana amaçlardan birisi olduğu belirtilmelidir. Bize göre *Sübha*'nın en büyük özelliği, Türkçe dil ve dilbilim olarak Arapça ve Farsça hegemonyasında olduğu bir dönemde yazıldığı gerçeğinden hareketle Arapça üzerinden Türkçeyi öğretiyor olmasıdır. *Nûbehar*'da ise anadil öğretimi gayesi bizzat müellif tarafından dile getirilmektedir. *Sübha*'ya nazaran *Nûbehar*, daha fazla anadile uygun yapıdaki kelime ve cümle çeşidi barındırmaktadır. Neredeyse kullanılan bütün kelimeler, o coğrafyada yaşayan insanların hissettikleri, sevdikleri, kin besledikleri, nefret ettikleri veya korktukları soyut anlamlı kavramlardan oluşmaktadır. Somut kavramların tamamı ise o coğrafyada kullanılan şeylerin isimleri veya sıfatlarıdır. Bunun için *Nûbehar*'ın *Sübha*'ya göre daha yöreye ve o coğrafyanın kültürüne hitap eden bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle aslında incelediğimiz her iki eser de kendi coğrafyalarının görüşlerinin mücadelesini verdiği savunulabilir. Ayrıca her iki eserde de Arapça kelimeler, anadilin cümle yapısına uydurularak verilmektedir.

Her iki sözlükte de Türkçeleşmiş veya Kürtçeleşmiş kelimelerin karşılıklarının verilmediği beyitler bulunmaktadır. Bu bölümlerde kelimeyi Arapça vererek hem öğretilen kelimenin kalıcılığını hem de öğretilen kelimedenden hareketle başka bir kelime öğretilmeye çalışılmaktadır. Bu şekildeki kullanımlar *Sübha*'da daha fazla olduğu da belirtilmelidir. *Sübha*'da bu denli Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen sözcüğün karşılığı verilmesi, onun Türkçe-Arapça-Farsça sözlük türünün bir türü olarak yorumlanmasına sebebiyet vermiştir. Bilakis Türkçe olarak kabul edilen kelimelerin Türkçeleşen kelimeler olarak kabul edilmesi gerekir.

Yabancı dil öğretiminde kullanılan soru-cevap yöntemi her iki eserde çok sık kullanılmakla beraber *Nûbehar*'da adeta bu yöntem bir dil oyununa dönüştürülerek çocuklara ses benzerliklerinden hareket çoklu zekâ yöntemine uygun olarak dil öğretimi yapılmaktadır.

Her iki eserde de çocuklar çok değerli bireyler olarak görülür hatta onlara saygı gösterildiği söylenebilir. Buradan hareketle eğitimcilerin muhataplarına karşı duruş ve tutumları irdelenebilir. Bu bağlamda tarihimizdeki öğretmene olan saygının günümüzde olmayışı, öğrencinin öğretmene karşı davranışlarında değil öğretmenin öğrencilere karşı olan tutum ve davranışlarında aramamız gerekir. *Nûbehar* ve *Sübha*'nın en büyük ortak noktası çocukların hem eğitimcilerden hem de eserin

sahiplerinden fitrat ve kişilik olarak üstün görölmeleridir. Dil eğitiminde, eğitimi verilen kişilerin önemli kişiler olarak kabul edilmesi ve ona uygun olarak davranılması eğitimdeki motivasyonu yükselttiği belirtilmelidir.

Her iki eserin en büyük özelliklerinden birisi olan ve *Sübha*'da neredeyse her kıtanın sonunda, *Nûbehar*'da ise her bahirin başında verilen özlü söz, nasihat, dilektemenni, deyim ve özdeyişler ile çocuklar hayatın hemen her alanına hazırlanmaktadır. Nasihat tarzındaki beyitler çocuğun karakter gelişimi yapmak, eğitime ve öğretime teşvik edilmek ve ilmin yüceltilmesi gibi amaçları içermektedir. Sözcükler, günlük yaşantıda ve ileride alınacak eğitimde kullanımları en fazla olanlardan seçilmiştir. Nasihatlar ise eğitim-öğretim sürecinde gözetilmesi ve unutulmaması gereken ilkeler şeklindedir. Ayrıca dil öğretimi açısından özellikle Hânî, hem dil öğretimi hem de bütün alanlarda çocukları uyandırmak istemektedir. Sadece öğrenmek için öğrenmenin bir şey anlam ifade etmediğini, pratik olmadan öğrenilen her şeyin soyut ve donuk bir bilgi birikimi olduğunu dile getirmektedir. 17. yüzyılda yazılan eserlerde daha alfabeyi yeni öğrenen çocuklara, bütün İslam ilimlerinin hatta genel anlamda bütün bilimlerin amaçları öğretildiği vurgulanmaktadır. *Nûbehar*'da karşılığı verilmeyen Arapça nasihatler de bulunmaktadır.

Sahip olduğu içeriklerin verilmesi bakımından *Sübha*'nın Türkçe – Arapça – Türkçe, *Nûbehar*'ın ise Kürtçe – Arapça – Kürtçe şeklindeki manzum sözlükler olarak kabul edilmesi gerekir.

Her iki sözlükte de dilbilgisi/gramer öğretimi yapılmamaktadır. Bu bağlamda incelediğimiz eserlerin yabancı dil öğretiminde uyguladığı yöntemin klasik yabancı dil eğitiminden farklı bir yöntem ve teknik olmasından hareketle bir tecdit hareketi olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Sübha'da fiillerin zamanlara göre, eserin başlangıcında mazi, ortalarına doğru muzari ve sonlarına doğru emir çekimlerinin verilmesine gayret edildiği belirtilmelidir. Bu şekildeki kullanımın kolaydan zora ve basitten karmaşığa doğru öğretim ilkesine uygun olduğu söylenmelidir. Ancak *Nûbehar*'da girişte emir fiil kullanılması ve genelde fiillerin ilişkili olduğu isimlerle bir arada verilmesi onun en büyük özelliklerinden birisidir.

Her iki eserde de kelime öğretimi yerine sonlara doğru yazarlar tarafından önemli görülen konu veya konular öğretilmeye çalışılmaktadır. *Sübha*'da sadece Türkçe

beyitlerle öğretilen konu astronomidir. *Sübha*'daki dil malzemesinin konusu astronomi ve coğrafya olunca, bu alanlarla ilgili kavramlar farklı değerlendirilip onlara ayrı bir önem verilmektedir. *Nûbehar*'da ise tıp, psikoloji ve felsefe konuları ile ilgili konular Kürtçe anlatılmaktadır. Özellikle de öğrencilerin psikolojik durumları üzerinde durarak öğrencilerin iç dünyasında herhangi bir soru veya sorunun olmaması gerektiğine işaret edilir. Ayrıca *Sübha* ve *Nûbehar*'da yüksek seviyedeki dinî ve ilmî meseleler üzerinde çok fazla durulmaktadır. Bunun en büyük sebebi, seviyesi fark etmeksizin hedeflenen kitlede istenilen düşünceyi ve davranışı yerleşik hâle getirme düşüncesidir. Filozof ve kelimcilerin üzerinde tartıştıkları derin anlamlı sözcükleri birbiriyle açıklanması ve bunu çocukların anlayabileceği bir seviyeye getirilmesi hiç şüphesiz büyük bir yetkinlik gerektirmektedir. *Nûbehar* ve *Sübha*'nın nasihat ve konu öğretimi bölümlerinde kullandıkları kavramlar, genel itibarı ile İslami ilimler ve bilim açısından değeri büyük kavramlardır. Ayrıca tasavvufa ilgili verilen kavramların sıralanışı tasavvufi merhalelerin seyrine uygun bir şekilde yapılmıştır.

Nûbehar'ı *Sübha*'dan ayıran özelliklerden birisi de, eserde yer alan kelimelerden hareketle çocuklara cinsel eğitiminin verilmesidir.

Sonuç olarak *Sübha*, başlangıç seviyede yabancı dil öğretimi yapan ilk manzum sözlük olarak kabul edilmelidir. *Nûbehar* ise, *Sübha*'dan sonra aynı amaçla farklı bir dil ile kaleme alınmış ilk manzum sözlüktür. Bunların birbirinden etkilenmiş olması hususunda henüz ulaşılabilen bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak manzum sözlük yazma geleneğinin her iki eserin yazıldığı dönemde de bilinen ve yaygın olması, müelliflerin eserlerini ihtiyaca binaen yazdıkları sonucuna götürmektedir. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda eserlerin içerikleri şekillendiği belirtilmelidir. Manzum sözlük geleneğinin bilinmesi, aynı zamanda kullanılacak edebiyat tür ve şekillerinin de bilinmesi anlamına gelmektedir. Şekil olarak benzerlikleri olsa da hitap ettikleri öğrenci seviyesi bakımından ve müelliflerin bulundukları coğrafyaların birbirine yakın olmamasından dolayı eserler arasında doğrudan bir etkilenmeden söz edilmesi uzak bir ihtimaldir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim

(Çevrimiçi):http://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/03105347_PISA_2018_Turkiye_On_Raporu.pdf
(20.12.2019).

En Küçük Lügat Sübha-i Sıbyan (Çocukların Teşbihi), Yasin Yayınevi, İstanbul, 2013.

Sübha-i Sıbyân, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311/1891-1893.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Haz. Ezel Elverdi, Mustafa Kutlu, D. Mehmet D., Dergah Yayınları, "Manzum Lügatler" C. VI, İstanbul, 1977.

Açık, Fatma: "Temel Türkçe (A 1/ A 2) İçin Söz Dağarcığı Tespit Denemesi", **Abdurrahman Güzel için Armağan Kitabı**, Akçağ Yayınları, 2013, s. 1-17.

Açık, Kerim: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)", Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

Açıkgenç, Alparslan "el-Esfâru'l-Erbaa", **DiA**, C: 14, s. 374-376.

Adak, Abdurrahman: **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik**, Nûbihar, 3. bs. İstanbul, 2015.

Adalar Subaşı, Derya: "Arapçada Ses Yansımaları Sözcüklere Genel Bir Bakış", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 46, 2016, s. 69-83, (Çevrimiçi) <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3448> (15.11.2019)

Ahmet Hilmi, İmamoğlu: "Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)", Doktora Tezi, Erzurum, 1993.

Akarsu, Bedi: **Wilhem Von Humbolt'da Dil-Kültür Bağlantısı**, İstanbul Matbaası, 1955

- Akçay, Yusuf: “Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisarî'nin Şâmilü'l-Luga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme”, Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Akçay, Yusuf: “Manzum Sözlüklerin Modern Sözlükçülüğe Uygulanabilirliği”, **Turkish Studies**, Volume: 4/4, 2009, s. 30-46.
- Akçay, Yusuf: “Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü Ve Karahisarî'nin Şâmilü'l-Luga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme”, Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Akgündüz, Hasan: **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş**, Ulusal Yayınları, İstanbul, 1997.
- Aksoy, Ömer Asım: “Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 180, Ankara, 1959, s. 205-248.
- Aksoy, Özgönül: **Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Basılmış Doktora Tezi, İsmail Akgün Matbası, İstanbul, 1968.
- Aksoy, Tarık; Gürel, Zeki: “Türkçe İlk Alfabe Kitabı Nuhbetü'l-Etfâl'de Türkçe Öğretim Metodu Ve Günümüzdeki Bazı Uygulamalar”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 2008-2, Sayı: 17, s. 19-29.
- Akyol, Hasan: “Osmanlı Devletinde Eğitim Öğretim –Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar- (1299-1789)”, **Türk Eğitim Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, 1. bs. Ankara, 2000, s. 89-150.
- Alkan, Mustafa: “Mecmua Milli Kütüphane 2727 [Sübha-i Sıbyân, Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Aruz Risalesi vs.](İnceleme-Metin-Sözlük- Tpkıbasım)”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008.

- Amedî, Botan: **Kürtler ve Kürdistan Tarihi - I**, Fırat-Dicle Yayınları 1, İstanbul, 1991.
- Anameriç, Hakan; Rukancı, Fatih: "XI-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim", **Tarih İncelemeri Dergisi**, C: XXIII, Sayı: 2, 2008, s. 35-56.
- Arslan Sözüdoğru Hatice: "Ana Dil ve Okul Öncesi Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretimi", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: XXX, Haziran 2017, s. 349-363.
- Arslan, Anıl: "Tuhfe-i Hüsâmî (İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin)", Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016.
- Aydın, Bilgin; Erülsa, İsmail E.: "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okudugu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)" **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim Ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın...v.d., Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 95-120.
- Aydın, Tahirhan: "Arapça'da Manzum Nahiv Geleneğinin Gramer Öğretimindeki Yeri ve Çoklu Zekâ Teorisi Açısından Değerlendirilmesi", **Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmî Dergisi**, Sayı: 16-17, 2012, s. 67-85.
- Aydın, Tahirhan: "Dil Öğretimi ve Oyun –Çoklu Zekâ Teorisi Işığında", **Dilbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C:14, Sayı: 1, 2014, s. 71-83.
- Aydoğdu, İsmail: "Ehmedê Xânî'nin Kürt Milliyetçiliğine Etkileri", Yüksek Lisans Tezi, Van, 2018.
- Aykaç, Seyfettin: "Mela Mehmûdê Tîruwayî û Ferhenga Wî Ya Menzûm (Metn û Lêkolîn)", Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2016.
- Bağlar, Yılmaz: "Bilinen İlk Kürtçe Gramer Kitabı ve İtalyanca-Kürtçe Sözlük(1787): Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda", **Kürt Tarihi**, Sayı: 5, Şubat-Mart 2013, s. 21-23.

- Baltacı, Cahid: **XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İFAV Yayınları, Baskı: 2, C:1-2, İstanbul, 2005.
- Baş, Kemal: “Sübha-i Sıbyan’ın Kıbrıs Nüshaları”, Yüksek Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC, 2009.
- Başaran, Cahit: “Kürt Dilinde Sözlükler”, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2014.
- Başer, Hacı Bayram: **Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
- Başkan, Özcan: **Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler**, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bayraktar, Mehmet Faruk: **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, İFAV, 6. bs. İstanbul, 2007.
- Berge, Andre: **Çocuğun Cinsel Eğitimi**, Çev.: Nazife Müren, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1962.
- Beyazıt, Yasemin: “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanünnamelerf Ve Medrese Eğitimi”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın...(ve öte.), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 593-630.
- Bilge, Mustafa: **İlk Osmanlı medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Bolelli, Nusrettin: “Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı (An Introduction of Some Works Written by Kurdish Scholars)”, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi Yıl:1, C:1, Sayı:1, Ocak 2015, s. 67-81.
- Bozkurt, Nebi: “Mektep”, **DİA**, C: 29, s. 10-11.
- Bulut, Ali: **Belâgat Meânî – Beyân – Bedî’**, İFAV, 2. bs., İstanbul, 2014.

- Can, Betül: “Osmanlı Medrese Müfredât Programlarında Arapçanın Yeri (XVII.-XVIII. Yüzyıl)”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed.: Fuat Aydın...(ve öte.), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 143-174.
- Can, Betül: “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 14 Sayı: 44, 2010, s. 305-320.
- Çabuka, Burcu; v.d.: “Okul Öncesi Dönemdeki İki Dilli Olan ve Olmayan Çocukların Okuma Yazmaya Hazırlık Becerileriyle ilgili Öğretmen Algılarının İncelenmesi” **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Özel Sayı: 4, 2018, 12-43.
- Çağmar, M. Edip: “Ahmed-i Hânî'nin Hayatı ve eserleri, Büyük Âlim ve Mutasavvıf Ahmed-i Hânî”, **Ahmed-i Hânî Anma Paneli**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları Panel: 002, Baskı: 2, Ağrı, 2012, s. 17-41.
- Çelebi, Ahmed: **İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi**, Çev.: Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Çelik, Erol: “Mezîd-zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid, (Metin, Sözlük, İndeks, Tıpkıbasım)”, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2008.
- Çelik, Mehmet: “Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum Olarak Medreseler (19. Ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği)”, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017.
- Çelik, Muhammet: “Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri”, Doktora Tezi, İstanbul, 2019.
- Çiçek, M. Halil: **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019.

- Demircan, Ömer: **Yabancıdil Öğretim Yöntemleri**, Der Yayınları, İstanbul, 2013.
- Demirci, İlker, “Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük (Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Sözlük)”, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2012.
- Demirekin, Murat: “Yabancı Dil Olarak Türkçenin Anlamlandırılmasında Kelime Ve Dil Öğrenme Stratejileri Kullanımı”, Doktora Tezi, Ankara, 2017.
- Demirel, Özcan: **İlk Öğretim Okullarında Yabancı Dil Öğretimi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Demirhan Ayşegül: Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, **DİA**, C: 2, s. 24.
- Doğan Averbek, Güler: “Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 21**, İstanbul, 2018, s. 85-114.
- Doğan Averbek, Güler: “Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 23, İstanbul, 2019, s.79(62-83).
- Doğaner Elif: Karasioğlu, “Hâcî İsmâ’î Zühdi b. ‘Ömer Şerh-i Sübha-yı Sıbyân (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2011.
- Durmuş, İsmail: “Sözlük”, **DİA**, C: 37, s. 398-401;
- Duru, Necip Fazıl: “Lütfullah Halîmî b. Ebî Yûsuf’un Bahru’l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi”, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, 2011, s. 109-138.
- Dündar, Mahmut: “Ahmed-i Hânî’nin İlmi Kişiliği”, **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 14, Aralık 2017, s. 222-229.
- Ekici Hasan: “Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe’si ve Şerh Metodu”, **Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 2017, s. 19-36.

- el-Amidî b. Molla **Muc'meu'l-Enhar fî Şerhi Kitabı Nûbehar**, y.y.,t.y.
Ramazan, Zeynelabidin:
- el-Hâlidî, Yûsuf Ziyâ: **el-Hediyyetü'l-Ĥamîdiyye Fî'l-Luġati'l-Kürdiyye**, İstanbul, 1310/1982.
- el-İsfâhanî, Raġıb: **Müfredat**, Çev. Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2007.
- el-Kuġî el-Diyarbakirî, **Gulzârâ Hemûkan Şerha Nûbehera Biçûkan**, Sur Ahmet Hilmi: Gazetesi Matbaası, Diyarbakır, t.y.
- el-Kuşeyrî, Ebû'l- **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, Nşr.: Enes Muhammed Kâsım: Adnân eş-Şerfâvî, Dâru'l-Minhâc, Cidde, 2017.
- Emiroġlu, Selim: "Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eġitim Deġeri Üzerine Bir İnceleme", Doktora Tezi, Konya, 2010.
- Epözdemir, Şakir: **Medereseyên Kurdisatnê Di Dewra Mîran û Neqşebendiyan de**, Nûbihar, 2015.
- Erdem, Mehmet D.: "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması," **Hece**, Sayı: 9/104-105, 2005, s. 178-189.
- Erdem, Mehmet **Dursun:** "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması", **Hece**, 9/104-105, 2005, s. 178-189
- Ergin, Osman: **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, C: 1-2, İstanbul, 1977.
- Erginli, Zafer: "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünyâ Algısına Toplu Bir Bakış", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XV, Sayı: 2, 2006.
- Ergün, Mustafa: **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eġitim Hareketleri: 1908-1914**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

- Ergün, Zülküf: **Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan**, Nubihar, İstanbul, 2014.
- Erman, Uğur: “Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi”, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2013.
- Ertekin, M. Zahir: “İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 1.Nisan 2017.
- Fakihî, Ali Naki; Yekta Muhsin Şukufa; Perend, Ekrem: “İslamî Görüş ve Psikolojik Çalışmalara Göre Çocukların ve Ergenlerin Cinsel Eğitimi”, **Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi**, C: II, Sayı: 5, 2013, s. 145-166.
- Faroe, E. Charles: “Lütfullah Halimi’nin Bahru’l-Garaib’i”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991.
- Fazlıoğlu, Şükran; Fazlıoğlu, İhsan: “Varlık, Bilgi Ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili”, **Osmanlı Medreseleri : Eğitim, Yönetim ve Finans**, Ed. Fuat Aydın, v.d., Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 15-30.
- Geçit, Mehmet Salih: “Ahmed-i Hânî Çığırını Devam Ettiren Bayezidli İlim ve Fikir Önderleri”, **2. Uluslararası Ahmed-î Hânî Sempozyumu- İslam Düşüncesinde İnsan**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018, s. 73-98.
- Geçit, Mehmet Salih: “Bir Bilim Tarihçisi Olarak Molla Mahmûd-î Beyâzidî”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C: 13, Sayı: 70, 2020, s. 1135-1151.
- Geçit, Mehmet Seyid: “Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa Elcelâlî Örneği”, **Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı**, Iğdır Üniversitesi Yayınları, Iğdır, 2017, s. 491-503.
- Gelişli, Yücel: “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)” **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C: XV.

- Gemi, Ahmet: “Mutki Kaymakamı Yûsuf Ziyâ El-Hâlidî Ve “El-Hediyyetü'l-Hamîdiyye Fî'l-Lugatî'l-Kürdiyye” Adlı Eseri”, **Tarihi Ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş, Ankara, 2019, C: 2, s. 585-589.
- Güler, İsmail, “Dil Öğretimi, Dil Bilgisi ve Arapça”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, Sayı: 2, 2004, s. 170-175.
- Gülhan, Abdulkerim, “Şeyh Ahmed Ve Manzum Sözlüğü Nazû'l-Leâl”, **ZfWT**, Vol: 2, No: 2, 2010, s. 201-226.
- Gülhan, Abdulkerim: “Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi**, Manisa, 11-12-13 Kasım 2005, s. 11-12.
- Gündüz, Mustafa: **Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik Ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Haz.: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- Gürel, Zeki; Aksoy, Tarık; “Türkçe İlk Alfabe Kitabı Nuhbetü'l-Etfâl'de Türkçe Öğretim Metodu ve Günümüzdeki Bazı Uygulamalar”, **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 2, Sayı: 17, 2008, s. 19-29.
- Güzel, Abdurrahman: “İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerine Ortak Kelime Hazinesi Kazandırmanın Önemi”, **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Uluslararası V. Dil, Yazın, Değişbilim Sempozyumu, Dilbilim, Dil Öğretim ve Çeviribilim Yazıları**, Yayına Haz.: Cemal yıldız, Latif Beyreli, Pagem Yayıncılık, C: 1, 2006, s. 323-330.
- Hafacî, Muhammed Abdülmun'im: “Arapça Öğretiminde Kaidelerle Edebi Metinler Arasındaki İrtibatın Önemi”, Çev. Rahmi Yaran, **M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 20(2001), s. 161-173.

- Haktanır, Adnan Ersoy: “Selim Sabit Efendi’nin Rehnümâ-yı Muallimîn Adlı Eserinin Öğretim Teknikleri Açısından İncelenmesi (Metin-İnceleme)”, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2006.
- Hamidi, Muhammed Sadık: “Doğu ve Güneydoğu Medreseleri’nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı’nın Islah Önerisi”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Muş Alparslan Üniversitesi Yatınları, C: 1, 2012, s. 314-315.
- Hânî, Ahmedê: **Mem û Zîn**, Nûbihar, İstanbul, 2011.
- Hânî, Ahmed-i: **Nevbehar**, Tashih: Abdüsselâm Nâcî el-Cezerî, Bidaru’t-Tabaat, Dimaşk, t.y.
- Hânî, Ehmedê: **Nubehâra Biçûkân**, haz.: Hüseyin Şemrahî, Nubihar, İstanbul, 2008.
- Hazer, Dursun: “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/I, s. 277(274-293).
- Hızlı, Mefail: “Sıbyan Mektepleri: Değer Eğitiminin Tarihe Bakan Yüzü”, **Din ve Hayat Dergisi**, Sayı: 1, 2009, s. 50-53.
- Hızlı, Mefail: “Osmanlı Sıbyân Mekteplerinde Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)”, **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri**, Der: Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul, 2001, s. 109- 115.
- Ilgaz, Hasene: **Unutulmayan Yıllar**, Uçtay Matbaası, İstanbul, 1970.
- İbn Manzur, Mükerrrem: **Lisânu’l- Arab**, Beyrut, Dâru Sâdir, C: II, 1990.
- İmamoğlu, Ahmet Hilmi: “Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şâhidî’nin Sözlüğü”, Doktora Tezi, Erzurum, 1993.
- İnce, Yılmaz: “Manzum Sözlükler ve Şemsî’nin Cevâhirü’l-Kelimât’ı Üzerine Bir Dil İncelemesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal**

- Bilimler Dergisi**, C: 12, Sayı: 2, Elazığ, 2002, s. 175-182.
- İriç, Osman: “Sübha-i Sıbyân Ve Kelimelerinin Kaynakları”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- İşihara, Aya: “Yazı Dilindeki Alıntı Kelimelerin Türkçeleme Süreçleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- İşler, Emrullah: “Karşıtsal Çözümleme ve Arapça Öğretimi”, **Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: II, Sayı: 6, 2002, s. 123-134.
- Kalsın, Şirvan: “Farsça- Türkçe Manzum Sözlüklerde Dil ve Üslup”, Perspectives on Otoman Studies, **Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Otoman Studies (CIEPO)**, Berlin, 2010, s. 329-334.
- Kaplan, Abdurrahman; Aydın, Hasan: **Ehmedê Xanî**, Ukam Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kara, İsmail: Birinci, Ali: **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar/Yorumlar/Tetkikler**, Haz.: İsmail Kara, Ali Birinci, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kara, Mustafa: “Tasavvufî Düşüncede İnsan-Dünya Münasebetleri ve Zihniyetimiz”, **Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu**, Bursa, 1990, s. 157-165.
- Karabey, Turgut: “Ahmed-İ Hânî (1651-1707) Hayâtı, Eserleri Ve Mem O Zîn Mesnevisi”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 30, Erzurum, 2006, s. 57-64.
- Karaman, Hayrettin: “Fakih”, **DİA**, C: 12, s. 126-127.
- Karasioğlu Doğaner, Elif: “Hâcî İsmâîl Zühdi b. Ömer, Şerh-i Sübha-yı Sıbyân: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım,” Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2011

- Karlığa, H. Bekir: “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, C: 3, s. 149-151.
- Kartal, Ahmet: **Tuhfe-i Remzî**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
- Kaş, Özcan: “Osmanlı Döneminde Arapça Sözlük Çalışmaları”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Kavak, Fadime: “Arap Kültüründe Künyeleme Geleneği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXII, Sayı: 2, 2013, s. 111-149.
- Kavak, Fadime: “Bir Künye Unsuru Olarak Arap Kültür ve Edebiyatı’nda Cansız Objeler, Bitkiler, İnsanlar”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, Sayı: 1, 2014, s. 53-72.
- Kaya, Hasan: , “Ahmed Resmî’nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C: 10, Sayı: 51, 2017, s. 119-142.
- Keskin, Mustafa: “Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği”, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 4, Sayı: 1, s. 61-82.
- Keskiner, Emine: “Çocuk ve Gençlerin Cinsel Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Bazı Hususlar”, **Aile ve Eğitim-Tartışmalı İlmi Toplantı-**, İstanbul, 2010, s. 156-168.
- Kılavuz, Ahmet S.: “Amel Defteri”, *DİA*, C: 3, s. 20-21.
- Kılıç, Atabey: “Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân-2 (Metin)”, **Turkish Studies**, Sayı: 2/1, 2007, s. 29-71.
- Kılıç, Atabey: “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sübyân”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, 2006, s. 65-77.

- Kılıç, Atabey: “Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-İ Sıbyân - 1- (İnceleme)”, **Turkish Studies**, Sayı: 2, 2006, s. 85-104.
- Kılıç, Atabey: **Manzume-i Keskin Türkçe-Arapça-Farsça Manzum Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara, 2009.
- Kılıç, Atabey: “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin)”, **Turkish Studies**, C: 1, Sayı: 4, 2007, s. 410-475.
- Kılıç, Atabey: **Manzum Sözlük Mecmuası (Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 4026) Tuhfe-i Vehbî-Tuhfe-i Şâhidî-Sübha-i Sıbyân (inceleme-Metin)**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007.
- Kılıç, Atabey: **Bosnevî Mehmed Necîb Sübha-i Sıbyân Hediye-tü'l-İhvan (İnceleme-Metin)**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007.
- Kılıç, Atabey: “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Sübha-i Sıbyan”, **Prof. Dr. Abdülkadir Karahan’a Armağan**, Haz.: Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay, s. 186-189;
- Kılıç, Atabey: **Manzum Sözlük Mecmûası: Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026, Tuhfe-i Vehbî, Tuhfe-i Şâhidî, Sübha-i Sıbyân**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2007
- Kırbiyık, Mehmet: “Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11, 2002, s. 184-200.
- Kırbiyık, Mehmet: “Manzum Sözlüklerin Dil Öğretiminde Kullanılması”, **Uluslararası VII. Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu (02 - 05 Mayıs 2007) Bildiri Kitabı**, Haz.: Durmuş Bulgur, Hatice Büyükkalaycı, C: II, Konya, 2007, s. 597-604.

- Kocaman, Kasım: “Tasavvufta İnsanın Eğitim Sürecinde Aşılması Gereken Engel: Dünya- The Obstacle in the Training Process of People in Islamic Mysticism: World”, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)-The Journal of Islamic Civilization Studies**, C: I, Sayı: 4, 2016, s. 561-588.
- Koçi, Ahmet Hilmi: **Gülzara Hemukan Şerha Nûbehara Biçûkân**, İstanbul, İhsan Yayınları, 2004.
- Konevî, Necib Mehmed: **Hediyetü'l-İhvân**, Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniyye, İstanbul, h. 1310.
- Kordo, Qanatê: **Tarixa Edebiyata Kurdî**, C: I, Stokholm, 1983.
- Kurnaz, Cemal, “Felek (Edebiyat)”, **DİA**, C: 12, s. 306-307.
- Kutluer, İlhan: “Hikmet”, **DİA**, C: 17, s. 518-519.
- Kutluer, İlhan: “Felek”, **DİA**, C. 12, s. 303-306.
- Levend, Agâh Sırrı: **DivanEdebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.
- M. Varlı, Abdullah: **Dîvan û Jînewariya Ahmedê Hânî**, Sipan Yayınları, İstanbul, 2004.
- Mazhar Dede, “İki Dilli Manzum Sözlükler Arasında Bir Mükayese Lugat-ı Feriştioğlu-Nûbihar Örneği”, **2. Uluslararası Ahmed-İ Hânî Sempozyumu-İslam Düşüncesinde İnsan**, Ağrı, 2018.
- Mertoğlu, M. Suat: “Yûsuf Ziyâ el-Hâlidî”, **Dia**, C: 44, 2013, s. 32-34.
- Muhtar, Cemal, **İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Muhtar, Cemal: “İslam'da Sözlük Çalışmaları II”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, İstanbul, 1985.

- Necîb, Muhammed: **Hediyyetu'l-İhvân Şerhu Subha-i Sıbyân**, Derseâdet, 1308.
- Ölker Perihan: “Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği Ve Mahmûdiyye”, **Turkish Studies**, Volume 4/4, 2009, s. 873-888.
- Ölker, Gökhan: “Lugât-ı Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiye Üzerine”, **Turkish Studies**, Volume 8/9, Ankara, 2013, s. 2007-2019.
- Ölker, Perihan: **Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye (Arapça-Türkçe Manzum Sözlük)**, Palet Yayınları, Konya, 2015.
- Öz, Yusuf, **Tuhfe-i Şâhidi Şerhleri**, Alagöz Basım, Konya, 1999.
- Öz, Yusuf: **Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler**, TDK Yayınları, Ankara, 2010.
- Öz, Yusuf: “Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler”, Doktora Tezi, Ankara, 1996
- Özbay, Murat; Melanlıoğlu, Deniz: “Türkçe Eğitiminde Kelime Hazinesinin Önemi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, **Eğitim Fakültesi Dergisi**, C:V, Sayı: I, 2008, s. 30-45.
- Özden, Mustafa: “Tasavvufa Göre Dünya Hayatı ve Dünyevileşme”, **Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları - Islamic University of Europa Journal of Islamic Research**, C: I, Sayı: 1, 2008, s. 164-174.
- Özel, Ahmet: “Molla Mahmud Bâyezîdî”, **DİA**, C: EK-1, 2016, s. 171-172.
- Özervarlı, M. Sait: “Şeyh Ahmed Hânî”, **DİA**, C 16, s. 31-32.
- Özkan, Selim Hilmi: “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi”, **Eğitime Bakış**, Yıl: 13, Sayı: 39, 2017, s.43-58.

- Öztahtalı, İbrahim İmran: **Lâmi'î Çelebi ve Lûgat-ı Manzumu (Tuhfe-i Lâmi'î)**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004.
- Öztürk, Mustafa: "Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân ile Kürtçedeki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkân Arasında Bir Karşılaştırma", **The Journal Of Mesopotamian Studies**, C: 1/1, Yaz 2016, s. 1-32.
- Öztürk, Mustafa: "Mela Mehmûdê Bazidî'nin Kürtçe-Türkçe sözlüğü", **Doğu Araştırmaları Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, C: 2017/1, Sayı: 17, İstanbul, 2017, s. 60-87 (57-89).
- Özünlü, Ünsal: **Edebiyatta Dil Kullanımları**, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1997.
- Özyalvaç, Mimar Ali Naci: "Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul'unda Suriçi Sıbyan Mektepleri", Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Pertev, Ramazan: "Mîrsadu'l-Etfal (Şahrahê Kûdekan) Ferhenga Menzûm A Kurdî-Farisî (Vekolîn-Tekst)", Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2012.
- Rasim Efendi, Seyyid Mustafa: **Tasavvuf Sözlüğü - Istılahat-ı İnsan-ı Kamil**, Haz. İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Resûl, İzzeddin Mustafa: **Ehmedê Xânî ve Mem û Zîn**, Çev. Kadri Yıldırım, İstanbul, 2007.
- Sabit, Selim: **Rehnümâ-yı Muallimîn**, Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, Milli Kütüphane, Ankara, 1946.
- Sarı, Mevlüt: **Arapça-Türkçe Lûgat - el-Mevarid**, Bahar Yayınevi, İstanbul, 1980.

- Sarmış, İbrahim: “Dünyaya Karşı Tavrı; Tasavvuf ve Dünyevileşme”, **Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Sayı: 13, 2009, s. 89-98.
- Secen, Sefa: “Anadilde Eğitim ve Türkiye Uygulaması”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 16, Sayı: 52, Yaz 2015, s.185-198.
- Selçuk, Bahir; Algül, Mesut: “Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürrî'nin Güher-Rîz'î”, **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, Sayı: 1(2), 2015, s. 133-164.
- Selçuk, Muallâ: “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)- Religious Motifs in Child Education (Pre-School Age)”, **İslâmî Araştırmalar**, 1990, C: IV, Sayı: 2, s. 105-117.
- Serrâc, Ebû Nasr: **el-Lüma'**, thk.: Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, Dârü'l-Kütübî'l-Hadise, 1960.
- Sinanoğlu, Mustafa: “Sînâ”, **DİA**, C: 37, s. 221-222.
- Soyupek, Hasan: “İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi”, Doktora Tezi, Isparta, 2004.
- Şahbaz, Namık Kemal: “Çocuk Edebiyatımızda İlk Önemli Kaynak: Nuhbetü'l Etfal”, Çocuk Edebiyatı, Sayı: 22, Mart 2009, (Çevrimiçi) <http://www.egitirim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/21-30/sayi-22-cocuk-edebiyati-mart-2009/306-cocuk-edebiyatimizda-ilk-onemli-kaynak-nuhbetu-l-etfal> (28.05.2020).
- Şimşek, Şahin: **Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri**, İlahiyat, Ankara, 2019.
- Tan, Samî: **Rêzimana Kurmancî**, İstanbul Kürtçe Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011.

- Tanyıldız, Ahmet: **Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2013.
- Tiryakiol, Selim: “Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler, (Tuhfe-İ Asım Örneği)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
- Topaloğlu, Ahmet; Kaçalın, Mustafa S: “Sözlük”, **DİA**, C: 37, s. 402-414.
- Tosun, Türkan: “Edebiyata Zarokan Dı Kovara Nûbiharê De (1992-2010)”, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2017.
- Turan, Muhittin: “Hasan Rızâyî ve Kân-ı Ma’ânî İsimli Manzum Sözlüğü”, **Turkish Studies**, Volume: 7/4, 2012, Ankara, s. 2939-2992.
- Turgut, Hüsnü: “Ahmed-i Hânî ve Kelâm İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisan Tezi, Harran Üniversitesi, 2014.
- Uludağ, Süleyman: **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Unat, Faik Reşit: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- Uzun, Adem: “Lugat-ı Halimi”, Doktora Tezi, Erzurum, 2005.
- Uzun, Tacettin: “Arapça-Türkçe Sözlüklerin Öncüsü Sayılan Subha-i Sıbyân”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Nüsha, Yıl: II, Sayı:6, Yaz 2002, s. 95-101.
- Uzunçarşılı, İ. Hakki: **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali: **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2007.
- Varli, Ebdullah M.: **Dîwan û Jînewari ya Ahmed ê Hânî**, İstanbul, 2004.

- Xani, Ehmedê: **Nûbar**, Latinize: Z. Kaya, Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1986.
- Xânî, Ehmedê: **Ekîdeya Îmanê**, Analiz ve Şerh: Kadri Yıldırım, İstanbul, 2008.
- Xânî, Ehmedê: **Nûbar**, Çev.: Zeynelabidîn Zinar, Fırat Yayınları, İstanbul, 1992.
- Yakar, Halil İbrahim: “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî”, **Turkish Studies**, Sayı: 6 Tunca Kortantamer Özel Sayısı 2, Güz 2007, s. 1015-1025.
- Yalar, Ahmet: “Ahmet Yalar ile Röportaj”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: VI, Kasım 2011, s. 159-167.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “İlim”, **DİA**, C: 22, s 108-109.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali: “II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai Ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim Ve Öğretimi”, Doktora Tezi, Ankara, 2014.
- Yeşil, Selman: “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)**, C: I, 2012, s. 453-460.
- Yıldırım Sarıkaya, Meliha: “Tenâsüp”, **DİA**, c. 40, s. 446-447.
- Yıldırım, Kadri: **Ahmed-i Xani'nin Fikir Dünyası**, AKVAD, Ağrı, 2011.
- Yıldırım, Kadri: **Nûbehara Biçûkân (Arapça-kürtçe-Arapça) Sözlük**, Ehmedê Xânî Külliyyatı I, Avesta, 1. bs., İstanbul, 2008.
- Yıldırım, Kadri: “Ehmedê Xânî'nin Fikir Dünyası”, **Ağrı Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayınları**, İstanbul, 2011.
- Yıldırım, Kadri: **Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dil Bilgisi (Kurmancî Lehçesi)**, Mardin Artuklu Üniversitesi

- Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2012.
- Yıldırım, Kadri: "Didaktik Şiirin Abbasîler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine bir İnceleme", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 18, Sayı: 1, 2009, s.171-207.
- Yıldırım, Kadri: **Kürt Medreseleri ve Âlimleri**, C:1, Avesta, İstanbul, 2018.
- Yıldız, Metin: "Ahmed-i Hânî'nin Varlık Anlayışı", **2. Uluslararası Ahmed-İ Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan"**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018, s. 21-33.
- Yıldız, Musa: "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", **Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi**, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ankara, 2007, s. 1-8.
- Yılmaz, İbrahim Emre: "Türk Dilindeki Yeni Kelimelerin Etimolojisi Ve Anlam Yitimi", Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2010.
- Yılmaz, Ömer: "Tasavvuf Kütüründe İnsan-Dünya İlişkisi", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, C: VIII, Sayı: 18, 2007, s. 191-203.
- Yurdağür, Metin: "Ehl-i Nazar", **DİA**, C: 10, s. 519.
- Yüksel, Müfid: "Şêx Ehmedé Xanî/Şeyh Ahmed El-Hânî", (Çevrimiçi) <http://mufity.blogspot.com/2018/10/sex-ehmede-xaniseyh-ahmed-el-hani.html> (28.05.2020).
- Zinar, Zeynelabidin: "Di Nava Medreseyên Kurdî De Giringiya Medreseya Axtepeyê", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, C: 2, 2012, s. 111-137.
- Zinar, Zeynelabidîn: **Xwendina Medresê**, Pencînar Waşanxaneya Çanda Kurdî, Stockholm, 1993.

Ziyaeddin Paşa, Yusuf, **Kürtçe-Türkçe Sözlük**, Yeniden Düzenleyen: Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978.

